

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
УКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВО-МЕТОДИЧНИЙ ЦЕНТР ПРАКТИЧНОЇ
ПСИХОЛОГІЇ І СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ
ВСЕУКРАЇНСЬКА АСОЦІАЦІЯ ПРАКТИКУЮЧИХ ПСИХОЛОГІВ

В.Г. Панок

ПРИКЛАДНА ПСИХОЛОГІЯ

ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ

Київ
Ніка-Центр
2017

УДК 159.9
ББК 88.4
П16

*Рекомендовано до друку
Вченою радою Українського науково-методичного центру
практичної психології і соціальної роботи НАПН України
(протокол № 3 від 13.04.2017 р.)*

Рецензенти:

Е.О. Помиткін – *доктор психологічних наук, професор.*
В.В. Рибалка – *доктор психологічних наук, професор.*
С.К. Шандрук – *доктор психологічних наук, професор.*

Панок В.Г.

П16 Прикладна психологія. Теоретичні проблеми : монографія /
В.Г. Панок. – Київ : Ніка-Центр, 2017. – 188 с.
ISBN 978-966-521-697-1

У монографії досліджуються проблеми теорії прикладної психології. Здійснено розрізнення науково-психологічного знання, психологічної практики і прикладної психології. Визначено специфіку прикладної психології на рівні системи принципів, методичного апарату, методології. Запропоновано систему категорій і понять прикладної психології, які дають можливість несуперечливим чином узгодити основні теоретичні і методичні підходи у психологічній практиці.

Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів-психологів.

УДК 159.9
ББК 88.4

Текст наведено в авторській редакції.
Книжка видана коштом автора.

В оформленні обкладинки використано роботу

І.В.Панок «Бачити серцем»:

«Очні нерви тягнуться до сенсорного органу, але там замість ока (як за анатомією) серце. Серце облітають волошки – український символ мудрості, знання, пізнання».

ISBN 978-966-521-697-1

© В.Г. Панок, 2017

*Моїм дорогим батькам
Ніні Леонтіївні і
Григорію Дмитровичу
з вдячністю і любов'ю*

ЗМІСТ

ВСТУП	6
РОЗДІЛ 1. ВИЗНАЧЕННЯ ПРИКЛАДНОЇ ПСИХОЛОГІЇ	13
1.1. Соціально-історичні витоки та індивідуально-психологічний смысл психологічного практикування	13
1.2. Порівняння концептуальних моделей наукової психології, психологічної практики і прикладної психології	26
1.3. Специфіка прикладної психології	32
1.4. Професійна діяльність у сфері прикладної психології.....	42
Висновки до розділу 1	54
РОЗДІЛ 2. ПРОБЛЕМА МЕТОДОЛОГІЇ І ПРИНЦИПІВ ПРИКЛАДНОЇ ПСИХОЛОГІЇ	57
2.1. Дослідження принципів наукової і прикладної психології.....	57
2.2. Проблема визначення методичних засад у прикладній психології	68
2.3. Змістовно-ціннісні принципи психологічного практикування ...	76
2.4. Організаційні принципи психологічного практикування	85
Висновки до розділу 2	92
РОЗДІЛ 3. ОБҐРУНТУВАННЯ КАТЕГОРІЙНО-ПОНЯТТЕВОГО АПАРАТУ ПРИКЛАДНОЇ ПСИХОЛОГІЇ	95
3.1. Проблема визначення центральної категорії. Життєва проблема	95
3.2. Поняття життєвої і психологічної ситуації особистості	104
3.3. Життєвий шлях особистості з точки зору прикладної психології	114

3.4. Проблема періодизації життєвого шляху особистості.....	125
3.5. Життєві перспективи особистості і психологічне практикування.....	137
3.6. Проблема долі – систематизація категорійно-поняттєвого апарату.....	151
Висновки до розділу 3	164
ВИСНОВКИ	165
ПІСЛЯМОВА	170
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	172
PANOK V. APPLIED PSYCHOLOGY	186

ВСТУП

Актуальність дослідження. Сучасний стан розвитку наукової і прикладної психології та психологічної практики викликає кілька яскравих асоціацій. Перша асоціація пов'язана із біблійним сказанням про побудову Вавилонської вежі. Як відомо, сотні тисяч професіоналів (будівельників, архітекторів, менеджерів) формально об'єднались довкола грандіозної мети – побудувати суперспоруду, найвищу в світі башту. Вдосталь було всього – ентузіазму, робочої сили, будівельних матеріалів, обладнання і інструментів. Але були й гординя, зарозумілість, зверхність, упевненість у своїй месіанській ролі, непомірні амбіції... Божою карою будівельникам за їх гріхи було лише одне – позбавлення їх можливості розуміти один одного. Результат відомий – руїна, конфлікти, непорозуміння, війни.

Друга асоціація пов'язана з головним героєм популярного фільму «Той самий Мюнхгаузен»: «Мати в Німеччині прізвище Мюллер – все одно, що не мати ніякого». Стан підготовки психологів у вищих навчальних закладах нашої країни у недалекому майбутньому може бути зхарактеризований фразою: «мати професію психолога у нашій країні – все одно, що не мати ніякої».

Третя асоціація – це відчуття дежавю. Воно виникає, коли читаєш класиків – В. Вундта, Л.С. Виготського, Е. Штерна. Проблеми кризи у теорії і методології, які були характерними для психології на початку ХХ століття, залишаються такими ж актуальними й на початку ХХІ, хоча тут спостерігається помітний прогрес у окремих напрямках досліджень.

Існування великої кількості шкіл, теорій і концепцій у науковій і прикладній психології, підвищення суспільного запиту на психологічні послуги породили велике розмаїття психологічних (а також псевдо-психологічних, чи – непсихологічних взагалі) практик.

Проблема побудови надійних концептуальних зв'язків між психологічною наукою і психологічною практикою залишається актуальною і донині. На наш погляд, одним із можливих шляхів вирі-

шення цієї проблеми є побудова теоретичних і методологічних засад прикладної психології (у розумінні Л.С. Виготського), яка здатна забезпечити цей зв'язок: сприяти систематизації поглядів наукової психології – з одного боку, і систематизації різноманітних психологічних практик – з іншого. Синергія, *синтез* психологічного знання і психологічного практикування на основі нового розуміння методології прикладної психології здатні породити великі відкриття у психології XXI століття за умови, якщо професійній спільноті вдасться здолати проблеми власного егоцентризму, категорійно-поняттєвої неузгодженості і осучаснити методи професійної підготовки нових поколінь психологів.

Автори, які проводять дослідження або пишуть про психологію, так чи інакше торкаються цих питань у своїх роботах, пропонують шляхи і методи розв'язання окреслених вище проблем. Разом з цим, предметом спеціального дослідження теоретико-методологічної проблеми прикладної психології стають нечасто. Тим не менш необхідно відзначити, що найбільш системно згадана проблематика досліджувалась у роботах Г.С. Абрамової, О.Ф. Бондаренка, В. Вундта, Л.С. Виготського, О.В. Киричука, Є.О. Климова, Г.С. Костюка, В.Г. Кременя, С.Д. Максименка, А. Маслоу, В.С. Мерліна, Я.Л. Морено, К.К. Платонова, В.В. Рибалки, К. Роджерса, В.А. Роменця, С.Л. Рубінштейна, О.М. Ткаченка, В. Франкла, З. Фрейда, А.В. Фурмана, Н.В. Чепелевої, Г.П. Щедровицького, Т.С. Яценко та ін. Разом із цим, проблема теоретичного осмислення і систематизації психологічної практики, методів і методик роботи практичних психологів, концептуальних підходів у прикладній психології залишається доволі гострою. Ця гострота підсилюється ще й тим, що українська психологічна наука і практика протягом ХХ століття пройшли свій специфічний шлях, що суттєво відрізняється від траєкторії розвитку психології у розвинутих країнах. Таким чином, пошук теоретичних витоків, методологічних засад, соціально-історичних і логіко-наукових чинників розвитку прикладної психології сьогодні стає усе більш актуальним.

Об'єкт дослідження: теоретико-методологічні підвалини прикладної психології, її роль і місце в контексті розвитку психологічної науки та психологічної практики.

Предмет дослідження: Структура, зміст, категорійно-поняттєвий апарат, принципи прикладної психології, соціально-технологічні та логіко-наукові чинники, що обумовлюють її специфічні

взаємозв'язки з різними типами психологічного знання і психологічної практики.

Мета дослідження: на основі історико-теоретичного аналізу робіт вітчизняних і зарубіжних дослідників, системного аналізу організації та методології психологічного практикування визначити та обґрунтувати теоретико-методологічні засади розвитку прикладної психології в сучасних умовах.

Гіпотеза дослідження:

Прикладна психологія є науково-прикладною дисципліною, специфічним видом професійної діяльності, яка не зводиться до науково-дослідної роботи та до надання практичної психологічної допомоги. Вона посідає проміжне місце між психологічною наукою і психологічною практикою, має свій специфічний предмет, принципи, методологію та категорійно-поняттєвий апарат.

Основні завдання дослідження:

1. На основі теоретичного аналізу робіт науковців та узагальнення досвіду психологічного практикування визначити сутність феномена психологічної практики, його роль, місце і специфіку в структурі соціальних практик та різних типів психологічного знання.

2. Здійснити теоретичний аналіз основних вітчизняних та зарубіжних концепцій і підходів до розуміння сутності прикладної психології, її ролі та місця в системі психологічного знання і практики і, на цій основі, обґрунтувати концептуальні підходи до визначення прикладної психології як специфічної науково-прикладної галузі професійної діяльності.

3. На основі теоретичного аналізу та моделювання обґрунтувати систему принципів прикладної психології і здійснити її порівняння з принципами наукової психології і психологічного практикування.

4. Здійснити порівняння методів наукової психології і психологічної практики та на цій основі визначити і теоретично обґрунтувати специфічну методологію прикладної психології.

5. На основі узагальнення основних концепцій та розуміння сутності прикладної психології і психологічної практики, розробити категорійно-поняттєвий апарат прикладної психології та обґрунтувати його внутрішню структуру і окремі елементи.

Теоретико-методологічна основа дослідження

Теоретичну основу дослідження складають фундаментальні роботи вітчизняних і зарубіжних психологів щодо предмету психоло-

гічної науки та його якісної специфіки у структурі наукового знання (Б.Г. Ананьєв, П.П. Блонський, Л.С. Виготський, В. Вундт, Г.С. Костюк, О.М. Леонт'єв, С.Д. Максименко, А. Маслоу, А.В. Петровський, К. Роджерс, В.А. Роменець, С.Л. Рубінштейн, З. Фрейд, К. Юнг). Важливі теоретичні орієнтири щодо специфіки прикладної психології в системі психологічного знання та ролі і місця психологічної практики містяться у роботах Г.С. Абрамової, О.Ф. Бондаренка, Л.Ф. Бурлачука, О.В. Киричука, С.Д. Максименка, В.О. Моляко, В.В. Рибалки, В.А. Роменця, Т.М. Титаренко, З.Фрейда, Т.С. Яценко. Розуміння рушійних сил та фундаментальних факторів, що обумовлюють своєрідність і неповторність життєвого шляху особистості, життєвих криз і життєвих планів як головну проблему гуманістичної психології (Ш. Бюлер, Л.С. Виготський, А. Маслоу, К. Роджерс, Г.С. Сковорода, В.О. Татенко, Т.М. Титаренко, Л.В. Сохань, В. Франкл). Теорія задачного підходу до розвитку особистості у навчальному процесі (Г.О. Балл, Г.С. Костюк, Ю.І. Машбиць, М.Л. Смільсон). Теоретичні основи дослідження феноменів людської індивідуальності як вищого щабля розвитку і саморозвитку особистості (В.С. Мерлін, Л.М. Собчик, В.О. Татенко). Теоретичні засади професійної діяльності особистості в цілому та професійної підготовки практичних психологів, зокрема (Н.І. Пов'якель, О.П. Саннікова, Н.В. Чепелева).

Методологічною основою нашого дослідження є загальнонаукові підходи до дослідження проблем людини у процесі її розвитку та саморозвитку (Р. Декарт, Г.С. Сковорода, Тейяр де Шарден, Г.П. Щедровицький); принципи, методи і підходи до цілісного розгляду людини у процесі її онтогенетичного розвитку та професійної діяльності, які були започатковані у педології і психотехніці (П.П. Блонський, Л.С. Виготський, Г.С. Костюк, С. Хол, М.І. Шпільрейн); ідеї діяльнісного підходу у психології (О.М. Леонт'єв, С.Л. Рубінштейн); вчинковий (В.А. Роменець, В.О. Татенко, Т.М. Титаренко, А.В. Фурман) та системно-структурний підходи (О.М. Ткаченко).

База дослідження. Джерела даної роботи складають опубліковані роботи вітчизняних і зарубіжних авторів з проблем теорії і методології психології, педології, психології розвитку, психології професійної діяльності, генетичної психології, методології професійної підготовки практичних психологів, організації і методик діяльності психологічних служб, загальної організації і методології наукових досліджень.

Методи дослідження:

Теоретичні: теоретичний аналіз і узагальнення робіт вітчизняних і зарубіжних дослідників, методологів, теоретиків філософії, психології, соціології, педагогіки; теоретичне конструювання і моделювання процесів міжособистісної взаємодії та індивідуального розвитку особистості, особливостей взаємодії структурних елементів індивідуальності; побудова концептуальних та організаційних моделей психологічної практики; аналіз та систематизація психологічних принципів, концепцій і моделей.

Емпіричні: збір емпіричного матеріалу дослідження за допомогою анкет, опитувальників, психологічних методик визначення особливостей життєвого планування, уявлень про власний життєвий шлях та життєву проблематику; аналіз та узагальнення статистичних даних.

Методи проектування і конструювання організаційно-управлінської структури та змістовлення діяльності психологічних служб, організаційно-методичного забезпечення професійної діяльності практичних психологів.

Положення, що мають бути доведені:

1. Прикладна психологія є специфічним видом професійної діяльності, смисл якої полягає у трансляції науково-психологічних знань, методів і методик у технології роботи практичного психолога. Наукова і прикладна психологія, психологічна практика мають спільний предмет, але розрізняються за основними підходами до нього, мають специфічні принципи, методи і завдання.

3. Система принципів прикладної психології обумовлюється її специфікою, роллю і місцем в системі психологічного знання і психологічної практики. Методичною одиницею у прикладній психології має бути визнана психологічна технологія як цілісний комплекс діагностичних, корекційних, реабілітаційних і оцінкових процедур і методів.

4. Категорійно-поняттєвий апарат прикладної психології має відображати її специфіку і за своїм змістом має бути сконструйованим на підвалинах метатеоретичної методології. Центральним поняттям у прикладній психології має бути визнана життєва проблема особистості та її відображення у свідомості людини – психологічна проблема. На цій основі можлива побудова системи основних понять і категорій прикладної психології.

5. Розуміння специфіки предмету, принципів, методів і категорій прикладної психології обумовлює специфічні вимоги до побудови системи психологічного практикування та професійної підготовки майбутніх фахівців.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що вперше в українській психології на нових теоретико-методологічних позиціях поставлено питання про сутність прикладної психології та психологічної практики, про визначення основних теоретико-методологічних засад прикладної психології; обґрунтовано специфіку та систему принципів прикладної психології у порівнянні з принципами наукової психології і психологічної практики; запропоновано категоріально-поняттєвий апарат, що ґрунтується на розумінні сутності прикладної психології як особливого виду професійної діяльності та несуперечливим чином поєднує різні наукові школи і концепції наукової психології; обґрунтовано застосування принципів синтетичного та індивідуального підходів у прикладній психології.

Дістали подальшого розвитку наукові уявлення про поняття актуальної життєвої і психологічної ситуації, життєвої і психологічної проблеми особистості, її життєвого шляху, життєвих перспектив і планів, психологію долі та соціальної ситуації розвитку. Поглиблено розуміння змісту, форм і методів здійснення психологічної практики в діяльності психологічних служб та специфічних вимог до особистості психолога-практика.

Теоретичне значення дослідження полягає у:

- визначенні сутності прикладної психології і психологічної практики та їх місця в системі психологічного знання як специфічних видів професійної діяльності;
- систематизації категорійно-поняттєвого апарату прикладної психології через верифікацію понять «життєва проблема особистості», «психологічна проблема особистості», «актуальна життєва ситуація», «психологічна ситуація», «життєві плани і перспективи», «доля», «життєвий шлях особистості»;
- обґрунтуванні і систематизації мережі принципів прикладної психології, що найбільш повно відображають її специфіку, та принципів здійснення психологічної практики, які є переважно деонтологічними;
- обґрунтуванні принципів синтетичного та індивідуально-

го підходу до предмету прикладної психології як таких, що у найбільш повній мірі відображають її специфіку;

- обґрунтуванні застосування методології соціального проектування та визначенні психологічної технології у якості основної методологічної одиниці прикладної психології.

Практичне значення дослідження полягає у розробці теоретико-методологічних засад розвитку прикладної психології і практичних психологічних служб, що дозволяє удосконалити ряд навчальних курсів для вищих навчальних закладів, які готують практичних психологів. Зокрема «Психологічна служба», «Вступ до спеціальності», «Історія психології», «Основи психологічної практики», «Загальна психологія», «Основи психологічного консультування», «Педагогічна психологія», «Екологічна психологія», «Авіаційна психологія» та ін.

Розробка структури психологічної технології та запровадження проектно-технологічного підходу у прикладній психології дозволяє покращити процес конструювання методик і технологій роботи практичного психолога, підвищити ефективність надання практичної психологічної допомоги.

Впровадження в практику результатів дослідження відбувалось шляхом розробки та публікації підручників для ВНЗ, навчально-методичних посібників і методичних рекомендацій (загальна кількість – 42), серед яких: підручник «Основи практичної психології» (1999, 2001, 2006), підручник «Психологічна служба» (2016), посібники «Психологічна служба вищого навчального закладу» (2010), «Психологічна служба» (2012, 2013) та ін.

Особистий внесок автора полягає: у багаторічному самостійному авторському дослідженні теоретичних, методологічних, методичних та практичних аспектів розвитку практичної психології в Україні та за її межами; у розробці та теоретико-методологічному обґрунтуванні сутності, структури, та методології прикладної психології; у теоретичному обґрунтуванні системи принципів прикладної психології і психологічної практики; у розробці категорійно-поняттєвого апарату прикладної психології; у теоретико-методологічному обґрунтуванні психологічної технології як методичної одиниці прикладної психології і психологічного практикування; у розробці загальних підвалин професійної підготовки практичних психологів.

РОЗДІЛ 1

ВИЗНАЧЕННЯ ПРИКЛАДНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

1.1. Соціально-історичні витоки та індивідуально-психологічний смисл психологічного практикування

Дослідження сутності психологічного практикування – проблема багатоаспектна і доволі складна. Сьогодні існує кілька досліджень, що так чи інакше її торкаються але не спрямовані на її розв'язання безпосередньо [1, 36, 39, 56, 100, 114, 123, 160, 186, 190]. Разом із тим, ми спостерігаємо велике розмаїття професій, спеціалістів, видів послуг, що декларують практичну (прикладну) психологію в якості методичної основи своєї діяльності. Іншими словами – очевидне протиріччя між психологічною практикою, яка широко застосовується у всіх сферах суспільного життя, і практичною (прикладною) психологією, теоретичні засади якої є сьогодні мало розробленими.

У минулому столітті в усьому світі бурхливого розвитку набули різноманітні види психологічних практик – психотерапія, психологічне консультування, психологічний супровід, психологічна допомога, психологічні тренінги, психологічні семінари, активне соціально-психологічне навчання, рольові, ділові та імітаційні ігри. Психологічні практики або їх елементи застосовуються в бізнесі, рекламі, навчанні, поліцейській і правоохоронній діяльності, військовій справі, реабілітації постраждалих. Важко знайти сферу суспільного життя де б не застосовувались психологічні практики. Жан Піаже назвав XX століття століттям психології. Тут ми дозволимо собі уточнити класика – століттям прикладних галузей психології, століттям психологічної практики.

Велика кількість фахівців, організацій і психологічних служб, що надають психологічні послуги та здійснюють психологічну ді-

яльність, породила велике різнобарв'я технологій, методів, методик і форм психологічного практикування. Ці форми настільки різноманітні, що почасти виникає сумнів у тому, чи належать вони взагалі до психології. У всякому випадку все більшої актуальності набуває зараз потреба у теоретичному осмисленні феноменів практичної психологічної діяльності [1, 7, 18, 32, 45, 62, 72, 101, 110, 188]. Без такої роботи подальший розвиток психології як цілісної наукової і прикладної дисципліни видається доволі проблематичним. Криза у психології, як писав на початку минулого століття Л.С. Виготський, полягає у тому, що практика, її бурхливий розвиток, спонукає психологію до розділення на дві окремі дисципліни – наукову і прикладну [30]. При цьому практика є основною спонукою і головним механізмом цього процесу. Саме психологічна практика через науково-методологічну рефлексію формує сучасне обличчя наукової і прикладної психології. Отже першим кроком усякого теоретичного дослідження у цій царині, на наш погляд, має стати розкриття сутності, видів і механізмів перебігу психологічного практикування.

Поняття психологічної практики часто застосовується разом з поняттями релігійна практика, педагогічна практика, медична практика, економічна практика, підприємницька практика та цілою низкою інших практик. Отже разом із наукою, науковими дослідженнями, науковою активністю існують такі види і типи людської діяльності, які використовують або впроваджують наукові здобутки певних галузей досліджень у практичній виробничій, економічній, лікувальній або соціальній діяльності.

Психологічну практику ми будемо розглядати в якості специфічного виду активності людини або групи людей. Психологічне практикування – це процес свідомого впливу однієї людини на іншу [10, 13, 21, 56, 109, 134, 161, 177, 188, 198]. Суб'єктом психологічної практики виступає окрема людина (психолог, психотерапевт, консультант) або група людей, що розглядається як соціальний суб'єкт (наприклад – психотерапевтична група). Активність суб'єкта психологічної практики зазвичай носить свідомий, цілеспрямований характер. Основною метою такої специфічної активності є вплив на іншу людину (групу людей) з тим, щоб досягти бажаної (як правило – соціально схвалюваної) поведінки або зміни ставлень, відношень, розумінь, уявлень, цінностей окремої людини або групи людей.

Об'єктом психологічної практики завжди виступає інша людина

або група людей. Окремим видом психологічної практики є випадки коли сам суб'єкт виступає як об'єкт, коли його активність спрямовується на себе самого. У таких випадках говорять про самоспостереження, самонавіювання, самоаналіз, рефлексію.

Тут маємо зауважити, що поняття «суб'єкт» і «об'єкт» застосовуються нами цілком умовно, оскільки автор розуміє, що у даному випадку і суб'єкт і об'єкт психологічної практики – це живі люди, які мають власну суб'єктність з усіма її ознаками. Власне психотерапевтичний чи психокорекційний процес є одним з різновидів суб'єкт-суб'єктної взаємодії, міжособистісного спілкування. Зокрема, у психоаналізі такі процеси носять назву трансфер і контртрансфер, у соціометрії – теле [76, 88, 96, 134, 162, 187, 191].

Психологічна практика здійснюється або безпосередньо – через засоби міжособистісного спілкування, або опосередковано – через спільну предметну або знакову діяльність. Метою всякої психологічної практики є зміни стану або змісту свідомості об'єкта практикування, його ставлень, переконань, уявлень, емоцій, рис або якостей його особистості, зміни його поведінки. Психологічна практика може відбуватися або за згоди її об'єкта (у такому випадку говорять про співробітництво, довіру, психотерапевтичний альянс), або без такої згоди (тоді мова йде про маніпуляції, примус, нав'язування, навіювання та ін.).

Психологічна практика відрізняється від усіх інших практик у першу чергу – своєю спрямованістю, метою, в другу чергу – засобами. Засоби, якими здійснюється психологічна практика, можуть бути і непсихологічними (наприклад – малювання, ліплення, рольова гра або гра з піском), але мета і результати завжди мають психологічні наслідки та зміст (зняття або полегшення наслідків психологічної травми, корекція агресивності, формування навичок міжособистісного спілкування і т.п.). У багатьох випадках клієнти психолога очікують від нього якогось дійства в процесі індивідуальної терапії, а не «просто розмов», тому психологічна практика може здійснюватись фактично улюбій предметній або знаковій діяльності. Відмінність цієї діяльності від інших видів діяльності полягає у тому змісті який вкладає в неї суб'єкт практикування.

Психологічне практикування здійснюється через різні форми міжособистісної взаємодії, предметної, релігійної або художньої ді-

яльності [1, 3, 9, 21, 39, 120, 129, 133, 142, 200]. Форми психологічного практикування можна об'єднати у три великі групи:

- *індивідуальні*, коли об'єктом практики виступає окрема особистість, (бесіда, сповідь, індивідуальна психологічна діагностика, ритуал, консультація, навіювання, спільна діяльність або ритуальні дії, маніпуляції);

- *групові*, коли в якості об'єкта розглядається конкретна група людей, первинний колектив, реальна контактна група, члени якої безпосередньо взаємодіють один з одним (групові форми психотерапії і психокорекції, релігійні і псевдорелігійні практики, навчальні семінари, групові ритуальні дієства, психодраматичний театр, групова художня або творча діяльність, тренінги);

- *масові*, коли впливи чи маніпулятивні дії спрямовані на великі соціальні групи або цільові аудиторії (масові дієства, концерти, ритуали та обряди, святкування, масові проповіді, мітинги і демонстрації, виступи перед великими групами людей, маніпуляції через ЗМІ, Інтернет, соціальні мережі).

Випадок, коли суб'єкт психологічної практики виступає одночасно і в якості об'єкта останньої також передбачає певні специфічні форми – медитація, внутрішній діалог, самоспостереження, самонавіювання і т.п.

Що може виступати в якості теоретичної і методичної основи психологічної практики? Яка система знань, уявлень, поглядів слугує підґрунтям для психологічного практикування? Ці питання, на наш погляд, є принциповими для розуміння теоретико-методологічних основ процесу і результатів психологічної практики.

Психологічна практика може здійснюватись на основі певної системи знань, уявлень і переконань суб'єкта психологічного практикування:

- наукових знань (наукової психології, філософії, фізіології, соціології);

- містики або позанаукових концепцій (міфи, необґрунтовані з точки зору наукової методології гіпотези, вірування, релігія, псевдорелігійні погляди);

- життєвого досвіду (здоровий глузд, професійний і соціальний досвід);

- еkleктичного поєднання трьох попередніх (побутова, повсякденна психологія). Ми маємо розуміти, що аналізуючи ті чи інші дії

фахівця, іноді буває непросто чітко й однозначно стверджувати, що практика, яку він здійснює, є гомогенною. Часто, застосовуючи той чи інший прийом, суб'єкт практики послуговується знаннями з усіх трьох – життєвого досвіду, позанаукової та наукової психології (див. рис. 1.1).

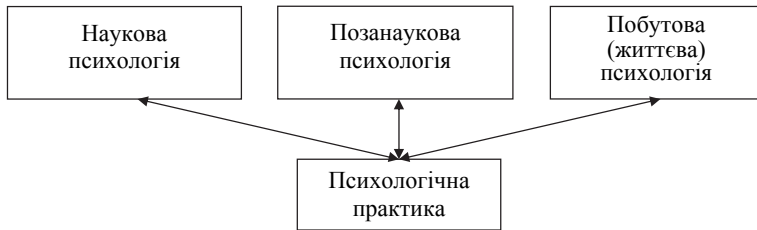

Рис. 1.1. Світоглядні основи, на яких ґрунтується психологічна практика

Як видно з рисунку 1.1. у психологічній практиці іноді перетинаються у різному співвідношенні і наукові знання, і містика, і життєвий та професійний досвід суб'єкта психологічного практикування. Хоча це не виключає можливості здійснення психологічної практики тільки на наукових засадах, або на побутових чи позанаукових.

Психологічна практика, що здійснюється на виключно наукових засадах, притаманна в основному діяльності лише окремих практикуючих психологів, які мають спеціальну освіту і професійну підготовку. Основою цього виду практики є наукова методологія, наукові закони і закономірності, достовірність яких переконливо доведено. Зокрема, психологічна діагностика особистості здійснюється із застосуванням спеціальних науково обґрунтованих методів і методик – тести, опитувальники, схеми спостережень, творчі завдання, проблемні ситуації. Ці методи і методики були розроблені і пройшли апробацію з дотриманням необхідних статистичних процедур визначення валідності, мають відповідні шкали вимірювання чи оцінки результатів, на основі яких конкретну людину можна віднести до тієї чи іншої категорії, психологічного типу, порівняти зі статистично визначеними нормами психічного розвитку. Такий

тип психодіагностики називають прикладною або – клінічною (див. напр. Л.Ф. Бурлачук, В.С. Мерлін, Л.М. Собчик та ін.).

Позанаукові (містичні) концепції та уявлення про природу людини також можуть бути основою для психологічної практики. Тут ми спеціально застосували термін «позанаукові» оскільки не маємо наміру заглиблюватись у дискусію чи є та чи інша «теорія» чи «наука» дійсно частиною науки. Можна навести багато прикладів коли деякі психологічні практики ґрунтуються на припущеннях або гіпотезах, які поки що не знайшли свого експериментального підтвердження або не були валідизовані. Так, наприклад, є «науки» які безпідставно стверджують що існують поля або потоки енергій на які може впливати або випромінювати мозок людини. На цій основі стверджують про можливість впливу однієї людини на поведінку або думки іншої, передачу думок (образів) на значні відстані, «зчитуванн» однією людиною думок іншої і т.ін.

До цієї ж категорії психологічної практики ми відносимо і психологічні аспекти релігійних та міфологічних практик, хоча цілком розуміємо нетотожність релігійної (духовної) і психологічної практик (див. напр. О.Ф. Лосев, О.П. Полисаев, В.О. Татенко).

Позанаукова практика ґрунтується на некритичному прийнятті та засвоєнні певних уявлень, концепцій і «теорій» які іноді підтверджуються лише на рівні здорового глузду. Можна вважати, що основою сприйняття людиною такого роду «знань» є її віра. Достатньо, наприклад, повірити у те, що кожен неживий предмет має свою «душу», «несе в собі інформацію та енергетику», і у такому випадку бездоказово приймається ідея про спілкування людини (обмін енергією та інформацією) з рослинами, камінням, водою. Звідси – специфічні методи цього виду психологічного практикування: носіння амулетів, оберегів, спілкування за допомогою різного роду предметів із померлими родичами, специфічне тлумачення явищ навколишньої дійсності, різного роду містичні, псевдорелігійні практики та обряди.

Життєвий досвід часто і є дивовижним поєднанням окремих фрагментів наукових знань, містичних уявлень і вірувань та здорового глузду. Зрозуміло, що здоровий глузд не у всіх випадках адекватно відображає реальну дійсність та процеси, що відбуваються у природі, суспільстві, людській психіці. Здоровий глузд, наприклад, щоденно доводить нам що Сонце рухається навколо Землі, а остання

є пласкою. Життєвий досвід є результатом життєдіяльності людини, її взаємодії з оточуючим природним і соціальним світом. В ньому закарбовуються дії, прийоми та поведінкові навички, які довели свою ефективність у маніпуляціях поведінкою інших людей, у спілкуванні та взаєминах з ними. Ряд авторів зазначають, що життєвий досвід у галузі психологічної практики найбільш успішно накопичується у людей соціономічних професій (система «людина – людина» К.К. Платонов) – лікарів, вчителів, офіціантів. Оскільки професії психотерапевта або психолога-консультанта є також соціономічними, то і у їх представників відбувається накопичення життєвого досвіду. Відмінність останніх від «звичайних» людей полягає у тому, що у цьому випадку відбувається поєднання, інтеграція, життєвого досвіду з досвідом професійним. На нашу думку основою для узагальнення життєвого досвіду є інтуїція, а професійного досвіду – професійна інтуїція. При цьому інтуїцію або інтуїтивне знання ми розглядаємо як «згорнуту», інтеріоризовану навичку, фактично – досвід (Т.С. Яценко).

Для кращого розуміння специфіки різних видів психологічного практикування ми здійснили їх порівняльний аналіз. У табл. 1.1 наведено результати порівняльного аналізу різних видів психологічної практики з точки зору об'єкта, предмету, підходів, засобів, методологічної бази і мети практичної діяльності. Тут також коротко представлено вимоги до суб'єкта психологічної практики у залежності від її конкретного виду. Останнє необхідно для більш глибокого розуміння вимог до особистості професіонала, що здійснює психологічну практику (практикує).

Аналізуючи таблицю, ми відмічаємо тотожність об'єкта, предмету, мети та засобів різних видів психологічної практики. Ми бачимо, що психологічна практика спрямована на людину яка представляється для суб'єкта практики у всіх своїх іпостасях – в якості індивіда, тобто представника виду, особистості, суб'єкта діяльності та індивідуальності (Б.Г. Ананьев).

Предметом психологічного практикування є не вся людина, в сукупності своїх фізичних, біохімічних або біологічних особливостей, а тільки як носій психіки, свідомості. Іншими словами – предметом психологічної практики є зміст психічного, душевного життя людини, її настрої, думки, ставлення, почуття, переконання, риси харак-

Таблиця 1.1

Порівняння наукового, позанаукового та побутового видів психологічної практики

	Наукова	Позанаукова	Побутова
Об'єкт практикування	Людина: індивід, суб'єкт діяльності, особистість, індивідуальність	Людина: індивід, суб'єкт діяльності, особистість, індивідуальність	Людина: індивід, суб'єкт діяльності, особистість, індивідуальність
Предмет практикування	Психічні процеси, стани і якості особистості, зміст психічного (свідомого і несвідомого), поведінка	Психічні процеси, стани і якості особистості, зміст психічного (свідомого і несвідомого), поведінка	Психічні процеси, стани і якості особистості, зміст психічного (свідомого і несвідомого), поведінка
Мета практикування	Зміни поведінки об'єкта, його настроїв, ставлень, переконань, умінь і навичок	Зміни поведінки об'єкта, його настроїв, ставлень, переконань, умінь і навичок	Зміни поведінки об'єкта, його настроїв, ставлень, переконань, умінь і навичок
Засоби	Міжособистісна взаємодія, спілкування, спільна діяльність	Міжособистісна взаємодія, спілкування, спільна діяльність	Міжособистісна взаємодія, спілкування, спільна діяльність
Підхід	Науковий: аналітично-статистичний	Позанауковий: міфологічний, містичний	Еклектичний, інтуїтивний
Методологічна основа	Науково обґрунтовані методи з можливістю статистичної верифікації та експериментальної перевірки результатів	Міфологічно обґрунтовані методи, що не можуть бути перевірені експериментально але частково дають позитивні практичні результати	Методи, що ґрунтуються на основі життєвської практики і частково дають позитивні практичні результати
Вимоги до суб'єкта практики	Аналітичний склад мислення + критичне ставлення + усвідомлена гуманістична спрямованість + професійна інтуїція	Віра, некритичне прийняття міфів, «теорій» + схильність до даного виду діяльності + життєва інтуїція	Здоровий глузд + життєвий досвід + схильність до даного виду діяльності + життєва інтуїція

теру, якості її особистості, зміст свідомого і несвідомого, схильності і здібності, навички і звички, поведінка.

Розбіжності між різними видами психологічної практики починаються, як видно з таблиці 1.1, на рівні підходів до її предмету.

Науковий підхід передбачає застосування загальнонаукової методології і методології психологічної науки в процесі здійснення практичної діяльності. Це означає застосування таких процедур як аналіз і синтез, узагальнення, застосування релевантних методів і методик, прийомів наукового пізнання, оцінки одержаних результатів, їх відтворюваність в інших умовах та статистична обґрунтованість, пояснення тих чи інших явищ уже відомими законами та закономірностями і т. ін. [15, 31, 43, 53, 69, 74, 82, 118, 139, 192].

Позанауковий підхід ґрунтується на вірі суб'єкта психологічної практики в існування «теорій», «вищих сил», іще недосліджених «енергетичних та інформаційних потоків», залежностей між розташуванням зірок і людською поведінкою або характером і т.п. Ці переконання і є основою для здійснення маніпуляцій зі свідомістю або підсвідомістю об'єкта психологічної практики. Статистично недостовірні «теорії» породжують виникнення і застосування неадекватних методів роботи і, у свою чергу, – непередбачувані, іноді шкідливі для об'єкта психологічної практики результати.

Практика, що ґрунтується на побутових засадах і здоровому глузді, базується на еkleктичному поєднанні житейського, повсякденного досвіду, окремих несистемних наукових знаннях та міфологічних, релігійних, уявленнях. Для суб'єкта такої практики головне – результативність роботи без глибокого розуміння психологічних механізмів на яких вона базується. Іноді такі фахівці на запитання «а для чого в ході роботи був застосований цей прийом?» відповідають: «а мене так навчили». На жаль подібна аргументація подекуди зустрічається й у середовищі професійних психологів як вітчизняних, так і закордонних.

Різниця у підходах обумовлює і різницю у методологічних основах цих трьох видів психологічного практикування.

Наукова методологія забезпечує відтворюваність результату, його передбачуваність. Головне – дозволяє бачити наперед можливу шкоду для об'єкта психологічної практики або неприйнятність застосування конкретної методики для надання психологічної допомоги даній людині.

Методологічні основи позанаукової психологічної практики ґрунтуються на вірі або особистих переконаннях суб'єкта. Ці переконання можуть транслюватися й на об'єкт психологічної практики через навіювання, переконання, шляхом соціального тиску («іншим допомогло, то й мені допоможе») і т.п. У таких випадках буває надзвичайно важко визначити що здійснило терапевтичний ефект «закодована» вода, чи самонавіювання клієнта.

Майже така ж ситуація складається і з методологічним підґрунтям побутової психологічної практики. В силу свого еkleктизму цей вид практики орієнтується тільки на одне – «допомагає чи ні». У даному випадку конкретний метод визначається або обирається за принципом: «усі так роблять» (традиції, звички, ритуали), а результати за принципом: «подіяло, ну і добре».

Окреме питання – методи здійснення психологічної практики. Для того, щоб систематизувати розбіжності та специфіку психологічних практик, що здійснюються на основі наукової, позанаукової та побутової психології ми застосували метод порівняння. Зокрема порівняння специфіки методологій цих трьох світоглядних напрямів, оскільки найбільш показовими є якраз розбіжності у методах і методиках, які застосовуються в процесі практикування. Методи і методики було розділено на 3 групи: індивідуальні, групові і масові. Далі ми визначали специфіку методів наукової, позанаукової та побутової психологій (див. табл. 1.2).

Кожен з видів психологічного практикування має свої специфічні методи, які, власне, і відрізняють їх між собою. Сказане не виключає запозичення окремих методів з іншої галузі психологічної практики. Застосування, наприклад, у позанауковій практиці методів, що зовні схожі на наукові. Але у даному випадку процедурна подібність не може слугувати підставою вважати позанаукову діяльність науковою. Якщо, наприклад, астролог застосовує для астрологічної діагностики людини опитувальник чи комп'ютер, то це не означає, що астрологія може з повним правом вважатися наукою.

Методи і методики здійснення психологічної практики обумовлюють і вимоги до спеціаліста, що здійснює цю практику [90, 101, 106, 120, 175, 190]. Зупинимось тут на самих загальних щоб продемонструвати тісний зв'язок між змістом і формами здійснення психологічної практики та вимогами до особистості психолога-практика.

Таблиця 1.2

**Систематизація видів та основних методів
психологічних практик**

	Індивідуальні	Групові	Масові
На основі наукових знань	Консультування, індивідуальна психотерапія; психокорекція, індивідуальна психологічна (клінічна) діагностика	Групова психологічна діагностика; групове консультування; тренінгові групи; групи особистісного розвитку; ігрові групи, психодраматичний театр	Маніпуляції масовою свідомістю із застосуванням PR-технологій, через виступи на зібраннях, через ЗМІ, рекламу та ін.
На основі позанавчових знань, містики, релігії	Бесіда; сповідь; медитації; молитви; містичні дії; маніпуляції	Релігійні та псевдорелігійні групові дії; обряди; фізичні і духовні тренування	Релігійні та псевдорелігійні масові дії; обряди; фізичні і духовні тренування
На основі життєвого досвіду	Бесіда; спілкування; усталені форми взаємодії (звички); обряди	Звичні форми взаємодії (звички); ритуали; групові обряди, ігри; святкування	Ритуали; обряди; масові обрядові дії; масові свята; звичаї

У першу чергу відмітимо те спільне, що об'єднує усі три категорії психологів-практиків. Це – схильність до даного виду діяльності. Під схильністю до діяльності у сфері психологічної практики ми розуміємо комплекс психологічних рис та особистісних якостей які дозволяють людині, суб'єкту психологічної практики, досягати певних успіхів у цій сфері діяльності. Передусім це схильність до соціономічних професій, виражена мотивація до надання психологічної допомоги іншим людям, здібності до міжособового спілкування та маніпулятивні та акторські здібності. Важливим комплексом рис для практика є, на нашу думку, певні когнітивні стилі, орієнтовані на іншу людину. Це, зокрема, спостережливість, вміння «читати», тобто – розуміти, настрої іншої людини, його зміни і динаміку, розвинута емпатія, особливо її когнітивні компоненти, соціальний ін-

телект, вміння поставити себе в ситуацію іншого та ін. (П.В. Лушин, Н.І. Пов'якель, Н.В. Пророк, Н.В. Чепелева).

Професійно важливою якістю психолога-практика є інтуїція. Зазначимо, що дана якість є надзвичайно важливою, оскільки у багатьох випадках саме вона допомагає суб'єкту знаходити адекватні прийоми і методи у роботі з клієнтом. Особливо у великій мірі вона притаманна суб'єктам, що практикують на основі побутових знань. Що ж до професійних психологів, то ми не випадково вказали саме професійну інтуїцію, оскільки вона, у переважній більшості, формується на основі наукового осмислення власної практики і практики колег.

Тепер зупинимося на розбіжностях. Для суб'єкта психологічної практики, що здійснюється на наукових засадах, характерною рисою є критичне ставлення як до самого процесу надання психологічної допомоги, так і до його результатів. Таке ставлення обумовлює чітке розуміння процесів, станів та якостей особистості об'єкта, можливість пояснити свої професійні дії науково обґрунтованими теоріями, методами і механізмами психічної діяльності.

Аналітичність мислення – ще одна відмінність психолога-професіонала від непрофесіонала. Вона дозволяє не тільки адекватно оцінювати результати психологічного впливу, відокремлюючи результати власного впливу від випадкових впливів, а й розуміти що відбувається з клієнтом в процесі психотерапії та обирати на цій основі адекватні для даного клієнта і психотерапевтичної ситуації методи і прийоми (О.Ф. Бондаренко, О.С. Кочарян, Т.С. Яценко).

Для практика, що спирається на позанаукові теорії і концепції головною відмінністю від інших є віра, впевненість в істинності своєї «теорії» та ефективності методів, що тут застосовуються. Суб'єктивно для нього існування, наприклад, привидів є доведеним фактом. Тому свої дії, свою «терапію» він пояснює саме цією «теорією». Іноді, в процесі роботи з клієнтом, такий практик застосовує адекватні психологічні прийоми. І ці прийоми дають цілком позитивний результат. Але пояснення своїх дій, обґрунтування вибору того чи іншого прийому відбувається на основі містики або непідтверджених наукових гіпотез. У багатьох випадках містичної або релігійної практики клієнту необхідно повірити у дієвість тієї чи іншої процедури, повірити суб'єкту практики як носієві певного сакрального знання і досвіду.

Побутова, ужиткова, психологія ґрунтується на засадах здорового глузду та життєвого досвіду її суб'єкта. Тут застосовуються методи і прийоми, що пройшли перевірку життям та існують або у вигляді індивідуального досвіду і звичок, або (і) у вигляді колективного досвіду – обрядів, обрядових дій, традицій, ритуалів (наприклад – ініціація) та інших усталених форм індивідуальної і групової поведінки.

Підсумовуючи результати аналізу феномена психологічної практики зауважимо наступне.

Психологічна практика є невід'ємним атрибутом культури та міжособистісного спілкування. Вона здійснюється засобами впливу однієї особистості (суб'єкта практики) на іншу або на групу людей (об'єкт практики) в процесі безпосереднього або опосередкованого спілкування, різних видів спільної діяльності.

Головною метою психологічної практики є усвідомлене або неусвідомлене внесення суб'єктом практики змін у поведінку, думки, ставлення, риси і якості особистості, соціальні відносини об'єкта практики.

Психологічна практика може здійснюватись на основі побутової (життєвої) психології, на основі позанаукових, містичних, релігійних концепцій і методів та на основі наукової психології. Історично ці три види психологічних практик розвивались від життєвої через позанаукову (псевдонаукову) до наукової. Отже наукова серед них може вважатися наймолодшою.

Отже, психологічна практика є однією з форм соціальної і духовної практики людини (суб'єкта психологічної практики), що спрямована на внесення змін у поведінку і внутрішній світ іншої особистості (об'єкта психологічної практики), її ставлення, наміри, світогляд, індивідуальний розвиток та соціальні зв'язки, збереження та вдосконалення її індивідуальності.

В реальній психологічній практиці часто поєднуються елементи трьох названих видів практики (див. рис. 1.1). Іноді буває неможливо чітко розрізнити у конкретній практиці які її елементи відносяться до наукової, а які до позанаукової або повсякденної практики. Кожен з виокремлених нами видів запозичує методи, методики і прийоми практичного впливу суб'єкта практики на її об'єкт. Методи вдосконалюються, трансформуються, змінюють свій статус. Скажімо метод, що застосовувався у побутовій практиці після відповідних

трансформацій і вдосконалень стає методом наукової психології. Все це обумовлює необхідність чіткого визначення методологічних засад психологічної практики та критеріїв відбору адекватних практичних методів. Останнє передбачає специфічну професійну діяльність – перетворення теорій, методів і методик наукової, поза наукової і побутової психологічних практик у конкретні технології практичної діяльності практикуючого психолога. Такий вид професійної науково-практичної діяльності ми називаємо прикладною психологією.

1.2. Порівняння концептуальних моделей наукової психології, психологічної практики і прикладної психології

Виникнення психології як самостійної галузі науки пов'язують із запровадженням специфічних експериментальних методів дослідження, розробка й застосування яких зумовлювались необхідністю розв'язання практичних соціальних, виробничих, управлінських проблем. Психологія як пояснювальна дисципліна, як один із способів тлумачення явищ навколишнього світу і людської психіки існує стільки, скільки існують людська свідомість, філософія, наука взагалі (В.А. Роменець, М.Г. Ярошевський). Оформлення психології у самостійну галузь науки почалося наприкінці ХІХ ст. у зв'язку з проблемами моделювання процесу трудової діяльності людини та визначення сприятливих та несприятливих її факторів (Г. Мюнстерберг, М.І. Шпільрейн); у зв'язку з необхідністю більш глибокого розуміння механізмів виникнення й розвитку психічних захворювань та відхилень у психічному розвитку (В.М. Бехтерев, І.П. Павлов); у зв'язку з необхідністю виокремлення конкретного образу з поля сприйняття (В. Вундт) та ін. [35, 42, 45, 65, 79, 99, 110, 130, 137, 183, 187].

Психологія стає експериментальною, отже дійсно наукою у повному розумінні цього слова, через актуалізацію й розв'язання конкретних практичних проблем. Початок ХХ століття ознаменувався виникненням експериментальних галузей загальної, соціальної, інженерної, вікової, диференційної психології. Кінець століття позначений бурхливим розвитком прикладної психології, таких її напрямів, як екологічна психологія, психологія реклами, психологія

управління, педагогічна психологія, юридична психологія та багато інших. Хоча наша країна на деякий час і випала із загальносвітового поступу розвитку прикладної психології, все ж можна констатувати, що психологічна теорія та психологічний експеримент багато в чому завдячують своїм розвитком психологічній практиці (А. Адлер, Дж. Дьюї, П.П. Блонський, Л.С. Виготський, Г.С. Костюк, З.Фрейд, К. Хорні, М.І. Шпільрейн, Е. Штерн, М.Г. Ярошевський).

Аналізуючи співвідношення психологічної теорії і психологічної практики зауважимо, що відносно психологічної теорії психологічна практика виконує подвійну функцію. З одного боку, вона активно «споживає» наукові знання у вигляді психологічних законів, закономірностей, методів і теорій, у вигляді результатів конкретних експериментів та методик. З іншого боку – практичні проблеми та досвід застосування тих чи інших методик висувають перед наукою необхідність розв'язання експериментальних і теоретичних проблем, пояснення феноменів, які були породжені психологічним практикуванням. Взаємозбагачення та взаємопроникнення наукової психології та психологічної практики – необхідна умова прогресу психології взагалі (Б.Г. Ананьев, С.Д. Максименко, О.М. Ткаченко, Е. Штерн).

Прикладна психологія формувалася на основі запитів різних сфер професійної діяльності людини, в ході розв'язання конкретних практичних проблем суспільного буття, виробництва та культурного розвитку. Та й нині її розвиток тісно пов'язаний з розвитком техніки, виробництва, гуманітарної сфери, суспільних відносин тощо. Найбільш розвиненими зараз напрямками прикладної психології є психологія менеджменту (управління), психологія освіти (навчання, виховання і розвиток), політична психологія, психологія соціальних служб та общини (громади), психологія спорту, військова, клінічна, юридична, екологічна, консультативна психологія та ін.

Достатньо, наприклад, подивитись сайт самої великої у світі Американської психологічної асоціації (АРА), «підрозділи» (divisions) [203 – 206]. Відомо, що АРА формувалась протягом усього ХХ століття шляхом добровільного об'єднання або виокремлення професійних груп психологів без певної системи, а лише на основі найбільш популярних у професійному середовищі напрямів психологічної практики. Висновок, який є очевидним після аналізу структури АРА, на-

ступний: переважна більшість підрозділів Асоціації можна вважати напрямами прикладної психології.

Аналіз застосування понять «наукова», «практична» і «прикладна» психологія у вітчизняній і зарубіжній літературі засвідчив значні розбіжності та плутанину. Фактично, кожен з авторів, що застосовують ці поняття, вкладає у них свій зміст [1, 18, 21, 27 – 34, 39, 83, 110, 125, 131, 190, 198].

У багатьох розвинутих країнах розрізняють наукову, академічну психологію і психологію практичну, прикладну (поняття «наукова» й «академічна» застосовуються у даній роботі як тотожні). У нашій психологічній літературі іноді розводять практичну й прикладну психологію (наприклад Ю.З. Гільбух, В.В. Рибалка, Ю.Л. Трофімов, Т.С. Яценко). Практична часто розуміється як психологічна практика, як професійна діяльність із консультування, психотерапії тощо. Прикладна – як науково-методичне забезпечення діяльності практикуючих спеціалістів, як вид науково-методичної роботи з трансляції досягнень науки у практичні технології роботи з людьми.

Можливо, що розрізнення практичної та прикладної психології відбулося через відмінність у тлумаченні англійського терміну *applied*, яким позначаються практичні галузі західної психології. Принаймні у розвинутих країнах не існує трьох видів психології, натомість є прикладна (*applied*) та наукова. Ми схильні вважати, що є різні рівні наукового пізнання й різні рівні інтерпретації віднайдених наукою фактів, тому варто розділяти психологію на наукову (академічну) та прикладну. Ми схильні розуміти поняття «прикладна психологія» у тому смислі як його застосовував Л.С. Виготський, маючи на увазі застосування здобутків психологічної науки для вирішення практичних соціальних проблем.

Наукова психологія – це галузь науки, що досліджує процеси виникнення, функціонування й розвитку психіки як форми активного відображення навколишньої дійсності [15, 64, 101, 116, 117, 212, 153, 177]. Наголосимо, що у даному визначенні психологія тлумачиться як галузь науки в цілому. Тобто вона застосовує, поряд із власними специфічними методами пізнання, загальнонаукові прийоми пошуку, тлумачення і верифікації досліджуваних фактів та явищ. Результатом у науці є встановлений науковий факт, доведений закон, обґрунтована за допомогою наукових процедур модель того чи іншого процесу.

Отже, якщо у випадку наукової психології мова йде про дослідження явищ психічного життя людини, то у випадку психологічної практики – про діагностично-корекційну та профілактичну роботу з окремим індивідом або групою для збереження їхнього психічного здоров'я та запобігання небажаних явищ у поведінці й розвитку. Досягнення цього відбувається за допомогою специфічних психологічних методів, методик і технологій.

Психологічна практика, навіть якщо вона ґрунтується на позанаукових чи побутових засадах, вимагає від наукової психології не тільки наукових концепцій, теорій і більш глибокого розуміння свого предмету, а й дієвих методів, методик і технологій діагностичної, корекційної, профілактичної та інших видів роботи, методів впливу на об'єкт практикування.

У багатьох випадках методи наукової психології не можуть бути безпосередньо застосовані у професійній діяльності психотерапевта або психолога-консультанта. Більш того, методи психологічної корекції і профілактики, розвитку і формування особистості запозичуються або з інших суміжних наук (педагогіка, соціологія, медицина), або з позанаукової чи побутової практики (сугестія, арт-терапія, сповідь).

Отже, психологія, і як галузь науки, і як вид суспільної практики потребує ще одного компоненту який би пов'язував між собою ці різні її частини. Цей компонент ми називаємо прикладною психологією. Саме цей компонент потребує чільної уваги й розвитку в сучасних умовах.

Для підтвердження необхідності формування і розвитку прикладної психології, що має стати своєрідним містком між психологією науковою та психологічною практикою, наведемо два приклади. Один – з технічної галузі, інший – з галузі освіти.

Для виробництва якогось продукту, скажімо – літака або телевізора, промислове підприємство потребує науково обґрунтованих технологій, методів, прийомів і методик з різних галузей науки – електродинаміки, матеріалознавства, електроніки, фізики і т.п. Основні проблеми названих наук досліджуються у наукових лабораторіях, університетах. Тут провадяться фундаментальні наукові дослідження які розкривають фундаментальні закони і принципи. Але наукові дані не можуть бути безпосередньо застосовані на виробництві. Вони потребують адаптації до конкретних практичних

проблем і запитів, що виникають у процесі виготовлення літака. Така адаптація здійснюється у спеціальних установах які називаються проектні інститути або проектувальні групи. Функція останніх якраз і полягає у трансляції фундаментальних фізичних (хімічних, кібернетичних та ін.) законів, методів і принципів у конкретні технології побудови літака або конструювання телевізора. Можна сказати що, виробництво «споживає» не фундаментальні закони у чистому вигляді, а у вигляді конкретних інструкцій, методик, методів, технологій і технологічних схем.

Сфера суспільно-гуманітарних наук у цьому відношенні суттєво не відрізняється від сфери технічних наук. Для прикладу візьмемо освіту.

Існують фундаментальні педагогічні науки – теорія виховання, дидактика, вікова фізіологія і психологія. Вони досліджують найбільш загальні закономірності і явища, «продукують» загальні підходи і методи навчання, виховання і розвитку людини. Але результати фундаментальних педагогічних досліджень не застосовуються безпосередньо у педагогічній практиці (навчання дітей у школі). Вони проходять адаптацію до конкретних навчальних предметів (природознавство, література, хімія, алгебра, історія і т. ін.) та вікових і індивідуальних особливостей учнів (дошкільнята, підлітки, дорослі). Ця адаптація здійснюється шляхом розробки і впровадження у практику методик викладання конкретних навчальних предметів (методика викладання фізики у 10 класі, методика викладання загальної біології в 11 класі і т. ін.). Отже, методична робота у педагогіці відповідає проектно-технологічній роботі у проектному інституті, її результатом є методики викладання конкретних предметів для конкретного контингенту учнів.

Для конкретного вчителя теорія педагогіки є лише орієнтиром у роботі, а основою для повсякденного здійснення педагогічної практики (навчання) є інструкції та методичні розробки з проведення уроків з конкретного предмету у конкретному класі. Більше того, тут варто вказати на існування інструктивно-методичних розробок з викладання того ж предмету і для тієї ж вікової групи але для різних типів навчальних закладів (для дітей з обмеженими можливостями, для спеціалізованих шкіл, для класів з поглибленим вивченням окремих предметів).

Наведені приклади переконують нас у тому, що методи, прин-

ципи і конкретні закони, що є здобутком академічної психології, не можуть бути безпосередньо трансльовані у психологічну практику. Принаймні у цьому процесі виникають чисельні ускладнення та невідповідності. Містком між психологічною практикою і науковою психологією має бути *прикладна психологія*, основною функцією якої якраз і є трансляція фундаментальних психологічних законів, принципів і підходів до конкретних психологічних і соціальних проблем конкретної людини, конкретних груп людей (див. рис. 1.2).

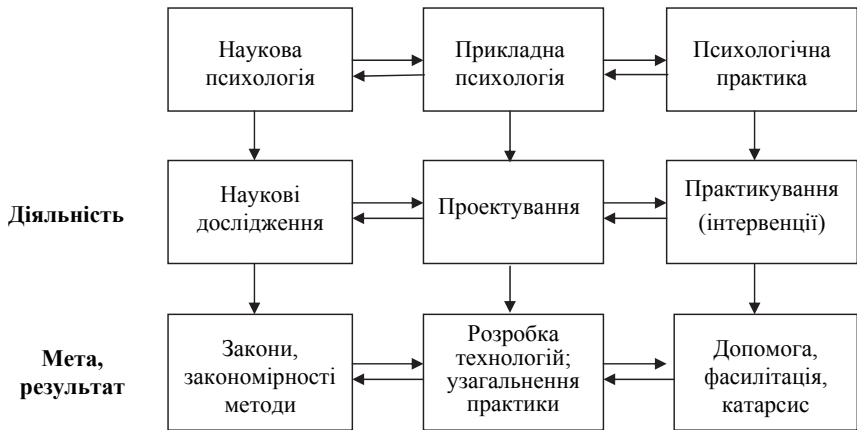

Рис. 1.2. Взаємодія прикладної психології з психологічною практикою і науковою психологією

Результатом наукових досліджень у психології є психологічні закони, закономірності, підходи, наукові факти, методи і принципи. Результатом професійної діяльності в галузі психологічної практики – психологічно здорова, соціально адаптована і гармонійна особистість (індивідуальність). Результатом професійної діяльності в галузі прикладної психології – методики, прийоми і технології надання психологічної допомоги конкретній особистості з урахуванням її індивідуальних, вікових і соціальних особливостей.

Прикладна психологія – це галузь професійної діяльності, метою якої є розробка і упровадження у психологічну практику цілісних технологій і методів практичної роботи шляхом інтеграції (синтезу)

знань, методів і законів наукової, позанаукової і побутової психології з досвідом і методами психологічного практикування. Прикладна психологія має специфічну мету, методологію, принципи і категорійно-поняттєвий апарат, що відрізняються відрізного типу психологічних знань і психологічної практики.

Підсумком дискусії про визначення сутності прикладної психології може бути констатація того факту, що прикладна психологія є *специфічною галуззю професійної діяльності*. Цим вона відрізняється від побутової і, частково, від позанаукової. Практикуючий психолог здійснює свої професійні функції за допомогою специфічних прийомів, методів і технологій, які побудовані на знанні законів людської поведінки й розвитку та збагачені його професійним досвідом і досвідом його колег. Основними видами діяльності практикуючого психолога є клінічна (прикладна) психодіагностика, терапія, консультування та профілактика, корекція індивідуальних рис, поведінки й розвитку людини.

1.3. Специфіка прикладної психології

Аналіз логіко-наукових і суспільно-історичних чинників розвитку психології у ХХ столітті доводить, що наукова (академічна) і прикладна психологія мають помітні розбіжності не лише за формальними ознаками, а і з точки зору завдань, методології, принципів, змісту і форм розвитку. Отже, існує нагальна необхідність дослідити ті теоретико-методологічні засади, спираючись на які, може розвиватися прикладна психологія сьогодні.

Численні спроби безпосереднього залучення надбань наукової психології у психологічну практику виявили низку проблем і протиріч. Виявилось, що у багатьох випадках наукова методологія (методи і методики) не може бути безпосередньо застосована у психологічній практиці. Дослідницькі інструменти і прийоми, які доволі ефективно застосовуються у наукових лабораторіях, не завжди допомагають у роботі практикуючого психотерапевта або сімейного консультанта. Виявилось, що у багатьох випадках необхідне проведення певної, іноді дуже копіткої і специфічної, роботи з адаптації конкретного наукового методу до потреб його практичного застосування. Цей специфічний вид роботи іноді називають впроваджен-

ням або – практичною адаптацією, клінічними випробуваннями та ін. Про це говорить і досвід, що ми маємо внаслідок упровадження психологічної служби в систему освіти України [110, 120, 198] або реалізації багаторічної програми з соціально-психологічної адаптації постраждалих від Чорнобильської катастрофи [107, 108, 113, 143], чи надання допомоги жертвам збройного конфлікту. Тут дістала практичне підтвердження думка, що обґрунтовується останніми роками О.Г. Асмоловим, В.Ф. Василюком, С.Д. Максименком, В.В. Рибалкою, Т.С. Яценко та іншими – про необхідність розробки теоретичних і методологічних засад специфічного *напрямку* у психології, рівня проектування науково-психологічних знань, теорій і методів на конкретні практичні проблеми надання психологічної допомоги конкретній людині у її конкретних складних життєвих ситуаціях. І науковці і практики наголошують на тому, що прикладання наукових здобутків до розроблюваних технологій практично-психологічної діяльності і є основним завданням прикладної (практичної) психології [13, 28 – 34, 39, 47, 56, 101, 129, 188].

Поглиблення і розвиток самої психологічної теорії в останні роки актуалізували питання про необхідність дослідження на теоретично-методологічному рівні категоріального апарату та методології прикладної психології, визначення її специфіки і місця з-поміж різних форм і видів психологічної професійної діяльності – психологічної практики.

Таким чином, і діяльність практичних соціально-психологічних служб, і новітні теоретичні дослідження вітчизняних і зарубіжних авторів [1, 39, 51, 93, 120, 140, 176, 188] ставлять на порядок денний проблему дослідження основних системотворчих засад прикладної психології, визначення її специфіки та зв'язку з науковою психологією і різноманітними формами психологічного практикування (позанауковою і побутовою).

Якщо здійснювати розрізнення психології на наукову, позанаукову, побутову і прикладну, виходячи при цьому з протиставлення науки, містики, побутового знання і практики, то виникає необхідність визначення і теоретичного обґрунтування предмету і методології прикладної психології у порівнянні з предметом і методологією психології наукової, а також побутової і позанаукової. Це питання потребує свого вирішення у першу чергу.

Стосовно змісту самих понять «наукова» і «прикладна» пси-

хологія важливо наголосити на тому, що сучасна філософська і теоретично-психологічна література визначають психологію як науку, що вивчає певні закономірності та закони виникнення, розвитку та функціонування психіки. Розрізнення психології на наукову, побутову, позанаукову і прикладну кладе край розумінню психології лише як науки, обґрунтовує існування таких галузей професійної діяльності, як психологічна реабілітація, психокорекція, психотерапія, психогігієна, психологічна профілактика та ін., які у строгому розумінні не є видами (напрямами) психологічної науки хоча здебільшого й ґрунтуються на ній [21, 72, 76, 88 – 90, 96, 134, 177].

Раніше вже були виокремлені та обґрунтовані три світоглядні (методологічні) підвалини психологічної практики (наукова, позанаукова і побутова). Вони ж, на нашу думку, відображають той чи інший спосіб пізнання психічної реальності, пояснення психічних феноменів і явищ, методичну і методологічну основу практикування з надання психологічної допомоги особистості. Тому для визначення місця прикладної психології в системі психологічного знання і практики важливо передусім порівняти між собою різні види психологічного знання.

Історично першим видом психологічного пізнання людиною світу і себе самої була побутова (повсякденна, ужиткова) психологія. На цьому ж знанні ґрунтувалась і відповідна психологічна практика (В.А. Роменець, М.Г. Ярошевський).

Побутова (ужиткова) психологія – це історично закріплений у традиціях, навичках, звичках, інтуїції та інших сталих формах поведінки досвід управління індивідуальним розвитком і поведінкою іншої людини, досвід, що функціонує як елемент фольклору, традицій, соціальної практики тощо. Наукова і побутова психологія – це різні галузі психологічного знання зі своїми специфічними методами дослідження (пізнання), узагальнення і передавання знань про психіку, з принципово різними підходами до предмету своєї діяльності. Разом з тим, прикладна психологія має спиратися, з одного боку, на надбання психології наукової, а з іншого – на багатство психології побутової з урахуванням її етнокультурних та інших особливостей [6, 26, 35, 41, 81, 89, 126, 133, 141, 151, 156].

Позанаукова психологія – це специфічний вид психологічного знання, що ґрунтується на релігійних і псевдорелігійних, містичних засадах, на передбаченнях і припущеннях, на недоведених за до-

помогою наукових методів концепціях, поглядах і переконаннях, основу якої складає особиста упевненість в існуванні тих чи інших закономірностей і механізмів, віра у ту чи іншу гіпотезу або ідею. В її основі лежить певний міф або система міфів – міфологія [11, 35, 40, 75, 78, 85, 89, 119, 135, 150, 152, 160].

Важливо зазначити, що у природному світі та людській психіці існує багато явищ і процесів, які ще не дістали наукового пояснення. Ми не маємо права закривати на це очі, або ставати на позиції радикального матеріалізму і оголошувати усі ці явища неіснуючими. Адже у ряді випадків психологічна допомога, що надається з позицій позанаукової психології (а, часто і з позицій побутової психології), є доволі дієвою і ефективною. Окремі прийоми і методи, що тут застосовуються, після відповідної адаптації застосовуються й у професійній психологічній практиці. Тому прикладна психологія має активно вивчати методологію психології позанаукової.

Наукова психологія (або наука психології) вже за своїм визначенням аналітична. Її предметна галузь – це психічні явища, закони функціонування й розвитку психіки, риси особистості, психічні якості суб'єкта, механізми і закономірності спілкування і міжособової взаємодії та ін., тобто окремі елементи певної цілісної системи, у даному випадку – психіки. Наукова психологія, як і будь-яка інша аналітична наука, розкладає свій об'єкт на складові, вивчає зв'язки між ними, а затим намагається відтворити цілісну структуру об'єкта, при тому структуру, що функціонує.

Для прикладу можна взяти класичну схему психологічного дослідження. У загальних рисах вона така: теоретичний аналіз, вирізнення і постановка проблеми дослідження, операціоналізація понять; визначення дослідницької методики (або методів здобуття необхідної інформації); проведення констатуючих експериментів, обробка і аналіз даних; встановлення закономірності (науковий факт); проведення формуючого експерименту, тобто моделювання у реальному просторі й часі виявлених закономірностей; аналіз результатів та опис досліджуваного явища, встановлення певної закономірності.

Як бачимо, головна мета дослідження – це відтворення (або моделювання) певного явища, що має місце у реальній дійсності, встановлення закономірності, елементу системи. Навіть у тому випадку, коли дослідник ставить за мету формування певного

психічного процесу або механізму, то, по-перше, мова йде не про формування людини в цілому, а про формування конкретної риси або якості; по-друге, мається на увазі не формування якоїсь риси у конкретної людини, а методика формування такої риси у певної категорії людей. Тут відзначаємо найхарактернішу ознаку наукової психології – аналітично-статистичний підхід до предмету свого дослідження – психіки.

Прикладна психологія є специфічним видом професійної діяльності, основним змістом якої є розробка на основі наукової методології та досвіду психологічного практикування технологій, технік і методів здійснення психологічної практики. Психологічна практика, у свою чергу, передбачає застосування психологічних технологій, технік і методів для корекції активності та розвитку людей у контексті їхніх життєвих обставин та життєвого шляху, котрі інтерпретуються як неповторні обставини та неповторна суб'єктивність, індивідуальність.

Прикладна психологія не тотожна психології науковій, побутовій або позанауковій. Вона є аплікацією досягнень психологічної науки до конкретних практичних проблем надання психологічної допомоги особистості. У той же час прикладна психологія не може не враховувати й здобутки інших двох типів психологічного знання (див. рис. 1.3).

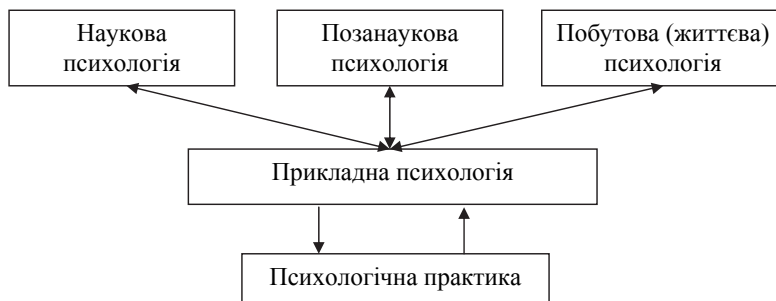

Рис. 1.3. Місце прикладної психології в системі різних типів психологічного знання і практики

Як бачимо, прикладна психологія виконує як мінімум *три специфічні функції* в системі психологічного знання і практики: синтез різних за своєю природою методологічних і теоретичних поглядів на предмет (психіку) та закономірності його розвитку; аналіз і узагальнення досвіду психологічного практикування, його методів, методик, прийомів; розробку на основі реалізації перших двох функцій методів, методик і технологій психологічного практикування та формулювання проблем і предметів окремих наукових досліджень. Ці специфічні функції не можуть бути редуковані ані до дослідницьких, світоглядних, ані до практичних.

Перша з названих тут функцій – це синтез (у розумінні Л.С. Виготського) наукового, позанаукового і побутового рівнів пізнання, який здійснюється для конструювання і проектування методів розвитку і формування особистості, надання їй психологічної допомоги у складних життєвих обставинах. Ця функція прикладної психології може бути названа науково-впроваджувальною, науково-методичною, науково-прикладною (В.В. Рибалка).

З іншого боку, прикладна психологія – це узагальнення і синтез практичного досвіду застосування прийомів, технологій і методів у різних видах психологічної практики до представників різних цільових і вікових груп. У цьому випадку необхідно враховувати як індивідуальність об'єкта практикування, так і особливості його актуальної життєвої ситуації, попереднього життєвого шляху та життєвих перспектив і намірів.

Ця функція прикладної психології може бути названа функцією аналізу, узагальнення і теоретичного осмислення досвіду практичної психологічної діяльності (психологічного практикування).

Третьою специфічною функцією прикладної психології є створення і впровадження у практику методів і технологій роботи практичного психолога які є, по суті, продуктом синтезу різних типів психологічного знання («в голові дослідника» Л.С. Виготський) і, одночасно – продуктом синтезу досвіду, який накопичується у процесі психологічного практикування.

Порівняння методологічних основ прикладної психології з побутовою, позанауковою і науковою дозволяє констатувати помітні розбіжності (див. табл. 1.3).

На рівні об'єкта. Для наукової психології об'єктом її діяльності є загальні закономірності виникнення, функціонування і розвитку

психіки, які виявляються за допомогою застосування загальнонаукових методів пізнання і у тому числі – методами математичної статистики. Отже, в результаті одержуємо не цілісну людину, а окрему функцію чи процес, певну типологію особистостей, «середньостатистичну людину», набір статистично значущих якостей, рис і функцій.

Таблиця 1.3

Порівняльна таблиця методологічних основ наукової, позанаукової, прикладної та побутової психології

	Наукова	Позанаукова	Побутова	Прикладна
Об'єкт	«Абстрактна», «середньостатистична» людина, тип особистості	Конкретна людина, що віднесена до певного типу, у типових життєвих обставинах	Конкретна людина, індивідуальність, у типових життєвих обставинах	Індивідуальність, конкретна людина у конкретних життєвих обставинах
Предмет	Психіка, механізми душевного життя і поведінки	Певний тип (стиль) поведінки, учинок, життєва ситуація	Поведінка, життєва ситуація, життєвий шлях	Життєва ситуація суб'єкта, його індивідуальність, життєві плани та життєвий шлях
Мета	Встановлення наукових фактів, виявлення закономірностей і законів, типологій	Приведення поведінки і системи цінностей до «правильних» норм, відповідно до міфу	Зміна поведінки і розвитку. Маніпуляції.	Психологічна допомога; вплив на поведінку і розвиток, корекція і профілактика
Підхід	Аналітико-статистичний, системно-структурний	Нормативно-етичний	Синтетичний, інтуїтивний	Структурно-синтетичний
Методи	Дослідницькі: спостереження, експеримент	Практикування: ритуали, обряди, канони	Практикування: здоровий глузд, традиції, обряди, життєва інтуїція	Психологічні технології, професійна інтуїція

Продовження табл. 1.3

	Наукова	Позанаукова	Побутова	Прикладна
Результат професійної діяльності	Закони і закономірності функціонування психіки та міжособистісної взаємодії.	Зміни у поведінці особистості, її внутрішньому світі – настроях, ставленнях, соціальних відносинах. Катарсис, фасилітація	Зміни у поведінці особистості, її внутрішньому світі – настроях, ставленнях, соціальних відносинах. Катарсис, фасилітація	Технології і методики надання психологічної допомоги. Катарсис, фасилітація; гармонійна, соціально адаптована індивідуальність
Вимоги до спеціаліста	Знання + дослідницькі навички + аналітичні здібності	Віра у певні постулати (специфічне світобачення) + мотивація	Життєвий досвід + інтуїція	Знання + життєвий досвід + професійна інтуїція + гуманістична спрямованість

Позанаукова і побутова психологія у якості об'єкта мають конкретну людину, що знаходиться у типових життєвих обставинах. Типові життєві обставини дозволяють суб'єкту психологічної практики визначати прийоми і методи практикування. У першому випадку – на основі світоглядних засад і методології своєї «теорії» (міфології), в другому – на основі власного життєвого досвіду і власної життєвої інтуїції. Єдина розбіжність на цьому рівні полягає у тому, що у позанауковій психології об'єкт має бути віднесений до певного типу (так вимагає «теорія»), а у побутовій – об'єкт розглядається як неповторна індивідуальність.

У прикладній психології, в силу її специфіки, об'єкт має розглядатися як індивідуальність, що знаходиться у своєрідних життєвих обставинах. Для розробки ефективних технологій надання психологічної допомоги обов'язковою умовою є розуміння необхідності їх застосування до конкретної людини, яка знаходиться у конкретній життєвій ситуації і має специфічні проблеми, які відображають і перше і друге.

З точки зору предмету. Предметом досліджень у науковій психології є психіка, її розвиток, механізми і закони, що забезпечують

людську поведінку. Предметом позанаукової і побутової психології виступають життєва ситуація об'єкта практикування та проблематика, що нею породжується. Саме допомога людині у розв'язанні проблем життєвої ситуації і є предметом цих обох видів практикування. Різниця між ними виявляється у тому, що позанаукова психологія має віднести особистість спочатку до певного типу, а вже потім застосовувати ті чи інші методи психологічного впливу. Побутова психологія у своєму практикуванні вільна від дотримання цієї процедури.

Прикладна психологія змушена розглядати взаємодію людини зі своїм соціальним і природним оточення цілісно, системно, синтетично. Створення науково обґрунтованих методів надання психологічної допомоги передбачає врахування: типових і індивідуально неповторних рис і якостей особистості; особливостей її життєвого шляху (індивідуальної історії – С.Л. Рубінштейн); чинників актуальної життєвої ситуації і проблематики, яка виникла внаслідок її розвитку; життєвих перспектив, інтенцій і планів людини.

Інші елементи таблиці 1.3 на наш погляд не потребують додаткових коментарів крім двох. Перше – «підхід». Цим поняттям ми позначили сукупність методологічних позицій, які забезпечують реалізацію світоглядної та практичної функцій зазначених видів психологічного знання і практики. Їх порівняння дозволяє констатувати наступне. По-перше, як зазначається у багатьох теоретичних роботах [13, 43, 73, 82, 129, 139, 158, 166, 180], констатовано аналітико-статистичний, системно-структурний підхід у науковій психології. По-друге, нормативно-етичний підхід у позанауковій психології. Така назва пояснюється однією фундаментальною особливістю позанаукових психологічних практик, а саме – необхідністю приведення поведінки, ставлень, переконань, світогляду об'єкта практикування не до вільного саморозвитку [16, 119, 126, 145, 165, 170, 185], а до конкретних канонів, етичних правил, меж, які визначені у «теорії» чи ідеології. Зазвичай «правила» формулюються у вигляді заповідей лідера чи лідерів, приписів очільників «посвячених», «просвітлених», у вигляді обрядів або ритуалів. По-третє, виявлено *інтуїтивний, синтетичний характер побутової психології*. Для неї людина (не декларативно, а фактично) є унікальна цілісність, неповторна й неподільна по своїй суті. Побутова психологія розглядає свій об'єкт як конкретного індивіда, реальну живу людину.

Можливо, це і є значною перевагою побутової психології у зрівнянні з іншими видами психологічного знання і практики. По-четверте, виявлено *структурно-синтетичний характер прикладної психології*. Структурно-синтетичний характер прикладної психології виявляється у тому, що вона, реалізуючи синтетичний підхід до особистості, спирається на уявлення про структуру і природу свого об'єкта, які є частиною методології у науковій психології.

У даному випадку правомірно визначати *предмет прикладної психології*. Він може визначатись і як загальна методологія побудови методів, методик і технологій застосування психологічних знань і методів практикування у тій чи іншій сфері суспільної практики та індивідуального життя людини на основі розуміння індивідуальності конкретної особистості в контексті її специфічних життєвих обставин, життєвого шляху, проблем і життєвих перспектив.

Ще один елемент таблиці, який потребує, на наш погляд, додаткових коментарів, є «методи». Повною мірою розуміючи специфіку неklasичних і постнеklasичних [7, 20, 71, 115, 134, 161, 184] методологій, ми, все ж таки схильні тут зазначити, що методологію наукової психології варто віднести у першу чергу до дослідницької, а позанаукової і побутової – до практикування. Специфіка прикладної психології у цьому аспекті проблеми полягає, на наш погляд, у синтезі практикування і дослідження, законів і закономірностей наукової психології і професійного досвіду, злиття їх у єдиний процес, результатом якого є *психологічна технологія*.

Психологічна технологія – це цілісна методична система, що складається з трьох основних частин: діагностичної, інтерпретаційної (або пояснювальної) і корекційної (розвивальної). Основний смисл застосування психологічної технології – це внесення змін у зміст, форми і напрями індивідуального розвитку конкретної особистості у всій сукупності її індивідуально-неповторних рис і якостей. Реалізація системно-синтетичного підходу в конструюванні психологічних технологій забезпечує гнучкий характер останніх, дозволяє прилаштовувати їх до роботи з *конкретним* об'єктом психологічного практикування, який знаходиться у *конкретних* життєвих обставинах.

Отже, у психологічній технології мають поєднуватися аналітичний і синтетичний підходи до особистості, сума знань та уявлень про елементи і структурні блоки у їх взаємозв'язках, з одного боку, і ці-

лісне (синтетичне) бачення об'єкта корекційних впливів – з іншого. Розробка психологічної технології є по суті процесом психологічного проектування, який спрямований на вирішення конкретної ситуації індивідуального розвитку або соціальної взаємодії з використанням знань і досвіду наукової та побутової психології. Застосування технології у практичній роботі передбачає, як правило, її адаптацію до конкретних умов роботи з конкретною людиною (див. табл. 1.3).

З усього сказаного можна зробити важливий, на наш погляд, висновок: *прикладна психологія має свою специфіку*, що полягає у поєднанні наукових законів і методології з практичним досвідом різного роду психологічного знання і практики (побутова і позанаукова психологія). Вона посідає проміжне місце між науковою психологією і психологічною практикою. Іншими словами – прикладна психологія акумулює в собі різні види психологічного знання і психологічної практики, слугуючи своєрідним містком між знанням і практикою. Специфічною функцією прикладної психології в системі психологічного знання є проектування розвитку *конкретної* особистості (індивідуальності) в контексті її життєвих обставин шляхом розробки і застосування корекційно-розвиткових технологій.

1.4. Професійна діяльність у сфері прикладної психології

Структура прикладної психології

Проблема теоретичного дослідження співвідношення та взаємного впливу наукової і прикладної психології має давню історію. Ще на початку ХХ століття це питання турбувало дослідників. Достатньо згадати роботи В. Вундта, Л.С. Виготського, Е. Штерна та ін. Попри різні теоретичні і методологічні позиції, різний дослідницький матеріал усі, хто займався цією проблемою, констатували помітні розбіжності між цими двома видами психологічного знання і психологічної практики. Специфіка розбіжностей між науковою і прикладною психологією стає особливо помітною, коли ми проаналізуємо їхню структуру в сучасному, більш розвиненому стані.

Зауважимо, що існують різні підходи до класифікації видів і структури психологічного знання. Головним тут, безперечно, є критерії, які різні автори застосовують для своїх класифікацій (О.В. Киричук, А.В. Петровський, Ю.Л. Трофімов, В.В. Рибалка, В.А. Роменець

та ін.). На наш погляд найбільш продуктивними критеріями розрізнення видів (або – структурних елементів) є визначення предмету психологічної науки і прикладної психології.

Якщо у науковій психології основним предметом вивчення є психіка та її прояви, то у такому випадку видами (напрямами) психологічної науки мають бути визнані ті дисципліни, предметом яких є вивчення предмету (психіки) у різних формах його прояву або у різних умовах її (психіки) функціонування.

Взагалі структура наукової психології складалась у зв'язку із основними факторами, що зумовлюють розвиток психіки (Б.Г. Ананьев, Ж. Годфруа, А.В. Петровський). До таких факторів відносять фактори розвитку – онтогенезу й філогенезу, та фактори взаємодії людей у різних суспільних системах. Тому найрозвинутішими у даний час є такі галузі наукової психології як вікова, соціальна, диференційна, загальна, психологія особистості, експериментальна та ін.

Якщо наукова психологія структурується за принципами розвитку (вікова, диференційна, психологія особистості та ін.) або за основними якісними виявами психічного (соціальна психологія, психологія особистості, патопсихологія, психофізіологія), то прикладна психологія може мати сьогодні єдиний принцип, за яким розрізняються її окремі галузі – сфери соціальної практики, до яких (або – у яких) прикладаються (застосовуються) психологічні знання. Іншими словами: прикладна психологія – це теоретичні конструкти, дослідницька методологія, методи і технології здійснення психологічного практикування у тій чи іншій сфері суспільного життя – економіці, медицині, спорті, освіті, мистецтві, політиці.

Порівнюючи наукову і прикладну психологію з точки зору їхньої структури, зауважимо, що і у цьому наукова психологія виявляє свою аналітичну природу. Вона розкладає досліджуваний предмет (психіку) на окремі його складові або якісні вияви які є результатом впливу певних факторів. Тому й маємо названі вище види (напрями) психологічного знання.

Прикладна психологія і тут виявляє свою синтетичну природу. Кожен з видів прикладної психології «споживає» наукові дані з усіх видів наукової (і не тільки наукової) психології. Для прикладу, такий вид прикладної психології як психологія управління ґрунтується на законах, принципах і методах, що були розроблені у: загальній

психології, психології особистості, соціальної, вікової, експериментальної психології, психофізіології та інших галузях психологічної науки (В.П. Казміренко, Л.М. Карамушка, М.Н. Корнев, Н.Л. Колонінський та ін.).

У прикладній психології головне – в орієнтації не на дослідження, а на активне втручання у процеси індивідуальної або групової активності людей, внесення змін, перетворення соціальних стосунків та самої особистості. Скажімо, у науковій психології є така галузь, як соціальна психологія, у практичній – немає. Її здобутки реалізуються через психологію управління, психологію реклами, спортивну, юридичну, педагогічну, політичну, інженерну психологію, психологію навчання і т. ін. (див. рис. 1.4).

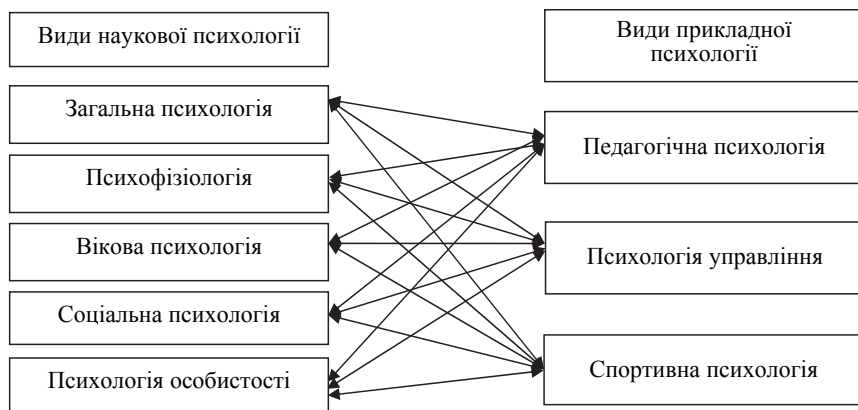

Рис. 1.4. Взаємозв'язки видів наукової і прикладної психології

Поведене порівняння показало, що практично усі види наукової психології є джерелом знань, методів і методик, для кожного окремого виду прикладної психології. І, навпаки – досвід кожного виду прикладної психології є джерелом і спонукою до розвитку всіх видів наукової психології. Іншими словами – зв'язки (взаємовпливи) між галузями наукової і прикладної психології побудовані за принципом «усі пов'язані з усіма».

Підсумовуючи наголосимо ще раз: у науковій психології галузі (напрями) виокремлюються в основному за критерієм предметнос-

ті – фундаментальні *властивості предмету* дослідження – соціальна природа, зв'язок з психофізичним субстратом, онто- і філогенез, загальні закономірності і закони. У прикладній психології основним критерієм є критерій «сферності» – застосування психологічного знання (світогляду) і методології у тій чи іншій *сфері соціальної практики*, соціального буття.

Порівняння структури наукової і прикладної психології показало, що між ними існують суттєві розбіжності. І обумовлено це глибинною сутністю цих видів психологічного освоєння дійсності. Структура зарубіжної психології суттєво відрізняється від структури вітчизняної. У західній психології не можна не помітити наявність потужних (і в науковому, і у прикладному, і у суспільному, практичному, значенні) шкіл – психоаналіз, гуманістична, когнітивна, поведінкова психології. Кожен з цих напрямів психології має розвинуту теоретичну базу, ґрунтовну методологію, велику кількість специфічних методичних прийомів і технік практичної роботи, розгалужену мережу психологів-практиків, що працюють у межах даної світоглядної парадигми. Часто буває неможливо розрізнити де закінчуються теоретичні розвідки та експериментальні дослідження і де починаються, власне, методичні рекомендації для професійної діяльності практичних психологів. Непересічним є і суспільне значення названих напрямів: від кафедр і наукових лабораторій – до застосування елементів тієї чи іншої парадигми у мистецтві, економіці, політиці [203–209].

Критерії, на основі яких структуруються напрями у зарубіжній психології, можуть бути абсолютно довільними і ґрунтуються на багаторічній вільній самоорганізації професійної спільноти. Для того, щоб зробити такий висновок, достатньо звернутись знову до структури APA [203] або – Європейської психологічної асоціації [207]. Одним з найбільш розповсюджених критеріїв є наявність школи. Школа тут являє собою єдність теоретико-методологічних позицій, експериментальних досліджень, специфічних методів і методичних прийомів психологічного практикування, професійної підготовки і ліцензування психологів-практиків, організаційну структуру, частото – специфічний категорійно-поняттєвий апарат. Іншими словами – школи тут являють собою єдність наукового, прикладного і практичного. Основним недоліком школи у даному випадку є обмеженість вихідних теоретико-методологічних позицій.

Іншим розповсюдженим критерієм систематизації психологічного знання і практики за кордоном є структурування за формами (або видами) психологічного практикування: психотерапія, психологічне консультування, тестування і психологічна діагностика та ін. Прибічники кожного з таких напрямів психології можуть представляти різні, іноді – несумісні між собою, методологічні позиції (наприклад: психометрія і проективна психологія).

Іноді критерієм систематизації виступає специфіка предмету практикування – сімейна терапія, психологія надзвичайних ситуацій, психологія людей похилого віку і т.п. Тут також спостерігається еклектичне поєднання різних методологічних підходів, методичних прийомів і методів практикування.

Якщо говорити про вітчизняну прикладну психологію, то сьогодні картина також є доволі строкатою. Знані в світі психологічні школи поширюються й на вітчизняних теренах. В Україні зараз присутні й арт-терапевти, когнітивні психологи, психоаналітики і т. ін. Разом з тим, можливо як результат специфічної історії розвитку психології у нашій країні, домінують поки що напрями, сформовані за «сферним» критерієм: педагогічна, медична, юридична, інженерна, спортивна психологія. Сьогодні спостерігається взаємопроникнення цих двох типів психологічного знання і практики. Наприклад, у сфері педагогічної психології застосовуються методологія і методики психоаналізу, когнітивної, поведінкової та інших напрямів у психології.

Для підтвердження цієї тези необхідно навести кілька ілюстрацій. Зупинимся на кількох найбільш розвинутих зараз в Україні напрямках прикладної психології.

Політична психологія виконує функції психологічного забезпечення політичних процесів, агітації та реклами, управління процесами, що відбуваються у великих соціальних групах. Основним завданням політичної психології вважають формування громадської думки засобами прикладної психології. Відбувається це, як правило, із застосуванням засобів масової комунікації – телебачення, радіо, газет, іншої друкованої продукції (Є.І. Головаха, В.П. Казміренко, М.М. Слюсаревський, В.О. Татенко).

Передвиборча боротьба – найблагодатніше поле для залучення психологів. Вони передусім мають забезпечити таку організацію ін-

формації у формі листівки, газетної статті або телевізійного виступу, яка б могла бути засвоєна виборцями з найбільшою ефективністю. Тут головню йде мова про виокремлення вузлових думок, гасел, назв та прізвищ у передвиборчих текстах. Важливою є розробка позитивного емоційного фону, на якому подається інформація, співвідношення фону й тексту, супровідних ілюстрацій, фотографій та ін.

Прямим завданням політичної психології є створення позитивного іміджу політичного лідера. Консультування в цьому напрямі не обмежується порадами щодо зовнішнього вигляду, манери одягатись або поводити себе. Важливими складовими спеціалісти вважають також особливості мови й мовлення, побудову промов та виступів, знання запитів аудиторії, відповідні реакції промовця (посмішки, жести, мовні звороти та ін.). Психолог має передбачати громадський резонанс на виступи й дії політичного лідера та його оточення, планувати й брати участь у реалізації заходів, спрямованих на підвищення рейтингу консультованого.

Особливості політичних процесів вимагають від професіоналів здійснення соціально-психологічної експертизи проектів законів, указів, державних програм та рішень місцевої влади з метою запобігання небажаних соціальних явищ: страйків, стихійних масових заворушень, актів непокори та ін. Це – чи не найважливіше завдання політичної психології.

Прикладна психологія економіки та бізнесу пов'язана в основному з виконанням робіт з підбору та управління персоналом, забезпечення рекламної діяльності, вивчення ринку товарів та послуг, ведення переговорів, соціально-психологічного тренінгу персоналу фірм (Л.М. Карамушка, В.В. Москаленко, Ю.Л. Трофімов та ін.).

У сучасних умовах практикуючі психологи залучаються до соціально-психологічного навчання людей, що працюють у нових економічних умовах. Основними формами роботи спеціалістів є вивчення індивідуальних можливостей, здібностей та нахилів персоналу підприємств для визначення найбільш оптимальних умов участі у виробництві. Консультанти-психологи працюють над створенням найбільш ефективної структури управління підприємством та навчають управлінців психологічно доцільним прийомам їхньої діяльності.

Процес виробництва часто породжує конфлікти та непорозумін-

ня між управлінцями, наймачами та найманими. Тому психологи залучаються до розв'язання різного роду конфліктних ситуацій та розробки заходів щодо попередження непорозумінь у майбутньому. Іноді це називають стратегією соціального партнерства.

Реклама багато в чому забезпечує ефективну діяльність фірм, тому практично кожна з них користується послугами психологів. У цьому виді діяльності психологи займаються оцінкою потреб споживачів і створюють попит на відповідний продукт. Тут застосовуються психологічні механізми актуалізації потреб людей.

В останні роки особливої інтенсивності набуло залучення практичних психологів у сферу паблік релейшнз. Ефективність останньої наряду залежить від точності вибору та розуміння потреб цільових аудиторій, на які спрямовані зусилля спеціалістів цієї галузі.

Прикладна психологія освіти розв'язує у даний час різноманітні завдання. За традицією, що склалась у педагогіці в минулі роки, ці завдання розділяють на *освітні* та *виховні*. То ж у багатьох випадках маємо розділення педагогічної психології на психологію навчання і психологію виховання, хоча більш правильно було б – психологія розвитку.

Підвищення ефективності процесу навчання постало нині з особливою гостротою у зв'язку з урізноманітненням навчальних програм та навчальних закладів. Ці процеси породили необхідність розробки методів оцінки педагогічних інновацій з огляду суб'єктивної цінності навчання. Крім того, індивідуальність та диференціація навчання втрачають свій сенс без психологічного відбору учнів та адаптації їх на початкових стадіях навчання. Найважливіше для психолога – визначити інтелектуальну, особистісну та мотиваційну готовність учня до навчання у тому чи іншому класі або навчальному закладі.

Іноді психологові доводиться вивчати причини неуспішності або відставання учнів. Як правило, визначаються: рівень розумового розвитку учня, мотивація навчальної діяльності, умови його виховання у сім'ї, положення у структурі неформальних взаємин класу, стан здоров'я та ін. Іноді достатньо дослідити рівень розвитку когнітивних, мотиваційних та операційних складових розумової діяльності, іноді необхідно провести патопсихологічне обстеження, що наближає даний вид діяльності шкільного психолога до психолога клінічного.

Окремий напрям роботи практикуючого психолога навчального закладу – профорієнтація та рекомендації щодо вибору професії (Н.А. Побірченко, В.В. Рибалка). Основні завдання тут: вивчення здібностей та нахилів учнів з метою правильного вибору ними професії, рекомендації у пошуку психологічно виправданих програм індивідуального навчання, визначення шляхів саморозвитку та самовиховання для учнів.

У психологічному забезпеченні виховного процесу насамперед необхідно назвати профілактику та корекцію девіантної поведінки учнів. Шкільний психолог має засоби для раннього виявлення відхилень у поведінці, схильності до узалежнень. Виявивши такі тенденції, він уживає заходів для корекції індивідуального розвитку учнів та їх найближчого соціального оточення, аби не допустити поглиблення небажаних тенденцій (психологічна профілактика).

Велике значення для педагогічної психології має робота з контактними групами (академічні групи, класи). Тут психолог має справу з великим комплексом соціально-психологічних проблем: визначення неформальної структури класу, діагностика та корекція становища особистості у неформальних взаєминах, керівництво розвитком контактної групи, регуляція стосунків між учителем та учнівським колективом, профілактика та розв'язання конфліктів.

Індивідуально-психологічна робота з усіма учасниками навчально-виховного процесу пов'язана з охороною їхнього психічного здоров'я. Здійснюється вона в основному шляхом консультацій і націлена на розв'язання проблем особистого життя, корекцію та проектування життєвого шляху індивідуальності.

Психологія сім'ї та соціально-психологічного захисту населення. Численні консультативні служби – як правило, недержавні – забезпечують регуляцію подружніх стосунків та надають допомогу щодо виховання дітей у сім'ї (Т.В. Говорун, О.С. Кочарян, Т.С. Яценко). Головними тут виступають проблеми терапії міжособових взаємин, іноді доводиться вирішувати питання сексуального характеру. Діагностично-корекційна робота психолога з сім'єю неодмінно торкається й найближчого соціального оточення людини, яке часто позначається термінами «грумада», «спільнота».

Стосовно соціально-психологічного захисту населення варто згадати, що останнім часом відбулося кілька екологічних і техноло-

гічних катастроф, продовжується військовий конфлікт на Сході країни, до того ж на тлі значних соціально-економічних проблем. Такі явища передусім відбиваються на психічному житті і здоров'ї людей. Численні дослідники зазначають зростаючу кількість постстресових розладів, самогубств, підвищене емоційне напруження та тривожність серед населення. Тому особливої ваги набувають служби, що працюють з населенням району чи населеного пункту, що розташований у зоні бойових дій, підвищеного екологічного контролю, або у місцевостях, де живуть відселені (В.О. Моляко, В.Г. Панок, В.О. Скребець, Ю.М. Швалб, С.І. Яковенко).

Для психологів та соціальних працівників головним завданням тут є прищеплення нових форм поведінки в оточенні та сім'ї, котрі сприяли б реабілітації та збереженню психічного здоров'я кожного їхнього члена, активізація суспільних механізмів психологічної підтримки та розвиток навичок взаємодопомоги, робота з психічними травмами та психотравмуючими життєвими ситуаціями, формування позитивної життєвої перспективи.

Клінічна психологія основним завданням має реабілітацію людей, що перенесли захворювання, зазнали психічної травми або слабують на хронічні захворювання. Можна назвати два головних завдання, що їх вирішує клінічна психологія: формування здорового способу життя (прищеплення навичок саногенної поведінки) та психологічна корекція особистості у зв'язку із перенесеним захворюванням або іншими життєвими ускладненнями (В.М. Блейхер, Л.Ф. Бурлачук, О.С. Чабан).

Військова (В.В. Ягупов) та спортивна психологія (Г.В. Ложкін) – дуже схожі між собою галузі. ЦентRALЬНОЮ проблемою тут є проблема протиборства, змагальності. В обох цих видах діяльності психолог має забезпечити досягнення мети, поставленої перед індивідом або групою, чітке виконання розподілених функцій, підготовку до активної діяльності військових або спортсменів, терапію психічних травм, одержаних унаслідок виконання професійних функцій. Важливим напрямом є й підготовка людей до дій в екстремальних умовах.

Відповідальна робота практичного психолога в середовищі армійського підрозділу або спортивної команди – це також відбір кандидатів на ту чи іншу посаду. Відповідальність полягає у необхідності прогнозування поведінки людини в умовах спортивних змагань

або бойових дій, у визначенні надійності та психологічної стійкості кандидатів. Отже, психологія має тут не тільки активізувати усі особистісні ресурси для досягнення поставлених завдань, а й забезпечити збереження й захист психічного здоров'я професійних вояків та спортсменів.

Юридична психологія передбачає дуже великий спектр функцій (М.В. Костицький, В.М. Синьов). Передусім це робота з психодіагностики та здійснення психологічної експертизи. Причому цей вид діяльності значно відрізняється від психодіагностики в інших галузях. Якщо в останньому випадку добровільна участь клієнта є неодмінною умовою його участі у професійних діях психолога, то тут досить часто принцип добровільності не зберігається. Тому психологи юридичних служб застосовують прийоми, що забезпечують достовірність одержуваної ними інформації поза волею клієнта або всупереч його волі. Відтак найважливіше для психолога – розрізнити, коли клієнт подає правдиву інформацію, а коли ні.

Під час здійснення психологічної експертизи іноді доводиться за мінімальної інформації (докази, якими володіє слідство) побудувати психологічний портрет людини, котра їх залишила, розробити опис поведінки та звичок, що можуть бути притаманними для підозрюваного.

Значна робота проводиться в юридичній психології щодо перевиховання, виправлення особистості засудженого (*пенітенціарна психологія*). Головне завдання тут – корекція структури особистості або окремих її рис у людей, що перебувають в ув'язненні. По-перше, розробляється програма деструкції негативного досвіду, звичок та настанов. По-друге, здійснюються заходи стосовно адаптації людини до вимог і правил неконфліктної поведінки в суспільстві, прищеплюються навички саморегуляції та самоадаптації, які стануть необхідні після звільнення.

Крім названого вище, практикуючі психологи юридичних служб займаються психологічною реабілітацією співробітників правоохоронних органів та потерпілих, здійснюють професійний відбір та контролюють процес професійної адаптації, беруть участь в аналізі криміногенного стану, здійснюють спеціальну підготовку з особовим складом.

Предметом екологічної психології є екологічна свідомість і

спосіб життя людини. Головною прикладною проблемою тут є віднайдження психологічних ресурсів і можливостей зміни способу життя людей у нових умовах проживання, віднайдження ними можливостей в освоєнні нового середовища існування (В.О. Скребець, Ю.М. Швалб). Маємо констатувати, що умови життя людини – як соціальні, так і природні – змінюються дуже швидко. Тому життєвий досвід, усталені звички, ритуали, що були сформовані в процесі життєвого шляху, стають малоефективними або взагалі – унеможливають адаптацію. Практикуючі психологи здійснюють терапію ускладнень та травм, що виникають в цьому процесі, сприяють формуванню відповідальної та свідомої поведінки людей, допомагають віднайти необхідні ресурси як у собі самому, так і у найближчому соціальному оточенні.

Прикладна психологія – це дуже динамічне і багатоаспектне явище. Тому ми можемо бачити, як зароджуються й розвиваються нові її галузі – консультативна психологія, психологія здорового способу життя, психологія гри та ін. Саме життя вносить свої корективи у структуру сучасної прикладної психології.

Таким чином, існують підстави стверджувати, що наукова і прикладна психології мають специфічні структури, які відрізняються між собою. Види наукової психології розрізняють відповідно до предмету психологічних досліджень та основних умов і чинників, що на нього впливають (загальна, соціальна, вікова, експериментальна і т.п.). Види прикладної психології розрізняються за сферами впровадження психологічних знань у суспільну практику в основному через психологічне практикування (педагогічна, юридична, військова, екологічна, інженерна і т.п.). Існують також цілісні психологічні школи (психоаналіз, біхевіоризм, когнітивна психологія, гуманістична психологія і т. ін.), які поєднують у собі теоретичні засади, методологію і методики, практичні психотехнічні прийоми, вправи, методи та, власне, і психологічну практику.

Психологічне практикування

Під видами психологічного практикування часто розуміють психотерапію, психологічну корекцію, психологічне консультування, психологічну профілактику, психологічну реабілітацію.

Прикладна психологія і психологічне практикування сьогодні мають різні організаційні форми – професійні об'єднання, профе-

сійні асоціації, психологічні служби відомств і організацій, консультації, психологічні і тренінгові центри, телефони довіри, кадрові агенції, реабілітаційні центри, консалтингові компанії і т.п.

У нашій країні розповсюдженою організаційною формою існування прикладної психології і психологічного практикування у тій чи іншій сфері суспільного життя є психологічна, соціальна або соціально-психологічна служба.

Психологічна служба – це цілісна структурована сукупність закладів, підрозділів і посад, яка має єдину мету і завдання своєї діяльності, спільні методики, методи і технології здійснення психологічної практики, основу якої складають фахівці у галузі практичної (прикладної) психології. Зазвичай вона складається з методичних центрів чи лабораторій прикладної психології, практичних центрів, спеціалізованих консультативних кабінетів, груп, закладів соціально-психологічної реабілітації, включаючи посади консультантів, радників, аналітиків, соціальних працівників.

Загалом поняття «служба» близьке за своїм змістом до понять «служити», «прислужувати», «забезпечувати», «допомагати». Існує багато різноманітних служб – медична служба, служба технічної підтримки, протокольна служба, інформаційна служба і т. ін. Навіть із самих назв стає зрозумілим функція кожної з названих служб – допомагати в реалізації основної функції організації (відомства), забезпечувати або створювати необхідні умови для виконання основних завдань, забезпечувати діяльність основного персоналу необхідними ресурсами (матеріальними, інформаційними, кадровими і т. ін.).

Основною метою функціонування усякої психологічної служби є підвищення ефективності діяльності людей (персоналу) та, одночасно – захист їхнього психічного здоров'я. Сьогодні в Україні психологічні служби функціонують у ряді галузей та державних інституцій: освіта, органи внутрішніх справ, пенітенціарна система, медицина, система працевлаштування, соціальні служби, військо та ін.

Діяльність кожної з психологічних служб вносить свою частку в формування структури прикладної психології. Разом із тим не можна ототожнювати психологічну службу з конкретним напрямом прикладної психології. Конкретна психологічна служба співвідноситься з напрямками прикладної психології майже таким чином, як співвідносяться між собою напрями наукової і прикладної психології

(рис. 1.4.). Скажімо, психологічна служба системи внутрішніх справ спирається не тільки на юридичну психологію, а й на клінічну, консультативну, психологію управління, психологію навчання та ін.

Більш детальну інформацію з проблем розвитку, змісту та особливостей діяльності відомчих психологічних служб можна знайти у низці публікацій останніх років [109, 110, 120]. Тут ми зауважимо, що інституалізація прикладної психології і у нашій країні і за її кордонами ще далеко не завершена. Функції, що притаманні прикладній психології в системі психологічного знання і практики, розпорошені зараз між науковими установами і університетами та практичними організаціями і службами. Разом з цим, прикладна психологія потребує зараз виокремлення власної специфічної методології і теорії, які б вповні відображали її природу і специфічні функції.

Висновки до розділу 1

Аналіз теоретичних джерел та вітчизняної і зарубіжної практики надання психологічної допомоги дозволив визначити психологічну практику як одну з специфічних форм соціальної і духовної практики людини (суб'єкта психологічної практики), що спрямована на внесення змін у поведінку і внутрішній світ іншої особистості (об'єкта психологічної практики), її ставлення, наміри, світогляд, індивідуальний розвиток та соціальні зв'язки, збереження та вдосконалення її індивідуальності.

Порівняння різного роду психологічних знань їх об'єкта, предмету і методології дозволило визначити місце прикладної психології у системі цих знань та узагальнити її сутність. Остання була визначена нами як специфічний вид професійної діяльності, основним змістом якої є розробка і запровадження у психологічну практику цілісних технологій і методів практичної роботи шляхом інтеграції (синтезу) знань, методів і законів наукової, позанаукової і побутової психології з досвідом і методами психологічного практикування. Прикладна психологія має специфічну мету, методологію, принципи і категорійно-поняттєвий апарат, що відрізняються відрізного типу психологічних знань і психологічної практики.

Прикладна психологія посідає проміжне місце між науковою психологією і психологічною практикою. Сутність професійної ді-

яльності в галузі прикладної психології полягає в узагальненні наукових даних, методів, методик і теорій з практичними методами та професійним досвідом психологів-практиків і створенням на цій основі технологій роботи практичного психолога з типовою проблематикою клієнта та типовими життєвими обставинами у яких він знаходиться.

Аналіз структури прикладної психології в Україні та за її межами, порівняння структури наукової і прикладної психології дозволяє стверджувати, що наукова і прикладна психології мають специфічні структури, які відрізняються між собою. Види наукової психології розрізняють відповідно до предмету психологічних досліджень та основних умов і чинників, що на нього впливають (загальна, соціальна, вікова, експериментальна і т.п.). Види прикладної психології розрізняються за сферами впровадження психологічних знань і методів у суспільну практику (педагогічна, юридична, військова, екологічна, інженерна і т.п.).

Існують також цілісні психологічні школи (психоаналіз, біхевіоризм, когнітивна психологія, гуманістична психологія і т. ін.), які поєднують у собі теоретичні засади, методологію і методики, практичні психотехнічні прийоми, вправи, методи. Таким чином, основні психологічні школи можна визначити як самодостатні течії у психології.

Під видами психологічної практики часто розуміють психотерапію, психологічну корекцію, психологічне консультування, психологічну профілактику, психологічну реабілітацію. Існує значна група психологічних теорій, які у якості свого предмету виокремлюють формально-процесуальні, методичні, аспекти психологічного практикування – теорії психологічного консультування, теорії різних видів психотерапії та ін.

Організаційною формою прикладної психології у тій чи іншій сфері суспільного життя є психологічна, соціальна або соціально-психологічна служба. Психологічна служба – це цілісна структурована сукупність закладів, установ, підрозділів і посад, що входять до єдиної субординативної системи (як частина більш загальної системи), основу якої складають фахівці у галузі практичної (прикладної) психології. Вона має єдину мету, завдання та організаційно-методичні умови своєї діяльності.

Аналіз діяльності психологічних служб дозволив зробити висновок про те, що кожна із служб має визначену структуру, мету, основні цільові групи, завдання і функції, загальні методики і технології здійснення психологічної практики. Спільною метою діяльності усіх зазначених служб є підвищення ефективності професійної діяльності персоналу (основної цільової групи) засобами прикладної психології та, одночасно, захист психічного здоров'я і особистісного суверенітету людей.

РОЗДІЛ 2

ПРОБЛЕМА МЕТОДОЛОГІЇ І ПРИНЦИПІВ ПРИКЛАДНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

2.1. Дослідження принципів наукової і прикладної психології

На основі розуміння специфіки прикладної психології та її нетотожності різним типам психологічного знання і психологічного практикування виникає необхідність визначити специфіку її основних принципів у порівнянні з принципами наукової психології і психологічної практики. Важливість такої роботи пов'язана насамперед із необхідністю чіткого розмежування даної сфери професійної діяльності від інших, хай навіть споріднених.

Принцип як специфічний умовивід характеризує предмет, метод та основні теоретичні засади, на яких будується та чи інша наука або теорія. Він встановлює межі та основні підходи до верифікації досліджуваних явищ. У свою чергу розвиток науки та її практичне застосування збагачують номенклатуру та зміст кожного з її принципів [13, 17, 32, 43, 45, 73, 83, 88, 101, 117, 139, 153, 154, 158]. Тому адекватне розуміння суті прикладної психології багато в чому обумовлюється обґрунтованістю системи її принципів.

Складність визначення системи принципів прикладної психології спричинена низкою обставин. У першу чергу, у відомих нам дослідженнях цієї проблеми, спостерігається певна еkleктичність і неузгодженість авторських підходів. Часто дослідники, особливо представники відомих шкіл у прикладній психології, взагалі не розглядають це питання, або зводять проблему принципів до етичної проблематики – принципів психологічного практикування.

По-четверте, у вітчизняній науковій психології існує кілька під-

ходів та кілька різних систем принципів (Г.С. Костюк, С.Д. Максименко, В.А. Роменець, В.В. Рибалка, О.М. Ткаченко та ін.).

Послідовна реалізація завдань нашого дослідження з визначення специфіки прикладної психології як методологічної основи діяльності практичного психолога зумовлює необхідність аналізу наукових та практичних психологічних принципів для конструювання системи, яка була б притаманною саме прикладній психології та відбивала її специфіку як особливого виду професійної діяльності.

Передусім зазначимо, що принципи мають складати саме систему, де усі елементи а) пов'язані між собою; б) один принцип впливає (і одночасно – обумовлює) усі інші; в) існування одного з елементів не можливо без існування усіх інших. Ця умова ґрунтується на структурно-синтетичному характері прикладної психології і розумінні об'єкта психологічного практикування як цілісного та індивідуально своєрідного. Адже для надання психологічної допомоги клієнтові (див. напр. О.Ф. Бондаренко, О.С. Кочарян, Т.М. Титаренко, Т.С. Яценко), оцінки ступеня його особистісного розвитку та можливостей подальшої самореалізації в суспільстві необхідно враховувати не окрему рису його особистості, не окрему психічну якість, а індивідуальність в цілому, де наявні складні взаємодії між окремими структурними елементами – депривації, компенсації, захисти, фасилітації і т.ін. «Якраз в системі кожен принцип набуває змістовно-психологічної наповненості, чіткого формулювання, саме система виявиться тим критерієм, який дозволить виключити «чужорідні тіла» (псевдопринципи) із наявних теоретичних психологічних знань» [153, с. 31].

Система принципів прикладної психології, на наш погляд, має містити принципи, які функціонують у науковій психології, оскільки вони є більш загальними, та специфічні принципи психологічного практикування. Іншими словами – ми маємо побудувати місток між психологічною наукою та психологічною практикою також і на рівні принципів.

У науковій психології відомо кілька підходів до класифікації принципів. Найбільш розповсюдженими у радянські часи у науковій психології були наступні принципи: принцип діалектично-матеріалістичного монізму, рефлекторний принцип, принцип відображення, принцип зв'язку свідомості й діяльності, принцип детермінізму, принцип розвитку, принцип суспільної зумовленості,

принцип історизму, принцип єдності індивідуального та суспільного, принцип особистісного підходу [2, 10, 17, 116, 117, 139, 153, 157].

Відомий український теоретик психології О.М. Ткаченко запропонував таку систему: принцип детермінізму, принцип відображення, принцип єдності психіки та діяльності, принцип розвитку, принцип системності [153].

Для побудови системи принципів прикладної психології особливої актуальності набуває проблема визначення ключового (провідного) принципу, оскільки він слугує своєрідною точкою відліку для інших та відіграє роль начала теорії. Провідний принцип – це свого роду вихідна «клітинка» аналізу в даній науковій дисципліні (О.М. Ткаченко), він має розкривати сутність предмету, його внутрішню природу і механізми саморозвитку.

Відомий радянський психолог С.Л. Рубінштейн у різний час відводив головне місце то принципів єдності психіки та діяльності, то принципу детермінізму. Саме йому належить спроба виокремити центральний принцип психологічної науки з-поміж принципів історизму, розвитку, відображення, психофізичної єдності та ін.

Найпоширенішою у радянській психології була теорія діяльності, яка своїм центральним моментом має акт взаємодії індивіда з навколишньою дійсністю (Б.Г. Ананьєв, С.Л. Рубінштейн, О.М. Леонтьєв, Б.Ф. Ломов, К.Е. Шорохова, М.Г. Ярошевський та ін.). Тому в працях цих учених центральним методологічним принципом визнається *принцип детермінізму*. Підкреслимо той важливий факт, що вихідною одиницею аналізу тут обрано взаємодію суб'єкта з оточуючим його природним та соціальним середовищем.

Щодо інтерпретації принципу детермінізму, то у теорії щодо цього питання розрізняють дві лінії – лінію С.Л. Рубінштейна і лінію О.М. Леонтьєва.

С.Л. Рубінштейн обстоював думку про те, що «зовнішнє переломлюється через внутрішнє», тобто все розмаїття поведінки людини зумовлюється впливом середовища, в якому діє суб'єкт. Це було даниною матеріалістичної традиції у психології – від Аристотеля до марксизму [138 – 140].

Концепція О.М. Леонтьєва полягала у зворотному трактуванні цього принципу: «внутрішнє (суб'єкт) діє через зовнішнє і цим самим само себе змінює» [73 – 74]. По суті таке тлумачення принципу можна визнати ідеалістичним, таким, що наголошує на власній

активності суб'єкта у взаємодії з довкіллям. Воно цінне хоча б уже тим, що відкриває можливість для пояснення природи вчинку, соціальної активності особистості, феноменів людської культури. Навряд чи доцільно розглядати наведену цитату як «полемічний вислів» (О.М. Ткаченко): протистояння цих двох підходів набагато глибше. Тут очевидна різюча відмінність у підходах до природи активності особистості: активність як реагування, як відповідь на зовнішні подразники (С.Л. Рубінштейн) і активність як акт творчості, як цілеспрямоване, свідоме змінення природи та самого себе. Остання теза збігається з гуманістичними концепціями у психології (Г.О. Балл, А. Маслоу, К. Роджерс, Г.С. Сковорода та ін.).

Проблема детермінації поведінки людини та вибору вихідної одиниці аналізу постає й у численних працях відомого українського дослідника історії психології В.А. Роменця. У даному випадку центральне місце серед психічних явищ посідає вчинок. «Реальним сполучником між психологією та різними аспектами людської культури, – пише автор, – виступає вчинок, його структура, здійснення та характер його суб'єктивних і об'єктивних детермінацій» [136, с. 19]. Тут вже безпосередньо постає проблема співвідношення *особи та ситуації*, в якій діє ця особа. Тому й *вчинок* розглядається автором як вихід за межі належного, як свідоме протиставлення себе своїм життєвим обставинам і навіть своїй психофізичній природі. Історико-психологічні студії В.А. Роменця є по суті дослідженнями структури, змісту та особливостей вчинку в різних культурно-історичних умовах.

Разом із тим категорія вчинку має оцінкову природу й усвідомлюється як поодинокий поведінковий акт. Поведінка ж, крім дискретних характеристик, має ще й процесуальні. Тому принцип детермінізму для прикладної психології має, на нашу думку, відображувати і цей аспект.

Очевидно, вповні схарактеризувати особливості детермінації може *принцип суб'єктивної активності (або активності суб'єкта)*. Основою для такого припущення є роботи багатьох психологів – Б.Г. Ананьєва, Г.С. Костюка, А.В. Петровського, В.В. Рибалки, В.О. Татенка та інших.

Зміст принципу суб'єктивної активності, на наш погляд, доволі багатозначний. Передусім суб'єкт розглядається як те, що протистоїть об'єктові, зовнішнім обставинам. Протистояння це здійснюється

у формі активного відображення та взаємодії. При цьому суб'єкт може й пристосовуватися до зовнішніх умов існування, а може й змінювати ці умови, тобто виступати творцем власної долі. Активність суб'єкта завжди розгортається у конкретному природному й соціальному контексті. Цей контекст передбачає і актуальну ситуацію взаємодії суб'єкта з навколишньою дійсністю, і історію розвитку цієї взаємодії (анамнез), і певні перспективи, що виявляються у мотивах, спрямованості, потребах, планах та намірах [3, 26, 45, 81, 91, 94, 102, 149165].

Практично це означає, що ми маємо справу з людиною, яка перебуває у конкретних життєвих обставинах, які частково випали на її долю, а частково створені нею самою, і котра, переслідуючи власні цілі, на основі власних можливостей будує свою поведінку.

Принцип суб'єктної активності ніби акумулює у собі принципи детермінізму, відображення та принцип єдності діяльності та свідомості, оскільки вони є необхідними умовами активності. «Принцип детермінації через принцип відображення (завдяки послідовним перетворенням) поглиблюється у принципі єдності психіки і діяльності, який проливає світло на сам механізм детермінації психічних явищ і покликаний відповісти на питання: як детермінується психіка суб'єкта?» [153, с. 45]. Разом із тим принцип активності суб'єкта містить у собі ще багато нерозкритих можливостей.

Активність передбачає тісний зв'язок суб'єкта з простором і часом, де здійснюється поведінка, наявність реальних або ідеальних продуктів цієї поведінки. У той же час активність передбачає й відірваність (відстороненість) продуктів (результатів) діяльності як від носія, так і від культурно-історичної ситуації у якій вони були створені. На нашу думку, тут знімається протиставлення ідеалістичних та матеріалістичних тенденцій у підході до інтерпретації психічного, що обмежувало можливості таких інтерпретацій у минулому [110 – 112].

У самій назві принципу суб'єктної активності (див. напр. В.О. Татенко) та в його інтерпретації присутні елементи, що зумовлюють включення до системи принципів прикладної психології *принципу розвитку*. Механізми детермінації, які ми спостерігаємо в активності людини, вже говорять про те, що ця система розвивається, перебуває у процесі вдосконалення. Детермінація поведінки, зв'язок свідомос-

ті і діяльності об'єктивно виявляються і реалізуються у процесі розвитку психічних функцій та якостей особистості (Л.С. Виготський).

Якщо системно розглянути зв'язок принципів суб'єктної активності й розвитку, то усувається протиріччя між підходами щодо детермінації психічного (концепції С.Л. Рубінштейна й О.М. Леонтьєва). Справді, розвиток психіки в онто- і філогенезі відбувається у напрямку від максимальної залежності від середовища до максимальної незалежності від його впливів. Порівняймо новонародженого, який практично не має автономії ні в біологічному, ні в психосоціальному плані, і дорослу людину, котра іноді діє не лише всупереч законам природи й суспільства, а й усупереч власній біологічній природі, виявляючи тим самим свою соціальну активність (К.А. Абульханова-Славська, Г.С. Костюк, А.В. Петровський, В.С. Мерлін, В.А. Роменець, Т.М. Титаренко). Іноді чим більше відрізняється поведінка людини від ситуативно зумовленої, тим вища цінність її результатів.

Отже принцип розвитку у прикладній психології вимагає розглядати особистість і ситуацію, в якій вона діє, як єдину систему, що розвивається, та враховувати ступінь розвитку (самостійності, активності) людини і соціальної групи.

Розвиток індивіда у конкретних умовах його життєдіяльності шляхом пристосування – через адаптацію й творчість – до цих мінливих умов має результатом не тільки неповторний *життєвий шлях* (біографію), а й неповторну особистість – *індивідуальність* [4, 92, 93, 146]. Для наукової психології важливі типологія, статистична значущість, для прикладної – індивідуальність, неповторність, унікальність особистості. Тому наступним принципом, що має бути тут сформульований на основі розуміння природи прикладної психології, є *принцип індивідуальнісного підходу*.

Суттю індивідуальнісного підходу є наголос на неповторності кожної особи, кожного індивіда (Б.Г. Ананьєв, В.С. Мерлін, В.А. Роменець, Л.М. Собчик). У цьому випадку всі типології, що існують у психологічній науці, мають лише орієнтовний (статистичний) характер, тобто лише деякою мірою можуть бути застосовані до характеристики окремої людини у практичній психодіагностиці та психотерапії. Ось чому в науковій психології існує велика кількість типологій особистості та жодної типології індивідуальності.

Для обґрунтування цього принципу необхідно звернутись до

історії психології, зокрема – до теорії педології як предтечі прикладної психології [14, 28 – 34, 65, 110, 130, 159, 183, 187]. У теорії педології проблема особистості була чи не центральною [10, 13, 15, 101, 130, 187]. Фактично з перших же досліджень педологи аналізували цей феномен, намагаючись досягнути його зі своїх методологічних позицій. Так, наприклад, О.Ф. Лазурський зазначав: «... дані експериментальної психології вказують, що особистість не можна дробити на шматки, що вона представляє дещо складне, але цільне, і що окремі її сторони злиті закономірно (підкреслено нами – В.П.)» [70, с.105]. Індивідуальність особистості залежить, за О.Ф. Лазурським, не тільки від природних її особливостей, а й від виховання і соціального середовища. Навіть обдарована людина при відсутності сприятливих соціальних умов (у широкому розумінні цього слова) не досягне й того, що середня людина може досягти за сприятливих соціальних умов. Особливого значення в розвитку особистості О.Ф. Лазурський надавав вихованню. Він вважав, що мета виховання полягає в тому, щоб забезпечити «повний, якомога інтенсивний розвиток особистості відповідно до її індивідуальних задатків, здібностей, але цей розвиток може здійснитись лише в суспільстві і через суспільство; правильно поставлене соціальне виховання неминуче приведе до повного розвитку особистості» [70, с. 182–183].

Отже саме у педології уперше було поставлено питання про унікальність кожної особистості, про її індивідуальність у тому значенні в якому про це говорив, зокрема Б.Г. Ананьєв. Згідно з його поглядами, «на рівні розвитку людини як індивідуальності відбувається інтеграція індивіда, особистості і суб'єкта діяльності» [4, с. 31]. Як бачимо, принцип синтетичного підходу виявляється тут у вигляді індивідуальнісного бачення людини, людини як носія неповторних рис і якостей – індивідуальності. Прямо або опосередковано педологи констатують – особистісний підхід не у повній мірі відповідає принципам і закономірностям розвитку індивіда, найбільш повно можна осмислити закономірності розвитку, соціальну ситуацію тільки за умови розгляду людини як окремої індивідуальності з позицій біологічної і соціальної унікальності тобто на основі індивідуальнісного підходу.

У ряді історико-психологічних досліджень настійливо проводиться думка про те, що педологія так і не піднялася до рівня синтезу наукових знань про дитину, що педологи у своїх експеримен-

тальних дослідженнях виявились хто фізіологом, хто – психологом, хто – педагогом і т. ін. Ми не можемо погодитись із такою думкою. На захист цієї позиції наведемо два аргументи.

По-перше, синтез наукових знань про дитину та її розвиток відбувається не як підсумок результатів конкретних експериментальних досліджень, а як результат *теоретичного осмислення* цих результатів. До речі найбільш яскраво показав це Л.С. Виготський у своїх роботах. Ми переконані, що без теоретичного узагальнення не можливо було б обґрунтувати такі поняття як «зона найближчого розвитку», «соціальна ситуація розвитку», «знакове опосередкування мислительних процесів» та ін. У свою чергу, для того, щоб було підґрунтя для таких теоретичних узагальнень існує потреба у конкретних психологічних дослідженнях.

По-друге, в історії педології були досить вдалі спроби створення специфічних дослідницьких методів. Найбільш помітним є створення у 20-х роках та впровадження у практику «тестів-колізій», розроблених С.М. Ривесом [132]. Ось що писав про тести-колізії Л.С. Виготський: «Особливо вдалим виявляється нам застосований автором в його дослідженнях метод тестів (або задачок, як сам автор називає його), за допомогою якого вивчаються і аналізуються реакції дітей на конкретну складну ситуацію (підкреслено нами – В.П.). Цей метод поєднує в собі досягнення експериментально-тестового дослідження з конкретністю, життєвістю, практичністю простого опитування. Цьому методу, на нашу думку, належить велике застосування в наших педолого-педагогічних дослідженнях...» [33, с. 47].

Індивідуальнісний підхід є основою, на якій побудовані етичні принципи роботи з клієнтом або групою – *психологічного практикування*. Найбільш яскраво представлений цей принцип у роботах представників гуманістичної психології (А. Маслоу, К. Роджерс, В. Франкл) та їх послідовників. Цей принцип покладено в основу цілої низки методик та технологій прикладної психології.

Розвиток індивідуальності суб'єкта, його активності відбувається стохастично, непрямолінійно. Тому для адекватного розуміння цього процесу необхідно: уявити структуру його особистості не тільки як взаємозв'язки окремих статичних елементів, а як структуру функціонуючу, синтетичну, як елементи, що не лише пов'язані один з одним, а й переходять (перетворюються) один в одного; залучити наявні психологічні знання не розірвано, не дотримуючись суворих

меж теорій, а синтетично, переплавляючи їх відповідно до конкретного випадку, конкретної особистості. Усі ці міркування зумовлюють необхідність запровадження *принципу структурно-синтетичного підходу* до предмету прикладної психології (див. наприклад табл. 1.3).

Відомий методолог науки Г.П. Щедровицький [178], розглядаючи проблему синтезу знань, зазначав, що зараз існує нагальна потреба у «виході» наукової теорії у практику, застосування науково-теоретичних знань у різних сферах практичної діяльності. На його думку, існує три механізми об'єднання і співорганізації знань: «... їх систематизації задля вживання в практичній діяльності, з метою трансляції і навчання юних поколінь, у цілях створення багатопланової картини досліджуваного об'єкта...» [178, с.61].

Але ХХ століття кардинальним чином змінило напрями методологічних досліджень. «Тепер усе більший інтерес викликають випадки одночасного використання знань з різних наукових предметів у ситуаціях вирішення різних *соціотехнічних завдань* – під час навчання і виховання людей, управління науковими дослідженнями і розробками, планування соціального розвитку окремих підприємств, галузей промисловості та цілих регіонів. Для всіх цих випадків характерно, що об'єкт соціотехнічної дії не співпадає з об'єктами вивчення окремих наук... відтак на практичних шляхах [необхідно] шукати способи зв'язку та об'єднання відмінних різнопредметних знань, що описують його з різних сторін. У підсумку поєднання цих знань повинне вийти одне цілісне (або цілісно організоване) уявлення про складний «різноманітний» об'єкт»[там само].

Думку про необхідність вивчення зв'язків між окремими явищами і факторами індивідуального розвитку як специфічне завдання педології сформулював Л.С. Виготський у 1931 році. У статті «До питання про психологію і педологію» він поставив питання про правомірність виокремлення педології як самостійної науки: «В основі педології проглядається синтез (підкреслено нами – В.П.) процесів об'єктивної дійсності. Де відбувається цей синтез, який є основним об'єктом дослідження в педології (підкреслено нами – В.П.) – в голові дослідника чи в реальному житті?» [29, с. 57].

Відповідаючи на це запитання, Л.С.Виготський наводить думку П.П. Блонського про те, що реальністю, яка синтезує окремі знання про дитину, є сама реальність розвитку. Анатомія, фізіологія і психо-

логія дитячого віку існували лише як додатки до загальної анатомії, фізіології і психології, які не змогли навіть сформулювати основні проблеми стосовно дитячого віку. Це покликана була зробити педологія. У нашому сучасному розумінні – прикладна психологія.

Проводячи аналогію з біологією про те, що розвиток ботаніки, зоології, палеонтології, генетики та інших природничих наук зумовив виникнення загальної біології, Л.С. Виготський констатує: «Ми бачимо справді закономірний і послідовний історичний процес розвитку загальної і часткових наук... Педологія не видумана, вона є історично неминучим етапом розвитку знання про дитину» [27, с. 34].

Педологія, як наука про розвиток дитини, може методологічно і практично оформитись лише на основі нового розуміння свого предмету, вказує Л.С.Виготський. «Цілісність (нові якості і закономірності, представлені синтезом (підкреслено нами В.П.) окремих сторін і процесів розвитку, спеціальна установка на розкриття і вивчення взаємозалежностей, зв'язків і відношень, які лежать в основі цього синтезу), розвиток, котрий розуміється не як збільшення – зменшення, але як саморух, і боротьба протилежностей є двома основними моментами, що визначають методологічну установку педології в цілому і в кожному окремому її дослідженні. Основа для побудови педології як самостійної науки міститься в об'єктивній реальності того єдиного процесу розвитку, котрий є предметом її вивчення» – констатує Л.С. Виготський [29, с. 56 – 57].

Трохи пізніше цю думку Л.С. Виготського підтримав і П.П. Блонський у своїй праці «Педологія» (1935): «Поки вивчаються окремі властивості дитини як такі, в цьому вивченні немає нічого педологічного, оскільки їх можуть вивчати вчені найрізноманітніших спеціальностей – фізіологи, психологи і т.д. Педологічним вивченням дитини стає з того моменту, коли воно зосереджується не на окремих властивостях дитини як таких, але на зв'язку цих властивостей між собою (підкреслено нами – В.П.). Так, наприклад, явище росту дитини вивчає фізіолог, поведінку – психолог, педолог же вивчає зв'язок росту і поведінки» [14, с. 18].

Порівняймо ці, зрілі, визначення сутності і предмету педології з першими, початковими. Ну, хоча б із думкою О. Хрїсмана: «Зібрати все, що стосується існування і розвитку дитяти ..., звести його в одне систематичне ціле... причому педологія не складає частини якої-

небудь іншої науки – вона стоїть окремо, на самостійному місці» [цит. по 137, с. 160].

Вже це просте порівняння показує наскільки просунулась педологія в розумінні власного предмету та специфіки с поміж інших споріднених наук буквально за три десятиліття свого розвитку. Ми бачимо, що педологія, в розумінні її найяскравіших представників, є специфічною наукою про розвиток дитини. Чим вирізняється педологія? Які її специфічні теоретичні здобутки? Про це говорить сам Л.С. Виготський – принцип цілісності і принцип розвитку предмету досліджень. Чим обумовлені названі принципи? Бажанням (баченням) дослідника? Ні. Вимогами практики, необхідністю повного розуміння індивідуальності особистості, чинників її розвитку.

На нашу думку глибоке розуміння цілісності та розвитку можливе тільки *на основі синтезу*. З одного боку – синтезу окремих структурних елементів особистості, об'єкта психологічного практикування, в процесі його розвитку, з іншого – синтезу *системи* різнорідних наукових, позанаукових і життєвих знань про нього.

В основі процесів синтезу лежать процеси інтеграції, взаємопроникнення, а не тільки взаємодії і об'єднання. І ми мали б з повним правом назвати педологію, а разом із нею і прикладну психологію, інтегративною психологією. Важливо буде тут наголосити, що синтез – це не тільки інтеграція, а й *головний психологічний механізм* виникнення *нових якостей особистості*, результат інтеграції окремих її рис і якостей у процесі реалізації провідного виду діяльності. Очевидно саме це мав на увазі Л.С. Виготський досліджуючи механізми розвитку особистості в її культурно-історичному контексті.

Таким чином, нам вдалося віднайти маловідомий (або – невідомий), але такий важливий для розуміння сутності прикладної психології, методологічний аспект педологічної теорії [101, 110]. Цей аспект ми сформулювали як фундаментальний принцип сучасної прикладної психології – *принцип синтетичності* або *структурно-синтетичного підходу* до предмету психологічного практикування. Він очевидно полягає у тому, що окремі риси, якості і процеси, інтегруючись у цілісну *структуру* особистості, обумовлюють виникнення нових її якостей та властивостей («новоутворення» – Л.С. Виготський). З іншого боку – конструювання теоретичних засад прикладної психології також має передбачати *синтез* різноманітних

наукових знань та професійного досвіду практичних психологів (див. табл. 1.3).

Структурно-синтетичний підхід до предмету прикладної психології полягає у розумінні структури особистості, індивідуальності як функціонуючої, як такої, що розвивається. Крім того, синтез структури індивідуальних рис людини приводить до виокремлення системоутворюючих факторів, які застосовуються у практичній психосоціалній роботі (А. Маслоу, В.С. Мерлін, К. Роджерс).

Розвиток будь-якої галузі знань спонукає й розвиток системи принципів, уточнюючи зміст одних і відхиляючи інші. Прикладна психологія – для нашої країни досить молода галузь, тому дискусії та наукове обґрунтування принципів – справа сучасних дослідників.

2.2. Проблема визначення методичних засад у прикладній психології

Проблемам методології і методів наукового дослідження присвячено доволі багато праць філософів і методологів науки (Р. Декарт, І. Кант, К. Маркс, Г.П. Щедровицький). У науковій психології цьому питанню надавалась і надається велика увага (А. Адлер, Г.О. Балл, П.П. Блонський, Л.С. Виготський, О.Ф. Лазурський, О.М. Леонтєв, С.Д. Максименко, Ж. Піаже, В.А. Роменець, С.Л. Рубінштейн, О.М. Ткаченко, А.В. Фурман, Т.С. Яценко та ін.).

Питання методології, як системи інструментів пізнавальної діяльності, є центральним питанням для кожної науки, у тому числі і для психології. Але не менш вагомим є це питання і для практики, у нашому випадку – психологічної. Тому проблема методології у прикладній психології є чи не центральною. Метод – це те, що відображає змістовлення специфіки наукової чи практичної діяльності. Отже, ґрунтуючись на розумінні сутності прикладної психології, її ролі і місця в системі психологічного знання і практики, нам необхідно визначити її специфічну методологію.

Дискусія про специфічну методологію прикладної психології почалася вже в процесі порівняння методичних засад наукової, позанаукової, побутової і прикладної психології а також психологічної практики (див. табл. 1.3). В результаті ми дійшли висновку, що в

якості методичної одиниці прикладної психології була запропонована психологічна (соціальна) *технологія*.

Зараз необхідно навести аргументи щодо застосування технологій як основних інструментів проектування розвитку об'єкта психологічного практикування. Основними предметами розгляду тут логічно мають стати поняття методу, методики, технології і проекту.

Метод

Метод на загал визначається як спосіб, інструмент, засіб наукового пізнання або практичної діяльності людини. Він передбачає застосування стандартних прийомів, процедур, дій, що забезпечують отримання результату [17, 43, 45, 53, 70, 82, 89, 101, 121, 133, 139, 158, 166, 177, 178]. «Філософський енциклопедичний словник» [157] визначає метод як способи і шляхи дослідження, пізнання або практичної діяльності. «Метод є способом побудови і обґрунтування певного знання. Сукупність прийомів та операцій практичного й теоретичного освоєння дійсності». Методологія складає сукупність методів. Методологія, у свою чергу, розглядається як «система принципів і способів організації та побудови теоретичної і практичної дійсності, а також вчення про цю систему...».

Науковий метод являє собою сукупність пізнавальних процедур, що визначають умови і способи пізнання (умови одержання валідного результату) з точки зору отримання об'єктивного результату, а не процедури конструювання останнього [43, 69, 101, 121, 158]. Науковий метод не передбачає отримання наперед заданого результату. Результат у науці має статистичні, ймовірнісні властивості.

Характеризуючи методи практичної діяльності в соціальній сфері, передусім маємо відзначити, що метод тут – це сукупність певних прийомів, дій, методик, що застосовуються у конкретних соціальних умовах та у конкретній сфері соціальної практики (педагогіка, політика, психологія, соціальна допомога, медицина тощо). Специфіка методу тут полягає, на нашу думку, у застосуванні певних ustalених дій до конкретних умов практичної діяльності. Метод застосовується, у першу чергу, для реалізації окремих дій (операцій) для здобуття відповідної інформації або внесення певних змін у соціальну дійсність. «Метод – це спосіб досягнення мети, що охоплює сукупність кроків, прийомів та операцій теоретичного.. чи практичного... освоєння дійсності, а також утілюваний у життя зразок,

стиль чи шлях розв'язання певної проблеми, вирішення конкретного завдання»[167 с. 49].

Застосування методу в практиці спрямоване на відповідь на запитання «як?», «у який спосіб?». Тому й назви багатьох методів формулюються дієсловами: формування, дослідження, корегування, прищеплення, розвиток, навчання тощо. Іншими словами – метод, у першу чергу, є процесом, технологія – сукупністю процесів, що підпорядковані конкретній меті, одержанню конкретного, наперед визначеного результату (продукту).

Технологія

Останнім часом у соціальній сфері, в тому числі й у психолого-педагогічній науці, усе частіше можна зустріти поняття «технологія». Разом з тим, у багатьох випадках воно застосовується некоректно, замінюючи собою нібито застаріле поняття «методика». Ті ж інтелектуальні продукти, що пропонуються у ряді публікацій як «технології», залишаються, по суті, методиками діяльності у соціальній сфері, а не технологіями.

З нашої точки зору методика – це сукупність теоретичних і практичних методів, прийомів, операцій, які застосовуються для одержання конкретного продукту (у вигляді інформації, нового знання, фізичного продукту) або здійснення конкретної соціальної функції (виробництва, навчання, лікування).

Інтенсифікація та розширення сфери професійної діяльності в гуманітарних науках, зростання попиту на практичне впровадження, необхідність досягнення конкретного соціального результату обумовлюють розвиток *проектно-технологічної методології*. Усе частіше в соціальній сфері здійснюється проектна діяльність і застосовується технологічний підхід. Тому важливо визначити сутність соціальної технології, її природу та можливості.

«Технологія – (майстерність, вміння) – сукупність прийомів і способів одержання, обробки й переробки сировини, матеріалів, інформації, що здійснюються у різних галузях виробництва. Також – наукова дисципліна, що розробляє й вдосконалює такі прийоми і способи» [157].

Технологія у всіх випадках передбачає отримання *конкретного наперед заданого результату*, а технологічні процедури будуються

таким чином, щоб якнайточніше, найефективніше реалізувати проєктні вимоги в конкретному продукті (результаті).

Усяка технологія, як ми бачимо, є змістом і засобом реалізації проєкту. Зупинимося більш детально на понятті «проєкт».

С.Д. Бушуєв дає таке визначення проєкту: «Проєкт – це одноразова сукупність дій і задач, що мають наступні ознаки: Чіткі цілі, що мають бути досягнуті з одночасним дотриманням ряду технічних, економічних та інших вимог. Внутрішні і зовнішні взаємозв'язки операцій, задач і ресурсів, що вимагають координації в процесі виконання проєкту. Конкретні терміни початку і завершення проєкту. Обмежені ресурси. Певний ступінь унікальності цілей проєкту, умов його реалізації. Неминучість різного роду конфліктів» [22, с. 15].

Наголосимо – *проєкт* є детальним описом кінцевого продукту (результату), з описом наближень (допустимих меж) і конкретних процедур (методів, методик, прийомів), що розподілені у певній послідовності і часі, застосування яких якраз і забезпечує цей результат.

Проєктування нині розглядається як окремий вид професійної діяльності і базується саме на застосуванні різних технологій. Майстерність реалізації проєктів якраз і полягає в оптимальному виборі технологій, технологічних процедур і прийомів. У багатьох випадках для виконання проєкту необхідно сконструювати з наявних і перевірених практикою методів, прийомів, процедур ексклюзивну технологію.

Необхідними поняттями і водночас елементами будь-якого соціального проєкту є місія, мета, завдання, цільова група (аудиторія), умови, у яких він буде виконуватися, наявні ресурси (можливості), терміни й етапи, технологічні процедури (застосування методів, методик і прийомів у певній послідовності), проміжні результати (результати за етапами), кінцеві результати (опис кінцевого результату), показники (критерії) ефективності виконання, система й показники моніторингу процесу виконання. Ці елементи складають єдину систему проєктно-технологічного процесу і взаємно обумовлюють одне одного [101, 110, 148].

Конструювання або вибір технології (технологій) здійснюється у відповідності до технічного завдання, яке визначає основні проєктні вимоги до процесу і результату. Відтак технологія (технології) виступає як засіб реалізації соціального проєкту.

У технології метод виконує другорядну, підпорядковану роль. Можна сказати, що технологія являє собою сукупність методів, які застосовуються у певній логічній послідовності. Для досягнення результату можна застосовувати різні методи і методичні прийоми. Важливим тут є застосування *оптимальних* методів з точки зору досягнення кінцевого результату.

Психологічна технологія – це система взаємопов'язаних і взаємообумовлених методів, методик та процедур, спрямованих на внесення змін, перетворення предмету, досягнення конкретного кінцевого результату. Вона містить діагностичні, формуючі та оцінкові складові і спрямована на розв'язання певного типу (кола) соціальних (психологічних) проблем особистості.

Основними ознаками психологічної технології, на наш погляд, є:

- психологічна технологія завжди спрямована на зміну поведінки людини (об'єкта психологічного практикування), її настроїв, ставлень, мотивів, цінностей;
- орієнтація на вирішення (розв'язання) конкретної життєвої проблеми людини або групи людей, розв'язання їхньої актуальної життєвої ситуації;
- аналіз та врахування конкретного соціального і природного контексту, в якому перебуває клієнт (об'єкт впливу);
- наявність конкретної мети, деталізованого образу кінцевого результату корекційно-розвиткової діяльності;
- наявність цілей, що розкривають (деталізують) мету та обумовлюють планування і змістовне наповнення етапів проектної діяльності;
- структурність і системність (взаємозв'язок і взаємообумовленість складових);
- мультидисциплінарний характер (залучення знань, методів, прийомів із різних галузей науки і практики);
- наявність функціонуючого зворотного зв'язку та оцінка ходу й результату проектної діяльності;
- відповідність прийомів і методик, що застосовуються в технології, сутності соціальних явищ і проблем, на розв'язання яких спрямована ця технологія;
- взаємозв'язок та взаємообумовленість діагностичних, формуючих (коригуючих) і оцінних складових технології;

– гнучкий характер застосування окремих прийомів і методів для розв'язання проблеми.

Спробуємо проаналізувати співвідношення між методом, методикою і технологією за визначеними критеріями (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Порівняння методу, методики і технології

Критерії	Метод	Методика	Технологія
Кінцева мета, образ результату	Власної немає; відповідність меті дослідження; перелік випадків або умови (обмеження) у застосуванні	Як правило, немає; формулюється у процесуальних термінах (дієсловах)	Наявність чітко сформульованого конкретного кінцевого продукту, результату є обов'язковою умовою
Результат застосування	Або часткове перетворення, зміни об'єкта; або здобуття інформації	Або перетворення, або знання	Обов'язкове перетворення предмету, або одержання нового результату
Структура	Стала, стандартна	Стандартна	Гнучка, у залежності від цілей, завдань, етапів та проміжних результатів діяльності. Відповідно до проекту
Складові	Або діагностичні, або оцінні, або перетворюючі (корекційно-розвивальні)	Припускає сполучення діагностичних оцінних і перетворюючих компонентів	Діагностичні, оцінні і перетворюючі складові являють собою єдиний комплекс (систему) методів, методик, прийомів діяльності
Належність до певної наукової сфери	Моно-дисциплінарний характер	Моно-дисциплінарний характер	Полі- (мульти-) дисциплінарний характер
Цільове забезпечення	Не передбачається (є тільки умови застосування, вимоги)	Не передбачається	Цілі обумовлюють етапи і прийоми (методи, методики) роботи

Продовження табл. 2.1

Критерії	Метод	Методика	Технологія
Оцінка	За додержанням вимог процедури застосування	За додержанням вимог процедури застосування	За відповідністю передбачуваному результату і процедурою його досягнення (відповідність вимогам проекту)
Зворотний зв'язок	Немає. На рівні відповідності умовам процедури	Немає. На рівні відповідності умовам процедури	На рівні кінцевого результату і відповідності процедурам та етапам

Як бачимо, існують суттєві розбіжності між методом, методикою і технологією, що застосовуються у процесі психологічної практики. Суттєвою відмінністю технології є її полі- або мультидисциплінарний характер. В ній інтегруються методи й прийоми з різних наукових сфер або сфер практичної діяльності. Іноді технології являють собою *синтез* різних методичних прийомів, що в результаті породжує своєрідні способи наукового пізнання або практики.

Перехід від традиційних методів і методик до гнучких технологій у соціальній сфері визначає, на наш погляд, найближчі перспективи розвитку не тільки суспільних наук, а, у першу чергу – суспільної практики. Проектно-технологічна методологія вже довела свої переваги над «методичним підходом» у різних сферах суспільної практики – у галузі публік рілейшнз, соціальної і психологічної реабілітації постраждалих від екологічних катастроф і військових дій, в окремих галузях державного управління та ін. (наприклад [107, 120, 173]).

Важливою перевагою проектно-технологічного підходу є можливість *об'єктивної* оцінки результатів виконання проекту. За «методичного» підходу надзвичайно важко виокремити об'єктивні критерії оцінювання його результату. У цьому випадку все можна робити «правильно», «як навчили», відповідно до вимог методики, а результат може бути неочікуваним. Інша справа – оцінка результатів соціальних проєктів.

Оцінювання ходу і результатів проекту може описуватись двома основними поняттями: «результативність» і «ефективність».

Результативність – це відповідність *одержаних* результатів проектної діяльності *очікуваним* результатам, тим, які заявлялись (планувались) на початку виконання проекту. За наявності чітко обґрунтованої системи критеріїв і показників результативність проекту можна навіть виразити у кількісному вигляді (наприклад – у відсотках).

$A - B = C$,

де А – одержаний результат;

В – очікуваний результат (проект);

С – різниця між очікуваним і одержаним результатами.

Ефективність проекту полягає в адекватності застосованих в ході його реалізації методів, методик і витрат ресурсів. Умовно кажучи – цвяхи можна забивати молотком, а можна комп'ютером. Тому оцінювання ефективності спирається в основному на теоретичні уявлення про природу процесів, на які спрямована проектна активність.

Оцінювання ефективності і результативності проекту можна розділити на ряд етапів.

Перший – оцінювання загальної мети і очікуваних результатів. По суті, правильно сформульована мета проекту вповні характеризує його основний результат. На початку всякого проекту складеться детальний опис того, що буде отримано в результаті його здійснення. Даний опис може бути представлений системою критеріїв або показників. Багато які з названих критеріїв можуть бути виміряні за допомогою адекватних методів.

Другий – оцінювання завдань проекту. Завдання, по суті, є конкретизацією мети, прилаштованої до цільових груп та обставин реалізації проекту. Таким чином, завдання можуть бути конкретизовані у реальних показниках і виміряні з точки зору успішності і повноти їх досягнення (реалізації).

Третій етап – оцінка відповідності застосованих методів (фактично – технології) меті, завданням, цільовим групам і умовам реалізації проекту. На цьому етапі також визначається наскільки оптимально були використані наявні ресурси.

Четвертий етап – узагальнення того, що і наскільки вдалося досягти в результаті впровадження даного проекту, що і чому не вдалося. Останнє має принципове значення в оцінці проекту оскільки, фактично, визначає мету, завдання та умови розробки нових про-

ектів у даній галузі. Зауважимо, що жоден з проектів не може бути успішним на сто відсотків. Завжди знайдуться якісь обставини, які не дозволять цього досягти. Проект може вважатися в цілому успішним або неуспішним, його мета може бути досягнута тільки в цілому.

Таким чином, соціальні інновації в сучасних умовах видаються найбільш ефективними у тому випадку, коли вони побудовані на основі проектно-технологічного підходу. Названий підхід дозволяє об'єктивно і адекватно оцінити соціальні зміни, які відбуваються у тій чи іншій сфері соціальних відносин.

2.3. Змістовно-ціннісні принципи психологічного практикування

Психологічне практикування є специфічним видом професійної діяльності (наукова і, частково – позанаукова психологія) та міжособистісного спілкування (життєва психологія). У багатьох випадках ця діяльність і спілкування ґрунтуються, крім всього іншого, на певних етичних засадах – *принципах психологічного практикування*. При цьому застосовуються як загальнолюдські (повсякденні) етичні критерії і правила, так і професійні, спеціально узгоджені у професійних спільнотах. В останньому випадку застосовуються специфічні нормативні документи – етичні або деонтологічні кодекси, в яких зведено основні моральні вимоги до професійної діяльності [21, 36, 60, 101, 120, 131, 134, 182].

Багаторічний досвід роботи зарубіжних колег показує, що етичні закони у цій галузі є чи не найважливішими для надання ефективної допомоги особистості у захисті її психічного здоров'я. Законодавство розвинутих країн, що будується на європейській культурно-правовій традиції, узгоджується із перевіреними роками практики етичними вимогами до професії практикуючого психолога. Усе це практично унеможлиблює завдання свідомої шкоди клієнту без серйозного покарання.

Непрофесійні, неетичні дії практикуючих психологів у розвинутих країнах можуть мати значні наслідки, оскільки такі дії підпадають під такі моральні та юридичні поняття, як «завдання моральних збитків», «замах на гідність громадянина», «розповсюдження приватної інформації». Такі дії можуть каратися не тільки великими

штрафами, а й позбавленням волі [103]. Практично в усіх випадках грубого порушення етичних норм спеціаліст позбавляється (назавжди або тимчасово) ліцензії, права на професію [203 – 209].

У нашій країні законодавче регулювання діяльності у сфері психологічного практикування ще практично не розроблено. Комісії з етики у професійних спільнотах якщо і існують, то тільки формально. Принаймні нам не відомо жодного випадку покарання спеціаліста, який порушив етичні норми. До того ж в Україні практично немає наукових досліджень у галузі психологічної деонтології. Навіть у процесі професійної підготовки практичних психологів у вищих навчальних закладах не здійснюється навчання основам професійної етики. Етичні питання розглядаються, якщо розглядаються, побіжно, несистемно і не призводять до формування внутрішніх етичних стандартів особистості спеціаліста (див. Вступ). Усі ці обставини призводять до непрофесійного або – злочинного застосування психологічних методів, методик і технологій. Взагалі, основною проблемою сучасної психологічної практики в Україні є, на наш погляд, проблема дотримання (недотримання) етичних норм професійної діяльності.

Існує кілька причин значної уваги спеціалістів до проблем професійної етики. Перша серед них є очевидною: професії, до яких належить психологічна практика (психотерапевт, психолог-консультант, шкільний психолог), своїм предметом мають не технічні або знакові системи, а людину, її життя та здоров'я, її долю й життєві перспективи, її внутрішній світ та найближче соціальне оточення. Технології, що застосовуються у прикладній психології, можуть серйозно змінити внутрішній світ людини. Отже, практик, який здійснює психодіагностику, психокорекцію, психопрофілактику, несе у першу чергу моральну відповідальність за наслідки своєї роботи, адже ніхто (крім виняткових випадків) не має права вирішувати за людину, що для неї є благо, а що – ні. Ніхто, крім самої людини, не може визначати її життєвий шлях, її долю, обирати супутника життя, нав'язувати свої переконання норми і світобачення. Наведені аргументи спонукають практика реалізувати (розвинути в собі) *безоцінкове ставлення* до клієнта, до його вчинків, думок, особистості в цілому. Безоцінкове ставлення вважається фундаментальним етичним принципом, кий визнається практично усіма відомими нам психологічними школами.

Друга група причин пов'язана з особливостями реалізації професійних функцій, застосування методів і технологій психологічного практикування. У даному випадку рольова поведінка, індивідуальність фахівця, професійно важливі риси його особистості мають принципове значення для успішності його роботи. Саме тому реалізація методів психологічного практикування часто стає можливою тільки засобами виконання певних професійних ролей («психотерапевт», «лікар», «соціальний працівник» та ін.). Іноді сама роль є інструментом впливу професіонала на об'єкт практикування.

У практичній психосоціалній роботі фахівцям часто доводиться грати певні ролі задля досягнення психотерапевтичного або психокорекційного ефекту (див. напр. О.Ф. Бондаренко, П.П. Горностаї, Т.М. Титаренко, Т.С. Яценко та ін.). Наприклад, ролі демократичного керівника групи з арттерапії, експерта з конкретних психологічних проблем, уважного, чуйного консультанта, авторитарного, конфліктного члена групи та ін. Часто у процесі консультування або групової роботи (гри) психолог змінює свою роль відповідно до тих завдань, що були ним поставлені, та до обставин, котрі складаються у процесі консультування. Усе це вимагає від спеціаліста глибокого психологічного розуміння:

- життєвої ситуації клієнта та його реальної життєвої проблеми;
- своєрідності особистості клієнта та його індивідуальності (неповторності);
- актуальної ситуації консультування або психокорекційної гри (груподинамічні процеси);
- механізмів міжособистісної взаємодії та обґрунтованого прийняття конкретної лінії поведінки (ролі);
- особливостей сприйняття клієнтом власного образу та розвиненої особистісної рефлексії.

Таким чином, практичний психолог має бути відстороненим від власних життєвих ролей і вміти свідомо та кваліфіковано керувати професійними. Досвідчені психотерапевти зазначають, що у практичній роботі важливо не переносити риси особистих (приватних) ролей на професійні. Недотримання цього правила веде за собою перенесення особистісних проблем терапевта на клієнта, що є неприпустимим як з точки зору технології (методики), так і з точки зору професійної етики [21, 48, 60, 86, 101, 105, 133, 142, 161, 186,

190]. Іншими словами – децентрація, свідоме відсторонення від особистих ролей, є одним з механізмів безоцінкового ставлення.

Найдорогоцінніше у професіях педагога, соціального працівника, психолога – це *довіра* суб'єкта практикування. Без неї більшість методик і технологій психосоціальної роботи втратили б свій сенс. Зі встановлення довір'я між клієнтом і психологом починається будь-який вид роботи у психологічній практиці. Як правило, чим делікатніша проблема клієнта, тим важче встановити необхідний для роботи рівень довіри між ним і терапевтом. Тому верхом непрофесіоналізму є втрата довіри клієнта до психолога. Людину, що систематично припускається таких помилок, слід вважати професійно непридатною.

Разом із розвитком світової практичної психосоціальної роботи розвивались і дослідження в галузі професійної деонтології. За кордоном існує цілий напрям у психологічній науці, який досліджує особливості поведінки консультанта або психотерапевта у різних ситуаціях надання ними психосоціальної допомоги. Іноді на практиці доводиться стикатися із дуже складними проблемами, коли психолог має вибирати між додержанням загальних норм, прийнятих у даному соціумі, і необхідністю реалізації своїх професійних функцій. У численних посібниках і підручниках аналізуються складні випадки з практики та формулюються загальні підходи до розв'язання подібних проблем [3, 21, 39, 62, 76, 122, 134, 162, 165, 186, 188].

Варто наголосити, що далеко не в усіх випадках наука може дати прості й вичерпні відповіді на те чи інше моральне питання (проблему), що виникає в процесі практикування. Такі неоднозначні ситуації трапляються в роботі кожного спеціаліста. І кожного разу психолог має прийняти рішення, яке не поставить під загрозу честь і гідність особистості клієнта або його оточення. При цьому орієнтиром повинні бути загальні принципи етичного кодексу психолога.

Не переповідаючи їх дослівно, спробуємо розглянути інші фундаментальні етичні принципи професійної діяльності практикуючих психологів.

Перше, на що варто звернути увагу працівникові соціальної або психологічної служби – це наголос на унікальності та неповторності кожної особи (*принцип індивідуалізації*). Практична психосоціальна робота – це робота з індивідуальністю. Тут соціальне або біологічно

типове відступає на другий план, є тільки основою, на якій надбудується індивідуальність.

Наголос на індивідуальному (точніше – *індивідуальнісному*) підході до клієнта є принципово важливим, оскільки типізація, усереднення в роботі практикуючого психолога спричинюють неточну постановку діагнозу та застосування неадекватних засобів соціально-психологічної допомоги.

Індивідуальнісний підхід, що відіграє центральну роль із-поміж моральних принципів, породжує низку похідних. Серед них назвемо принцип «*не зашкодь*». Він полягає, на нашу думку, в тому, що практикуючий психолог або соціальний працівник не повинен нав'язувати своєму клієнтові власні стереотипи світосприймання або поведінки, власні моральні стереотипи. Ми маємо сприймати клієнта таким, яким він є. Головне тут – не оцінити, а зрозуміти. Тобто консультант або терапевт мають безоцінково ставитися до клієнта. Все це «дає змогу некваліфікованому психологові осягти розуміння життєвого шляху, що є відмінним від його власного» [1, с. 10].

Досвід психокорекційної роботи свідчить, що найбільша кількість помилок і порушень принципу «*не зашкодь*» відбувається саме через нерозуміння позиції клієнта, особливостей його індивідуальності або через низький рівень психологічної культури консультанта. Практикуючий психолог має орієнтуватися, як правило, передусім не на власні уявлення про те, що є добре, а що ні, а на систему цінностей клієнта. Феномен «*приєднання*» до позиції клієнта має посідати постійне місце у структурі професійної діяльності кваліфікованого спеціаліста.

Необхідними моральними умовами здійснення професійних функцій практичним психологом є прийняття індивідуальності клієнта в усьому її розмаїтті та своєрідності. Тільки за такої умови стає можливою ефективна організація продуктивної взаємодії з ним. Обов'язковим тут вважається встановлення довіри та порозуміння. У різних психологічних школах така умова взаємодії має різні назви. Так, у психодіагностиці її називають «*встановленням позитивної мотивації до діагностичного обстеження*» (Л.Ф. Бурлачук, П. Кляйн, В.С. Столін, та ін.). Прихильники психоаналітичних орієнтацій у практичній психології називають такий феномен «*лікувальним (психотерапевтичним) альянсом*» (К.Хорні, З. Фрейд, Т.С. Яценко).

Необхідною умовою продуктивної взаємодії клієнта з психо-

логом є свідоме ставлення першого до діагностично-корекційної роботи, в якій він бере участь. Психолог має поставити клієнта до відома про зміст і завдання його професійних дій, про їх можливі наслідки для клієнта та його найближчого оточення.

Із наведеного вище правила, є втім, два винятки. Перший полягає у тому, що практична соціальна і психологічна робота здійснюється поза волею людини, коли та не в змозі свідомо підходити до процесу діагностично-корекційної роботи через хворобу або перебуває у стані зміненої (неповної) свідомості та потребує невідкладної допомоги. Другий виняток – це судово-психологічна експертиза. Тут психолог здійснює свої повноваження за рішенням судових інстанцій і не передбачає співробітництва клієнта у цьому процесі. Варто пам'ятати, що у даному випадку можуть бути застосовані специфічні методи діагностично-корекційної роботи.

Конфіденційність у роботі практикуючого психолога – чи не найпоширеніший з етичних принципів. Разом із тим він не може бути абсолютним як дехто вважає. Крайні тлумачення цього принципу видаються однаково непрофесійними. Але у практичній роботі довкола цього виникає багато проблем. З одного боку, психолог має прагнути максимальної відкритості у своїй роботі, з іншого – має забезпечити нерозповсюдження інформації, яка може зашкодити клієнтові або його найближчому соціальному оточенню. Найважливіше – не завдати шкоди клієнтові. Якщо виникають спірні етичні питання, вони, як правило, вирішуються на користь клієнта. Винятки з цього правила складають випадки, коли існує реальна загроза іншим людям або самому клієнтові.

Умова, що тісно пов'язана з попередньою, стосується адекватного представлення результатів тестувань та іншої психологічної інформації. Тут спеціалісти з деонтології називають кілька вимог.

Першою є обов'язковість для психолога повідомляти клієнтам або його близьким про результати та можливі наслідки діагностично-корекційної роботи.

Друга – ця інформація має бути адекватною рівневі психологічної та загальної культури її споживачів.

Третя полягає в тому, що усвідомлення власних проблем та особистісних характеристик суттєво впливає на поведінку людини, тому подання інформації має не травмувати клієнта, а спонукати до со-

ціально схвалюваного розвитку його особистості, зменшенню психоемоційної напруги, зниженню гостроти переживань.

У випадку, коли інформація надається третім особам, прийнято також ураховувати можливість її несанкціонованого розповсюдження та некомпетентних з огляду практичної психології дій цих осіб. Психолог має враховувати й соціально-психологічні наслідки корекційної роботи з клієнтом. Адже самий факт участі останнього у цій роботі може негативно позначитися на його психологічному комфорті.

Додержання моральних принципів у роботі не виключає імовірності виникнення складних моральних і професійних ситуацій. Так, іноді додержання одного морального принципу заходить у протиріччя з іншими. Досвідчені психологи керуються у таких випадках передусім інтересами клієнта та громадської безпеки.

Поки що єдиним документом, який регламентує діяльність психологічних служб у нашій країні, є Етичний кодекс Товариства психологів України (див. [120]). Тому робота у практичній сфері нині пов'язана із напрацюванням досвіду застосування етичних принципів до конкретних випадків діагностично-корекційної роботи практичних психологів.

Етичний кодекс насамперед передбачає застосування таких загальних етичних принципів: повага до особистості клієнта, захист людських прав і громадянських свобод, відповідальність за свої професійні дії, чесність та відвертість стосовно клієнта, професійно відповідальне застосування методів, технологій і процедур діагностико-корекційної роботи, професійна компетентність, твердість і послідовність у досягненні кінцевої мети терапії, наукове обґрунтування усіх без винятків професійних дій.

Тепер детальніше зупинимося на тлумаченні принципів, які увійшли до Етичного кодексу Товариства психологів України, та можливостях їх застосування на практиці.

Відповідальність. Звичайно, кожному психологові добре відомо, що він несе особисту відповідальність за свою роботу та її можливі наслідки, за надійність використовуваних методик та об'єктивність результатів. Цей принцип є обов'язковим для фахівців в усіх напрямках його діяльності – психодіагностиці, психокорекції, психопрофілактиці тощо. З погляду застосування цього принципу в системі освіти слід наголосити на особливій відповідальності шкільного

психолога перед дітьми, а також іншими учасниками навчально-виховного процесу – вчителями та батьками. Мова йде про те, що коли інтереси дитини, які насамперед має обстоювати психолог, вступають у протиріччя з інтересами інших дітей чи дорослих, психолог має виконувати свої функції з максимальною неупередженістю. Персональна відповідальність психолога перед дітьми полягає також у збереженні даних психологічних обстежень у таємниці або в переданні їх третім особам лише з особистого дозволу самих дітей.

Компетентність. Основний зміст цього принципу полягає в тому, що практикуючий психолог повинен постійно підвищувати рівень своєї професійної компетентності, поповнювати свої знання про нові наукові досягнення в галузі його діяльності. Психолог має брати на себе лише ті завдання, для виконання яких він має відповідну освіту та володіє методами їх реалізації. У разі неспосильності завдання він має попередити про це клієнта і передати вирішення його проблеми компетентному спеціалістові або допомогти людині налагодити контакт з професіоналами, які можуть забезпечити адекватну допомогу.

Психолог не має права застосовувати методи й процедури, які не пройшли достатньої апробації або не повністю відповідають науковим стандартам. У протилежному випадку він зобов'язаний попередити про це зацікавлених осіб і бути особливо обережним у своїх висновках та рекомендаціях. При інтерпретації даних психологічного обстеження йому слід уникати пояснень щодо структури тесту чи його змістових проявів.

Психолог не має права передавати психодіагностичні, психотерапевтичні чи психокорекційні методики для користування некомпетентним особам і зобов'язаний запобігати використанню методів психодіагностики професійно не підготовленими людьми.

При прийомі на роботу психолог має попередити адміністрацію, що в межах своєї професійної компетенції буде діяти незалежно, а професійне втручання в його діяльність може здійснюватися лише органом психологічної служби, якому психолог методично підпорядковується. Також слід звернути увагу зацікавлених осіб на необхідність зберігати конфіденційність психологічних обстежень і дотримуватись правил етичного кодексу.

Слід зазначити ще один нюанс, який стосується принципу компетентності. Якщо психолог має особисті проблеми, які заважають

виконанню його фахових обов'язків і є показником професійної непридатності, він звертається за допомогою до інших фахівців і свідомо коригує власні недоліки.

Психолог не повинен давати індивідуальні поради і виголошувати судження, не маючи достовірних знань про обстежуваного або ситуацію, в якій той перебуває, оскільки це вважається некомпетентним.

Благополуччя клієнта. Робота практикуючого психолога спрямована передусім на досягнення виключно гуманних цілей, які передбачають зменшення обмежень на шляху вільного інтелектуального й особистісного розвитку кожної людини.

Під час роботи психолог суворо дотримується принципу добровільної участі клієнта у стосунках з ним, утримується від зайвих обстежень та поспішних висновків, дуже обачно висловлюється щодо питань норми і патології.

Усю свою роботу психолог проводить на основі безумовної поваги гідності та недоторканності особистості людини, активно захищає її права, визначені Загальною декларацією прав людини. Він завжди керується принципом чесності й відвертості, виступає одним із головних захисників інтересів особистості перед суспільством, якщо вони кимось порушуються.

Морально-позитивний ефект обстеження. Цей принцип має урахуватися у випадках здійснення експериментальних або клінічних досліджень. Зміст його полягає в тому, що при плануванні та участі практикуючого психолога в дослідженні мають бути однозначно сформульовані цілі й проблеми, чітко окреслені необхідність такої роботи та контингент досліджуваних. При цьому психолог сам вибирає методи роботи й забезпечує належний рівень надійності результатів, обов'язково розглядаючи як найбільш імовірну, так і альтернативну гіпотези. Ризик ненавмисного негативного впливу дослідження має зводитися до мінімуму. Психолог заздалегідь повинен поінформувати обстежуваних про їхнє право відмовитися від участі в дослідженні, а отримавши згоду, має переконатися у незалежності цього рішення.

Кваліфікована пропаганда психологічних знань. Даний принцип передбачає те, що інформуючи непрофесійну громадськість про свою діяльність, практикуючий психолог має робити це на основі об'єктивних і точних даних таким чином, щоб не зашкодити про-

фесії. Психолог не повинен давати тих обіцянок, які він не в змозі виконати.

Використовуючи засоби масової інформації, психолог зобов'язаний попередити людей про можливі негативні наслідки їх звертання до професійно некомпетентних осіб і вказати, де і в кого можна отримати кваліфіковану психологічну допомогу. Крім того, поради психологів у засобах масової інформації мають подаватися в узагальненому вигляді без посилань на конкретні випадки. У разі необхідності продемонструвати випадок допускається анонімна інтерпретація події.

Професійна кооперація. Цей принцип покликаний регулювати стосунки практикуючого психолога зі своїми колегами. Психологи повинні поважати професійну компетентність, обов'язки і відповідальність своїх колег та представників суміжних професій. Це не означає, що вони не мають права на наукову критику, але при цьому має бути виключено дискредитування колег або представників інших професій, які використовують ті ж самі або інші наукові методи чи належать до інших наукових шкіл чи напрямів.

Таким чином, розглянувши етичні принципи діяльності практикуючих психологів і деякі ситуації та випадки їх застосування у практиці, слід наголосити, що з етичного боку від практичного психолога вимагається передусім глибоке розуміння суті життєвої ситуації людини та особливостей її індивідуальності.

2.4. Організаційні принципи психологічного практикування

Вивчення практики надання психологічної допомоги та діяльність різного роду психологічних служб дозволяє зробити певні узагальнення які, зокрема, були реалізовані в організації діяльності психологічної служби системи освіти. Її діяльність базується на ряді принципів та баченні її місії і завдань, зокрема, на викладеному вище розумінні специфіки прикладної психології і психологічної практики та історії розвитку психології в Україні [109, 110, 120].

Базові принципи організації та діяльності психологічної служби системи освіти України є наступними:

Доступність психологічних і соціально-педагогічних послуг

для всіх учасників навчально-виховного процесу закладу освіти. Цей принцип передбачає побудову таких організаційних моделей психологічної служби які б могли забезпечити надання психологічної і соціально-педагогічної допомоги учням, студентам, батькам і педагогічним працівникам незалежно від віку, расової, релігійної або національної приналежності, майнового чи соціального статусу, місця проживання, типу навчального закладу, рівня розумового та фізичного розвитку.

Принцип науковості означає, що уся діяльність психологічної служби ґрунтується на основі наукових підходів, науковій методології і засадах наукової психології. Методи, методики і технології, що застосовуються в діяльності фахівців психологічної служби, мають бути науково обґрунтованими, валідними і надійними. Неприпустимо застосування позанаукових, містичних, релігійних, окультних та інших методів і методик, що не пройшли наукової експертизи.

Принцип розвитку передбачає не тільки розвиток об'єктів психологічного впливу – учнів, студентів, батьків і викладачів, але й розвиток системи управління, методичного забезпечення, мережі закладів психологічної служби.

Розвиток організаційної структури психологічної служби обумовлюється двома групами причин.

Перша – зовнішні впливи. Це – завдання реформування галузі освіти, соціально-економічні умови в яких відбувається навчання, виховання і розвиток молоді, законодавчі, організаційні та економічні умови діяльності системи освіти.

Друга – внутрішні. Це – розвиток мережі психологічної служби, рівень кваліфікації і професіоналізму її працівників, логіка і результати соціально-психологічного супроводу навчально-виховного процесу. Тут передбачається можливість творчого застосування методів і методик роботи, перехід від *клієнтської моделі* соціально-психологічного забезпечення до *розвиткової*, що ґрунтується на глибокому розумінні тенденцій психічного і соціального розвитку учасників навчально-виховного процесу та їхніх взаємин.

Комплексність і системність у наданні соціальної і психологічної допомоги означає, що в діяльності психологічної служби мають бути поєднані вузька спеціалізація (або з точки зору проблематики роботи – дошкільники, профілактика девіантної поведінки у підлітків, профілізація навчання у старшокласників, робота з батьками

учнів; або з точки зору методології – гештальттерапія, позитивна терапія і т. ін.) із певною універсальністю спеціалістів. Поєднання у єдиному технологічному процесі універсальності з спеціалізацією фахівців забезпечить, на наш погляд, реалізацію завдань діяльності психологічної служби в цілому.

Міждисциплінарність (або – міждисциплінарний підхід) у наданні психологічної і соціально-педагогічної допомоги означає, що у технологіях організації соціального і психологічного супроводу учасників навчально-виховного процесу мають бути поєднані не тільки психологічні і соціально-педагогічні методи, а і методи інших, суміжних наук, – соціології, педагогіки, дефектології, дидактики, фізіології та ін.

Структурність і цілісність. Цей принцип передбачає функціонування в освітній галузі єдиної психологічної служби з чіткою структурою, підпорядкуванням і координацією взаємодії окремих її елементів. Він не суперечить різноваріантності організації підрозділів служби на місцях, але власне конституює службу як єдину систему, що має єдину мету і завдання, методи і підходи до надання психологічної допомоги. В діяльності психологічної служби системи освіти застосовуються єдині підходи, узгоджена методологія, єдині стандарти до оцінки роботи окремих підрозділів і спеціалістів.

Принцип забезпечення професійної підтримки і допомоги спеціалістам психологічної служби. Структурно і функціонально психологічна служба має бути вибудована таким чином, щоб кожен окремий фахівець відчував методичну підтримку і психологічну допомогу чи то у вигляді супервізії або інтервізії, чи то у вигляді навчальних семінарів і тренінгів. Важливою формою професійної підтримки є методичні об'єднання спеціалістів служби за окремими напрямками роботи.

Основною структурною одиницею психологічної служби системи освіти є науково-методичні центри. Саме цим психологічна служба в Україні відрізняється від психологічних служб системи освіти інших країн [110, 120].

Вітчизняна система освіти має глибокі традиції в організації діяльності освітніх установ та в управлінні їх роботою. Особливістю нашої системи освіти є чітка структура і підпорядкування як по адміністративній лінії, так і по методичній.

Вибудовуючи принципи і структуру організації соціально-

психологічного забезпечення освітнього процесу ми виходили з того, що:

- психологічна служба має ґрунтуватися на принципах, що були наведені вище;
- структура методичного супроводу і підпорядкування має бути чіткою і єдиною для всієї країни, але передбачати при цьому врахування місцевої специфіки і творчого пошуку щодо вдосконалення організаційних форм і методів;
- адміністративно психологічна служба має бути однозначно прив'язаною до структури управління освітою як на центральному, так і на місцевому рівнях;
- практичний психолог і соціальний педагог закладу освіти мають бути прирівняні до основних працівників даного закладу у всіх відношеннях, – заробітна плата, відпустки, педагогічний стаж і т.п.;
- основною структурною одиницею психологічної служби мають бути районні (міські) методичні центри які, власне, і мають забезпечувати у повній мірі всі завдання і напрямки діяльності психологічної служби в системі освіти.

Психологічна служба системи освіти – це сукупність закладів, установ, підрозділів і посад, що входять до єдиної субординативної системи (як частина більш загальної системи), основу якої складають фахівці у галузі практичної (прикладної) психології і соціальної педагогіки.

Основною метою діяльності психологічної служби системи освіти є забезпечення і підвищення ефективності навчально-виховного процесу шляхом його індивідуалізації та, одночасно, – захист психічного здоров'я і соціального благополуччя всіх його учасників на основі застосування методів і технологій практичної психології та соціальної педагогіки.

Психологічна служба системи освіти є складовою частиною державної системи охорони фізичного і психічного здоров'я молодих громадян України і діє з метою виявлення і створення оптимальних соціально-психологічних умов для розвитку та саморозвитку особистості [120].

Служба забезпечує своєчасне і систематичне вивчення психофізичного розвитку дитини, мотивів її поведінки і діяльності з урахуванням вікових, інтелектуальних, фізичних, статевих та інших

індивідуальних особливостей, створення психологічних умов для саморозвитку та самовиховання, сприяє виконанню освітніх і виховних завдань навчальними закладами.

Діяльність служби в системі освіти України забезпечується практичними психологами, соціальними педагогами, консультантами психолого-медико-педагогічних консультацій, методистами, які мають вищу спеціальну освіту. За своїм статусом працівники служби належать до педагогічних працівників і відповідно до чинного законодавства користуються всіма правами і гарантіями, передбаченими для них.

Завдання психологічної служби системи освіти України полягають у:

- підвищенні ефективності навчально-виховного процесу на основі залучення новітніх досягнень психологічної науки;
- захисті психічного здоров'я та особистісного суверенітету всіх учасників навчально-виховного процесу;
- сприянні повноцінному особистісному й інтелектуальному розвитку дітей на кожному віковому етапі;
- створенні психологічних і соціально-педагогічних умов для формування у вихованців мотивації до самовиховання і саморозвитку;
- забезпеченні індивідуального підходу до кожної дитини на основі її психолого-педагогічного вивчення;
- профілактиці і корекції відхилень в інтелектуальному і особистісному розвитку учнів.

Основними видами діяльності психологічної служби системи освіти є:

- діагностика – психологічне обстеження учнів і студентів, їхніх груп та колективів, моніторинг змісту і умов індивідуального розвитку учнівської та студентської молоді, визначення причин та особистісних проблем, що ускладнюють їх розвиток та навчання;
- корекція – здійснення психолого-медико-педагогічних заходів з метою усунення відхилень у психофізичному та індивідуальному розвитку і поведінці, схильності до залежностей та правопорушень, подолання різних форм девіантної поведінки, формування соціально корисної життєвої перспективи;
- реабілітація – надання психолого-педагогічної допомоги дітям, підліткам, молоді, які перебувають у кризовій або складній

життєвій ситуації з метою адаптації та повернення до звичайних умов навчання і життєдіяльності;

- профілактика – своєчасне попередження відхилень у психофізичному розвитку та становленні особистості, міжособистісних стосунках, запобігання конфліктним ситуаціям у навчально-виховному процесі тощо;

- прогностика – розробка, апробація і застосування моделей поведінки групи та особистості у різних умовах та життєвих ситуаціях, визначення тенденцій розвитку груп, міжгрупових взаємин та освітньої ситуації у регіоні;

- проектування – визначення змісту, напрямків та психолого-педагогічних методів стимулювання індивідуального розвитку учнів і студентів, їхніх груп і колективів, складання на цій основі життєвих планів, проектів розвитку колективу і групи.

Діяльність психологічної служби системи освіти реалізується у *трьох основних напрямках*:

- науковому, на якому вивчає закономірності психічного розвитку і формування особистості дитини з метою розробки методів і методик професійного застосування психологічних знань в умовах сучасної школи;

- прикладному (методичному), на якому здійснює соціально-психологічне забезпечення процесу навчання і виховання шляхом розробки методик і технологій роботи практичних психологів і соціальних педагогів, включаючи розробку навчальних програм, підручників, професійну підготовку і підвищення кваліфікації фахівців;

- практичному, на якому забезпечує безпосередню роботу психологів, соціальних педагогів у навчальних закладах.

Новий погляд на сутність і методи прикладної психології, її місце в системі психологічного знання і практики спонукають до оновлення підходів до професійної підготовки майбутніх фахівців у цій галузі. У нашій країні дискусії про зміст, форми і методи навчання психологів-практиків почалися ще на початку 90-х років і тривають досі (В.І. Бондар, В.Г. Панок, О.П. Саннікова, Н.В. Чепелева, Т.С. Яценко).

Як показав аналіз літератури, розв'язання проблеми підготовки практичного психолога зумовило визначення основних вимог до змісту освіти практичних психологів (О.Ф. Бондаренко, В.Г. Панок, В.А. Семиченко, Н.В. Чепелева, Т.С. Яценко); розробку концепції про-

фесійної підготовки психолога, визначення змісту понять «психологічна готовність практичного психолога», його «професійна компетентність» (Н.В. Чепелева); психологічних передумов здатності до професії психолога, функцій та класів професійно-психологічних завдань, які вирішує фахівець-психолог, створення моделі особистості психолога-практика та визначення основних характеристик його діяльності (Н.І. Пов'якель, Н.В. Чепелева); особливості розвитку особистості психолога-практика в процесі професійної підготовки (Г.В. Католик, Н.В. Пророк, О.П. Саннікова, О.Я. Чебикін).

Узагальнюючи одержані результати маємо можливість сформулювати ряд найбільш загальних вимог до змісту освіти практичних психологів.

Передусім необхідне чітке розрізнення психологічної освіти на теоретичну, чи теоретично-експериментальну і практичну. Маємо усвідомити, що є психологія наукова, теоретична з її проблемами, категоріями і методами, і психологія прикладна зі своїми специфічними завданнями і методологією. Отже навчати треба або одній психології, або іншій.

Зміст освіти практикуючого психолога має складатися принаймні з трьох рівнів (щаблів): загальнотеоретичні основи психології; теоретично-методичні основи конкретного напрямку прикладної психології (педагогічної, юридичної, політичної, військової та ін.); спеціалізація у конкретному виді психологічної практики, що фактично дорівнює певній сумі практичних навичок, умінь, володінь технологіями професійної діяльності.

Важливою якістю особистості практикуючого психолога є його соціальна компетентність, соціальна зрілість. Тому не останню роль в процесі навчання відіграють загальнокультурна і мовна підготовка, використання життєвого досвіду психолога, формування його соціальної компетентності. Тут, серед усього іншого, дуже важливими є психологічне осмислення етнокультурних особливостей середовища. Важливим є вивчення таких дисциплін як: логіка, всесвітня історія, етнопсихологія, історія культури, історична психологія та ін.

Викладання і засвоєння змісту прикладної психології має відбуватися на основі «випадкового» підходу (маємо на увазі випадок, життєву ситуацію, життєву проблему). Центральним об'єктом зусиль у прикладній психології мають стати життєва ситуація і життєва проблема людини в єдності та взаємодії трьох основних компонен-

тів: наявних зовнішніх обставин; психічних особливостей і здатностей індивіда; засобів і форм взаємодії перших двох складових. Відображенням, або проявом життєвої ситуації і виступає, на нашу думку, випадок. Останній і є мотивом для втручання практикуючого психолога.

Зміст навчання обов'язково має передбачати формування професійно значущих рис особистості практикуючого психолога. Вивчення прикладної психології не може бути зведено лише до засвоєння інформації та вироблення навичок – воно разом із тим має змінювати внутрішні психічні структури суб'єкта навчання, оскільки основним інструментом у роботі психолога-практика є він сам. Психологічні знання повинні мати суб'єктивну значущість для того, хто навчається, а сам процес навчання бути суб'єктивно драматичним. Іншими словами: прикладну психологію неможливо засвоїти тільки вивчаючи різні наукові (позанаукові) теорії і практичний досвід, необхідно усе це синтезувати в собі – пережити.

Висновки до розділу 2

Виходячи із розуміння прикладної психології як науково-прикладної дисципліни, що поєднує в собі наукові підходи та результати психологічного практикування були проаналізовані різні методологічні підходи до побудови системи принципів у науковій психології (Б.Г. Ананьєв, О.М. Леонт'єв, В.В. Рибалка, В.А. Роменець, С.Л. Рубінштейн, О.М. Ткаченко та ін.).

В результаті проведеного аналізу та теоретичного конструювання було визначено, що принципи прикладної психології: а) мають складати не простий набір або ланцюг, а певну систему, мережу, у якій один принцип нерозривно пов'язаний із іншими (О.М. Ткаченко); б) відображати специфіку прикладної психології як синтезу наукових знань і уявлень про психіку людини та її розвиток в онто- і філогенезі.

Порівняльний аналіз теоретико-методологічних засад наукової і прикладної психології показав подібність і розбіжності між цими напрямками психології. На основі одержаних результатів була запропонована система принципів прикладної психології. Як і у науковій психології принципи детермінізму, розвитку, науковості,

системності знайшли своє специфічне відображення й у психології прикладній.

Разом з цим, специфічними для прикладної психології, за результатами нашого дослідження, виявились: принцип суб'єктної активності; принцип єдності особистості та її життєвої ситуації (О.Ф. Бондаренко, Л.Ф. Бурлачук); принцип синтезу знань та синтетичного підходу до особистості (Л.С. Виготський); принцип індивідуального підходу до особистості клієнта, тобто розуміння його поведінки і розвитку як розвитку і поведінки неповторної індивідуальності (В.С. Мерлін, В.А. Роменець, Л.М. Собчик).

Теоретичне порівняння сутності та функцій методу, методики і технології в системі психологічного знання і практики дозволило визначити психологічну технологію в якості основної методологічної одиниці у прикладній психології. Психологічна технологія – це система взаємопов'язаних і взаємообумовлених методів, методик та процедур, спрямованих на внесення змін у поведінку, ставлення та соціальні орієнтації особистості, перетворення предмету, досягнення конкретного наперед заданого кінцевого результату. Вона містить психодіагностичні, психокорекційні, прогностичні, психопрофілактичні, формуючі, розвиткові та оцінні складові і спрямована на розв'язання певного типу (кола) психологічних проблем людини.

Застосування проектно-технологічного підходу до предмету прикладної психології: а) дозволяє у повній мірі реалізувати принципи прикладної психології і психологічного практикування; б) забезпечує виконання специфічних функцій і завдань прикладної психології в системі психологічних знань та реалізацію цих завдань у психологічній практиці. Через технологію у найбільш повній мірі прикладна психологія виступає джерелом нових знань для наукової психології, і джерелом методичного забезпечення для психологічного практикування.

Ґрунтуючись на специфічному розумінні функцій психологічної практики як галузі професійної діяльності визначено, що її принципи мають деонтологічний характер. Тут діяльнісно-професійний підхід реалізується через систему етичних принципів (умов) застосування психологічних технологій до конкретних проблем конкретної особистості, що знаходиться у конкретних життєвих обставинах.

Психологічна практика може бути технологічно правильною, іншими словами – повністю відповідати вимогам інструкцій і методи-

ці. Але якщо при цьому не дотримуватись основних деонтологічних вимог (принципів), то ефект може бути зворотнім. Замість полегшення, розв'язання життєвих проблем клієнтом, може бути погіршення, додаткова травматизація з боку практикуючого психолога.

Основними деонтологічними принципами психологічної практики визначено: відповідальність психолога перед клієнтом; кваліфікована пропаганда психологічних знань; конфіденційність у роботі; компетентність; безоцінкове ставлення; морально-позитивний ефект обстеження; «не зашкодь»; пріоритет соціального і особистісного благополуччя клієнта, його особистісного суверенітету, честі і достоїнства.

В якості основних принципів організації психологічного практикування були обґрунтовані: принцип доступності психологічних послуг для усіх представників цільових груп; принцип науковості у наданні психологічної допомоги особистості; принцип розвитку в організаційних і змістовно-методичних аспектах психологічного практикування; принцип комплексності і системності в організації психологічного практикування; принцип реалізації міждисциплінарного підходу у наданні психологічної допомоги; структурність і цілісність як умови організації психологічної служби; принцип забезпечення професійної підтримки професіоналів – психологів-практиків.

РОЗДІЛ 3

ОБГРУНТУВАННЯ КАТЕГОРІЙНО-ПОНЯТТЄВОГО АПАРАТУ ПРИКЛАДНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

3.1. Проблема визначення центральної категорії. Життєва проблема

Розробка нової теорії у психології завжди була пов'язана з конструюванням або вдосконаленням категорійно-поняттєвого апарату. При цьому одна з категорій зазвичай посідає центральне місце. Від центральної категорії, фактично, починає розгортатися уся поняттєва мережа того чи іншого напрямку психологічної науки.

Якщо у якості центральної узяти, наприклад, категорію «діяльність» і розглянути її як основний механізм через який здійснюється взаємодія психіки з оточуючим світом, то з великою ймовірністю одержимо теорію діяльності у психології (С.Л. Рубінштейн, О.М. Леонтьєв та ін.).

Якщо ж узяти в якості основних понять «свідоме» і «несвідоме» та спробувати побудувати моделі взаємодії між ними в структурі психіки, то можемо отримати психоаналітичну теорію з цілою низкою механізмів «сублімації», «витіснення», «регресії» та симптомокомплексів [62, 72, 76, 161, 162, 168, 184, 189].

Наукова творчість завжди вільна у виборі центральної категорії, оскільки функція наукової творчості – інтерпретація експериментальних даних або явищ і процесів, що спостерігаються у доволі лишній дійсності. А оскільки всі психічні процеси, стани та якості об'єктивно пов'язані між собою в єдину систему, то так чи інакше кожний психічний феномен може бути пояснений з позицій майже будь-якої теорії з тих, що нині існують.

Кожна з відомих нам психологічних практик (психотерапевтичних шкіл, напрямів консультування і типів психологічної корекції,

технік, методик) базується на деякій системі теоретичних уявлень про предмет прикладання власних зусиль – психіку. Наприклад: гештальттерапія, психоаналіз (його практичні відгалуження), символ-драма, когнітивно-поведінкова терапія, арттерапія та ін.

Фактично усі психологічні практики з точки зору процедур і прийомів, що застосовуються у процесі безпосередньої роботи з клієнтом (об'єктом психологічного практикування), є подібними. Різними є тільки назви процедур і прийомів та, в окремих випадках, пояснення психологічних механізмів, через які здійснюється вплив на клієнта оскільки вони є продуктами тих чи інших психологічних теорій [1, 3, 21, 24, 76, 105, 161, 188].

Психологічна практика відчуває гостру потребу в уніфікації поняттєвого апарату, створення такої системи понять і категорій, що давала б можливість практикам безперешкодно оволодівати технологіями і методиками роботи, що були розроблені в лоні різних наукових шкіл і концепцій, та адекватно викладати результати своєї роботи для колег.

Методологічним інструментом конструювання подібної системи понять і категорій може бути метатеоретичний підхід [178]. У даному випадку його застосування дозволить *несуперечливим чином* об'єднати (узгодити між собою) поняття і категорії, що застосовуються у різних психологічних теоріях, *на основі* розуміння цілісності процесу людського життя як безперервного розвитку і самовдосконалення, унікальності кожної особистості (індивідуальності), переживання людиною актуальних станів, що виникають в процесі її взаємодії з навколишнім соціальним і фізичним середовищем і власним фізичним Я. Результати метатеоретичного конструювання категорійно-поняттєвого апарату прикладної психології можуть бути застосовані: а) для професійної підготовки майбутніх психологів-практиків; б) для розробки нових або вдосконалення існуючих вже методик, методів і технологій здійснення психологічної практики. Ці два мотиви, на наш погляд, зможуть забезпечити подальший прогрес у розвиткові прикладної психології, психологічної практики і, мабуть, психологічної науки в цілому.

Розробка та застосування категорійно-поняттєвого апарату прикладної психології дозволить, наприклад, уникнути довгих і болючих роздумів практикуючого психолога, що засвоює методи пси-

ходрами, над розумінням поняття «теле» яке застосовує Дж. Морено у своїй теорії [96].

Якщо поставити завдання конструювання певної системи категорій і понять прикладної психології, то така робота має відповідати певним вимогам. А саме:

- ця система має мати центральну категорію або поняття, яке б дозволило побудувати цілісну систему інших взаємопов'язаних понять;

- ця система має бути мережею де існування одного поняття обумовлює існування іншого (інших);

- ця мережа має бути достатньою та необхідною для інтерпретації феноменів, що виникають в процесі психологічної практики;

- ця система категорій і понять має бути такою, щоб несуперечливим чином поєднувати в собі категорії і поняття, які застосовуються у різних школах прикладної психології (принаймні – у найбільш відомих);

- ця система має складатися з уже відомих в теорії і практиці понять і категорій, які є достатньо широкими (місткими) та синтетичними.

Варто відзначити ряд підходів до визначення центральної категорії у прикладній психології і побудові на цій основі системи понять, які пояснюють феномени психологічної практики.

Однією з перших узагальнюючих робіт з цієї проблеми варто назвати роботу Г.С. Абрамової «Вступ до практичної психології»[1]. У цій роботі авторка пропонує в якості центральної категорії поняття «запит (рос. – запрос)» на роботу практичного психолога. Запит, фактично є основою для професійних дій психолога відносно клієнта. Власне вони і приймають на себе зазначені ролі позиції після формулювання запиту з боку клієнта або його представника.

На наш погляд категорія запиту є скоріше економічною, маркетинговою, ніж психологічною. З психологічної точки зору запитові передують усвідомлена потреба, мотив або інший вид спонукання, адже з практики відомо, що до психолога звертаються вже тоді, коли вичерпані ресурси самостійного розв'язання життєвих ускладнень людиною, а власне, потреба усе ще залишається актуальною.

Додамо також, що запит сам по собі ніяк не пов'язаний із іншими психологічними поняттями. Принаймні авторка згаданої роботи такої системи не вибудовує. Отже поняття «запит» залишається ні з

чим не пов'язаним, ані з процесуальною стороною діяльності практичного психолога, ані зі змістовним наповненням його роботи.

В роботах відомого українського психолога О.Ф. Бондаренка (див. напр. [18]) в якості центральної категорії висувається «психологічна допомога» особистості. Психологічну допомогу автор розуміє у широкому контексті і як спосіб професійної діяльності і як «сприяння людині і суспільству у вирішенні широкого кола проблем, породжених душевним життям людини у соціумі...». Автор детально розглядає види і типи психологічної допомоги, висвітлює зарубіжний і розкриває власний досвід практичної роботи з різними категоріями клієнтів.

З нашої точки зору категорія психологічної допомоги є дуже широкою і об'ємною. Вона зачіпає доволі велику кількість шкіл, теорій, методів, прийомів і технік, ситуацій психологічного консультування і групової психотерапії, але містить в собі скоріше процесуальні, методичні компоненти. З іншого боку – психологічна допомога розглядається і як результат зусиль психолога, точніше – велике розмаїття результатів (або – можливих результатів). Скоріше за все психологічна допомога може розглядатись в якості об'єднуючого, спільного для всіх шкіл і напрямів прикладної психології поняття, яке відображає процесуально-методичні аспекти психологічних практик.

В якості вихідної, центральної категорії прикладної психології, яка може виконувати системоутворюючу функцію, ми запропонували *життєву проблему*, яка постає перед особистістю, і яка є центром уваги для практикуючого психолога, підставою для застосування методів психологічної терапії, головним мотивом надання психологічної допомоги, яка породжує суб'єктивний або об'єктивний запит на діяльність суб'єкта психологічного практикування [101]. Можливо через це прикладну психологію називають іноді проблемноорієнтованим видом професійної діяльності, смисл якої полягає у наданні допомоги у розв'язанні та профілактиці психологічних проблем людини.

Життєва проблема – це стан протиріччя між намірами, бажаннями та уявленнями людини і реальними результатами її поведінки або обставинами в яких вона відбувається.

На підтримку ідеї висунення життєвої проблематики в якості центральної категорії необхідно навести ряд аргументів.

По-перше, життєдіяльність індивіда та соціальна взаємодія осо-

бистості неможливі без виникнення і розв'язання різноманітних ускладнень, протиріч і проблем. При цьому проблеми можуть бути важливими і неважливими, значущими і незначущими, вітальними, духовними, етичними, економічними, правовими і т. ін.

По-друге, усі типи і види життєвої проблематики мають психологічну складову, тобто певним чином переживаються суб'єктом. Мабуть не дарма видатний вітчизняний психолог С.Л. Рубінштейн в «Основах загальної психології» [138] поняття «переживання» застосовує першим з-поміж усіх інших понять і категорій, якими він оперує у цій фундаментальній праці. Через переживання носій психіки, суб'єкт, виражає своє ставлення до того, що не робить його байдужим, індиферентним.

По-третє, вихід з проблемної ситуації, розв'язання проблеми, передбачає, точніше – обумовлює, активність суб'єкта, докладання певних зусиль, вольових дій, прийняття рішення, мобілізації наявних внутрішніх і зовнішніх ресурсів (Г.О. Балл, Г.С. Костюк).

По-четверте, людина, як розвинена особистість, є самодостатньою, але, зіткнувшись з деякими життєвими проблемами не може обійтись без сторонньої допомоги, без залучення додаткових ресурсів для розв'язання окремих життєвих проблем (О.Ф. Бондаренко, О.С. Кочарян, Т.С. Яценко).

В усіх видах і школах психологічної практики і на рівні інтерпретації і на рівні практичних дій психолога чільне місце відведено з'ясуванню змісту і витоків життєвої проблематики клієнта. По суті обов'язковим елементом консультивання або групової роботи в усіх психологічних школах є виявлення ключової проблеми, що обумовила ускладнення у взаєминах клієнта з соціальним оточенням або джерела його негативних переживань чи інших негараздів. Як правило основним методом виявлення життєвої проблематики клієнта є анамнез, його розповідь, розширене трактування ним запиту на роботу психолога.

Інтерпретація клієнтом власних переживань та їх причин може бути визначена як *психологічна проблема*. Іншими словами – психологічна проблема є відображенням у свідомості клієнта, або його найближчого соціального оточення, конкретної життєвої проблематики, причин та обставин у яких вона виникла.

Психологічна проблема, будучи однією із складових життєвої проблематики, є усвідомлення стану невизначеності, що виникає в процесі

життєдіяльності особистості між намірами, мотивами, уявленнями і цілями поведінки, з одного боку, та об'єктивними і суб'єктивними умовами їх реалізації з іншого (див. рис. 3.1).

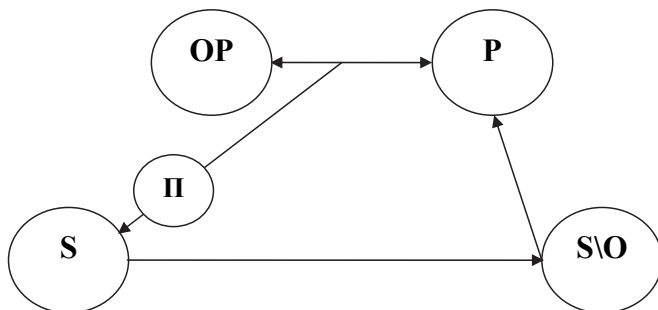

Рис. 3.1. Загальний механізм виникнення (психологічної) життєвої проблематики особистості:

- S – суб'єкт (особистість);
- S\O – суб'єкт або об'єкт, на який спрямовано активність особистості;
- P – результат взаємодії особистості з оточенням (S\O);
- OP – очікуваний результат – сподівання, прогнози, передбачення, які очікує одержати особистість в результаті взаємодії;
- II – психологічна проблема, що виникає від неспівпадіння реального результату активності особистості (P) з очікуваним результатом (OP).

Звернення до психологічної практики свідчить про наступне. Незалежно від віку та інших індивідуальних особливостей клієнта, незалежно від школи прикладної психології або власних методичних уподобань практичний психолог обов'язково має з'ясувати разом з клієнтом або його представниками: а) сутність життєвої проблематики; б) бачення клієнтом власної життєвої проблематики (виявлення психологічних проблем); в) встановити розбіжності між об'єктивними життєвими проблемами та їх джерелами і суб'єктивним баченням цих проблем клієнтом. Це є, фактично, діагностичний етап роботи практичного психолога. Описані дії реалізуються практичним психологом незалежно від школи або напряму прикладної психології у яких він є фахівцем.

Терапевтичний чи корекційний етап роботи практичного психолога передбачає в якості обов'язкового елементу розширення чи поглиблення розуміння клієнтом власної психологічної і життєвої проблематики, усвідомлення її витоків і причин. Далі обирається одна з двох можливих терапевтичних стратегій: або корекція активності особистості для досягнення необхідного результату (віднайдено додаткових ресурсів та шляхів); або зміна ставлення до проблеми (тобто зміна очікуваного результату).

На відміну від різнорідних життєвих проблем, з якими стикається особистість впродовж свого життя, і які можуть вирішуватись за допомогою матеріальних ресурсів, праці і різнобічної зовнішньої допомоги, психологічна проблема вимагає, насамперед, психологічної допомоги та внутрішніх зусиль особистості. Таким чином, ця проблема є наслідком протиріччя між очікуваними результатами поведінки і реальними результатами дій людини. При цьому категорія психологічної проблеми навіть в процесі свого визначення вимагає розгляду інших категорій, які відповідають внутрішнім та зовнішнім умовам життєдіяльності особистості.

Відомий український психолог В.В. Рибалка запропонував класифікацію психологічних проблем особистості на основі ряду критеріїв. Зокрема ним були запропоновані наступні критерії: рівень усвідомлення життєвої проблематики, гострота та актуальність переживання проблеми особистістю, природа та витoki психологічної проблематики особистості [129, 131].

Психологічні проблеми, які пересічна людина могла б вважати такими, що вимагають свого вирішення, можуть насправді розглядатися як неактуальні. Особистість може вважати, що їх вирішення є для неї занадто великими розкошами. Іноді вона не усвідомлює свої проблеми навіть в той час, коли оточення це усвідомлює, бурхливо реагуючи в разі раптового усвідомлення своїх проблем за допомогою психолога. В інших випадках, навпаки, людина може усвідомлювати свої проблеми, в той час як оточення їх не помічає. Певні нові проблеми виникають, таким чином, як наслідок розвитку суспільства і особистості, як їх здатність бути уважними до себе і до інших. Завдання психолога в цих випадках, насамперед, полягає в тому, щоб допомогти людині і її оточенню усвідомити свої проблеми.

Можна вказати на найпоширеніші психологічні проблеми со-

годення. Насамперед, серед них можна виокремити дві великі групи проблем:

– Проблеми спілкування та міжособистісних взаємин. Процеси суб'єкт-суб'єктної взаємодії мають настільки складну природу, що породжують найрізноманітніші проблеми міжособистісного розуміння, адекватного сприйняття іншої людини, розуміння цілей та намірів іншого партнера зі спілкування, розкриття психологічного змісту його дій, адекватного усвідомлення його емоцій та станів тощо.

– Проблеми саморозвитку та самоідентифікації, які породжуються необхідністю особистісної рефлексії та самореалізації, необхідністю розібратися у власних потенціях, здібностях та бажаннях, необхідністю побудови власного адекватного образу «Я», у відповідності до якого особистість могла б адекватно планувати свою активність [16, 20, 38, 52, 89, 112, 124, 134, 140, 145, 165181].

Крім того, можливо класифікувати ці проблеми, зваживши на те, що:

– Психологічні проблеми можуть мати різне суб'єктивне значення. Точніше, вони можуть бути кризовими, критичними, значущими та малозначущими в залежності від ситуації, яка склалася на життєвому шляху. Іншими словами – психологічні проблеми розрізняються за тією оцінкою, яку їм надає людина – позитивною чи негативною. Критичними Ф.Е. Василюк [24] називає негативні проблеми і ситуації, які вказують на неможливість реалізації внутрішніх потреб, прагнень, цінностей тощо. Ці проблеми вимагають внутрішньої роботи, спрямованої на подолання цих «неможливостей», встановлення нових смислів, переосмислення ситуації, виконання «завдання на смисл». Ця внутрішня робота визначається як переживання – особлива робота з відтворення смислу, підвищення осмисленості життя.

– Психологічні проблеми можуть відноситись до змісту різних сфер діяльності (сімейні, професійні, особисті, проблеми здоров'я, навчання, дозвілля, політичної діяльності тощо).

– Психологічні проблеми мають різний рівень усвідомленості: від неусвідомлюваних, що виявляються у першу чергу на емоційному рівні, через частково усвідомлювані, до цілком усвідомлюваних, що можуть бути сформульованими вербально. Сюди слід додати

проблеми, які усвідомлюються неповно або викривлено, наприклад, внаслідок дії захисних механізмів.

– В процесі переживання людина може також віднайти смисл і нові перспективи життя або не віднайти і впасти у відчай, апатію або застосувати той або інший механізм захисту (В. Франкл). Це дає можливість розглядати позитивні і негативні психологічні проблеми та сценарії виходу з них.

– Крім того, ситуації можна розрізняти за їх конкретним змістом, за тими проблемами, які частіше за все постають перед людиною в процесі життя. З цієї точки зору доцільно передусім виокремити такі ситуації як проблема життєвої перспективи або проблема сенсу життя, яка в екзистенційному плані усвідомлюється людиною як найголовніша.

– Далі, необхідно вказати на низку особистісних проблем, пов'язаних із самоствердженням, самореалізацією, самоідентифікацією, самовиявленням і самовизначенням, а також проблеми, які постають у процесі взаємодії з іншими людьми, це – міжособистісні ситуації, ситуації спілкування та міжособистісної взаємодії, про які була мова вище.

Узагальнюючи різні підходи до проблеми класифікації психологічних проблем особистості доцільно запропонувати таку схему (див. рис. 3.2).

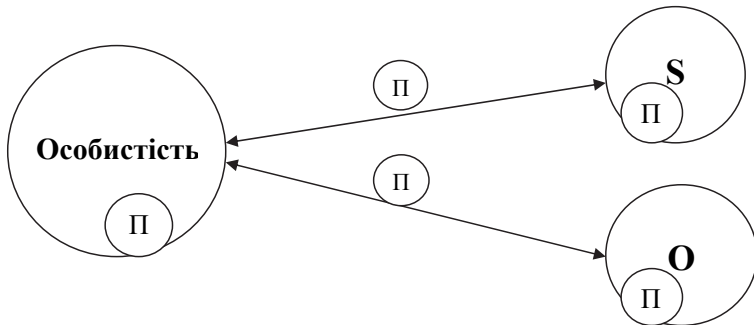

Рис. 3.2. Загальна типологія психологічних проблем особистості

Коментуючи рисунок зазначимо, що особистість, яка взаємодіє з соціальними (суб'єкти – S) і природними (об'єкти – O) чинниками,

стикається з проблемами різних типів. Ці проблеми мають різне походження, різні витoki й різну природу, хоча впливати на особистість можуть однаково суттєво. На рисунку зазначено п'ять типів життєвих проблем особистості:

- власне особистісні проблеми – уявлення, ставлення, самооцінювання, «образ – Я», страхи, комплекси та ін.;

- проблеми, що породжені соціальними суб'єктами – соціальні вимоги, ролі, правила, закони, соціальні процеси в соціальних групах;

- проблеми взаємодії з соціальними суб'єктами – відношення, спілкування, міжособистісна взаємодія, конфлікти і суперечності;

- об'єктні проблеми – проблеми, що зумовлені умовами існування особистості – екологія, ландшафти, урбаністичне і технічне середовище, стан здоров'я людини, фізичні умови життєдіяльності та ін.;

- взаємодія з фізичним середовищем – пристосованість до середовища, санітарні норми, спосіб існування у фізичному просторі, взаємодія з технічними системами та ін. Усі названі типи проблем, хоча і мають різну природу, переживаються особистістю як актуальні, як такі, від яких залежить стратегія поведінки, вибір напрямку життєвої перспективи і власне активність особистості у даній конкретній ситуації.

Таким чином, запропонована категорія життєвої проблеми особистості та її відображення у свідомості людини – психологічна проблема, повністю відповідають вимогам, що були сформульовані на початку нашого аналізу і можуть бути поставлені в центр категорійно-поняттєвої системи прикладної психології.

3.2. Поняття життєвої і психологічної ситуації особистості

У психологічній практиці значні зусилля практичного психолога спрямовуються на те, щоб відрізнити запит клієнта від реальної проблеми, що лежить в основі життєвих ускладнень, проблему, сформульовану клієнтом або його найближчим соціальним оточенням, і проблему, що є безпосередньо причиною труднощів і занепокоєння. Саме остання виступає в якості відправної точки у терапевтичній діяльності, у виборі психологом стратегій, методів і технологій надання психологічної допомоги.

Але ідентифікація реальної психологічної проблематики клієнта завжди пов'язана з необхідністю аналізу тих життєвих обставин і умов, які її породили. Себто з необхідністю аналізу життєвої ситуації клієнта. Іншими словами – для розуміння сутності життєвої і психологічної проблематики суб'єкта практикування необхідно з'ясувати контекст у якому ця проблематика знаходиться або виникла. Перед практичним психологом постає необхідність огляду природних (географічних, урбаністичних та ін.), фізичних (вік, стан здоров'я, фізичний розвиток, стать) та соціальних (у тому числі і соціально-психологічних) обставин життєдіяльності клієнта взаємодія з якими і породила ускладнення – психологічну проблему (проблеми).

Таким чином, наступною базовою категорією логічно стає категорія *життєвої ситуації особистості*, яка визначається сукупністю обставин життєдіяльності, природних і соціальних чинників, які певним чином, прямо або опосередковано, впливають на поведінку людини, її стан і внутрішній світ, обумовлюють зміст та напрями подальшого її розвитку, сприяють виникненню та розв'язанню проблем.

Життєва ситуація, включаючи в себе як зовнішні, об'єктивні умови життєдіяльності особистості, так і внутрішні, суб'єктивні, частіше за все характеризується своєю здатністю до змін внаслідок впливу цих умов та результатів процесу їх взаємодії. Таким чином виникає безліч життєвих ситуацій, які не мають жорстко окреслених меж і потребують гнучкого реагування в залежності від конкретних життєвих обставин.

В кожний момент свого життя, в кожний період свого життєвого циклу особистість має справу з конкретною (актуальною) *життєвою ситуацією*, яка визначається з одного боку, попередньою його історією, а з іншого боку, тими стабільними умовами, які характерні для цього періоду його життя. Ситуації, в які постійно потрапляє людина, і від яких залежить її поведінка, визначаються актуальним оточенням, поєднанням умов та обставин. Ситуація – це система зовнішніх відносно суб'єкта умов, які спонукають та опосередковують його активність [34, 46, 71, 80, 101, 108, 118, 180, 193]. Іншими словами, життєва ситуація утворюється внаслідок складної взаємодії біологічних, психологічних та соціальних чинників і є актуальною для особистості у даний момент життя.

Актуальна життєва ситуація складається з усвідомлюваних осо-

бистістю обставин своєї життєдіяльності, які визначають *психологічну ситуацію*, та неусвідомлюваних, які хоча і існують об'єктивно, але не помічаються людиною. Це вимагає дослідження механізму взаємодії психологічних проблем і життєвих ситуацій в процесі поступового усвідомлення особистістю умов своєї життєдіяльності («інсайт», «акт об'єктивації», «просвітління»).

Серед різноманітних життєвих ситуацій можна виокремити типіві, які закріплені у вигляді норм та правил. Ці соціальні ситуації трапляються в житті кожної людини, охоплюючи найголовніші сфери її життєдіяльності, такі як навчання (вступ до школи, закінчення школи), праця (вступ до організації чи установи, проходження визначених щаблів професійного росту, вихід на пенсію), соціальна взаємодія (одруження, товаришування та ін.) тощо, вимагаючи від людини жорсткого дотримання відповідних правил. За цих умов у людини формується сталий сценарій (сценарії) рольової або навіть ритуальної поведінки. Отже поведінка в цьому випадку значною мірою залежить від ситуації і характеру соціальних вимог, формуючи статичну адаптацію до ситуації, яка не змінює особистість. В інших випадках ситуація формує динамічну поведінку, яка приводить до змін у психологічній структурі особистості (не завжди позитивних, якщо ситуація негативна).

У психології широко застосовується також більш вузьке поняття – поняття соціальної ситуації розвитку дитини, яке вперше увів Л.С. Виготський. Воно означає специфічне відношення між дитиною та навколишньою соціальною дійсністю і відповідає певному віковому періоду [28 – 34, 51, 68, 101, 137, 171, 199]. Соціальна ситуація розвитку визначає соціальні умови (обставини), форми соціальної взаємодії (провідна діяльність) і той шлях, ідучи яким дитина набуває нових властивостей особистості. В структурі особистості дитини виникають певні новоутворення, що притаманні даному вікові [28, с.258-259]. Таким чином, соціальна ситуація розвитку – це особлива взаємодія внутрішніх процесів розвитку, і зовнішніх соціальних умов, що є типовими для кожного вікового етапу онтогенетичного розвитку.

Але не можна вважати виключно соціальні чинники такими, що спричинюють зміни у житті, хоча вони можуть бути і вирішальними. Приміром фізичний стан особистості, гарний або поганий, здатен суттєво вплинути на соціальну ситуацію, але він також впливає і

на індивідуальний розвиток особи безпосередньо. Раптова травма, каліцтво, хронічне захворювання і т. ін. іноді кардинально змінюють соціальну ситуацію розвитку особистості. Тому поняття «життєва ситуація» слід визнати більш широким, ніж поняття «соціальна ситуація розвитку», оскільки воно включає в себе не тільки соціальні чинники, але й біологічні, природні, психологічні й духовні, які складають єдину систему і впливають один на одного.

Таким чином, поняття «життєва ситуація особистості» не може бути зведено тільки до сукупності соціальних чинників. Як мінімум життєва ситуація містить три групи складових: соціальне оточення людини в сукупності різного роду соціальних інституцій, груп та окремих людей, соціальних умов життєдіяльності, законів, правил, ролей, міфів, традицій – усього соціального контексту життєдіяльності; природне (об'єктне) середовище існування, у тому числі й організм людини; сама особистість як носій активності, як суб'єкт, що перетворює себе й оточуючий світ, змінюючи врешті решт свою життєву ситуацію (А. Адлер, Г.О. Балл, В.А. Роменець та ін.).

Активність конкретної особистості у конкретній життєвій ситуації з усіма її чинниками, факторами і умовами якраз і породжує життєві проблеми. Розв'язання, вирішення проблеми обумовлює необхідність побудови нових, або корекції вже існуючих, життєвих перспектив, планів, стратегій.

Життєва ситуація переживається особистістю як актуальний стан (стани) і процеси, що відбуваються в реальному просторі і часі, які мають безпосереднє відношення до неї самої. Актуальна життєва ситуація сприймається людиною як завершення актуального минулого і початок актуального майбутнього. При цьому настання актуального майбутнього можливе тільки через розв'язання проблеми, а, значить – через прийняття тієї чи іншої лінії поведінки. Актуальна життєва ситуація стає минулим тільки тоді, коли людина прийняла рішення (обрала конкретну стратегію поведінки з кількох можливих) та реалізувала його у конкретних діях (або бездіяльності) (див. рис. 3.3).

Механізм взаємодії психологічної проблеми і життєвої ситуації поставлено у центр системи психологічних категорій прикладної психології, створюваної нами на основі напрацювань українських психологів особливо у галузі задачного підходу (Г.О. Балл, Г.С. Костюк, Ю.І. Машбиць, М.Л. Смільсон та ін.). Як зазначав ще Г.С. Кос-

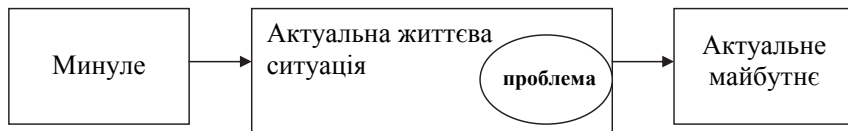

Рис. 3.3. Загальний механізм перебігу актуальної життєвої ситуації особистості

тюд, зміст задачі, яку має розв'язати особистість, визначається об'єктивною ситуацією, яка має дещо приховане, що повинно бути виявлене особистістю [64]. Кожна проблема – це складне утворення, теоретичне і практичне завдання, яке потребує розв'язання в умовах, коли невідомі ані конкретні методи цього вирішення, ані можливий кінцевий результат [8]. Розумінню співвідношень між життєвою і психологічною ситуацією сприяє також аналогія із поняттям навчальної ситуації, яка визначається як єдність педагогічних факторів, що складають на даному відтинку навчального процесу об'єкт, стимул і умови учіння як системи дій учня із навчальним матеріалом.

Типові ситуації можуть здійснювати також негативний вплив на психічний розвиток особи. Так А. Адлер [3] виокремив несприятливі ситуації дитинства, до яких відносив:

- недосконалість органів, яка може зменшити впевненість у своїх силах (це, фактично, природні, об'єктивні складові життєвої ситуації);
- розбещеність дитини, яка може викликати в неї бажання шукати обхідні шляхи для подолання тиранії, серед яких такі як демонстрація слабкості, жорстокості тощо (складові соціальної ситуації розвитку);
- нехтування дитиною, що веде до недооцінки нею своїх сил та перебільшення складності життєвих завдань (соціальна ситуація розвитку).

Таким чином, всі ці причини можуть призвести до того, що діти можуть ставати малоприсосованими до життя або мати помилковий чи проблемний стиль життя.

Дуже важливо, що серед біологічних, соціальних та психологічних чинників життєвого шляху особистості можна виокремити, по-перше, внутрішні чинники, які здатні вплинути на ці характерис-

тики. Періодизація життєвого шляху значною мірою залежить від біологічної, психологічної і соціальної активності суб'єкта, від його власної ролі у знаходженні свого місця в житті. Більше того, в людини є стійка потреба вийти за межі зовнішніх обставин, щоб проявити свої сутні сили, реалізуватися якомога повніше, остаточно і досконало. Таким чином, життєва ситуація усякої людини визначається одночасно об'єктивними умовам життєдіяльності, суб'єктивним соціально-психологічними та індивідуально-психологічними характеристиками особистості.

По-друге, це зовнішні умови життєдіяльності, які, в свою чергу, також значною мірою визначають такі важливі характеристики, як час, послідовність і спосіб реалізації життєвих подій і вчинків. Зовнішні умови – це, насамперед, усі реальні предмети, люди і події, які відокремлені від людини у часі або просторі, але які стосуються його, висуваючи певні вимоги, зумовлюють характер її поведінки.

Життєві умови можуть швидко змінюватись під впливом певних подій, які також можуть бути зовнішніми або внутрішніми. Внутрішня подія – вчинок, більше і частіше ніж зовнішня життєва подія здатний ставати джерелом варіантів подальшого розвитку людини, відображаючи можливості людини і її здатність до самореалізації. Але можливість вчинку значною мірою залежить від екопсихологічних обставин, життєвого контексту, тобто життєвих ситуацій, таких як стан здоров'я, стресогенні або травмуючі фактори довкілля тощо. Слід вказати на те, що увагу дослідників здебільшого привертають негативні екологічні фактори, але існують також і позитивні, такі, наприклад, як сприятливі природні умови розвитку і життєдіяльності, наявність необхідних природних ресурсів, гарний стан здоров'я, адекватний фізичний і психічний розвиток, позитивні характеристики інформаційного середовища, в якому знаходиться особистість, тощо.

Існує кілька спроб типологізації життєвих ситуацій та виокремлення їхньої структури. Так Д. Магнуссон [80] запропонував такі рівні визначення ситуації:

1. Стимули – окремі об'єкти, події, явища які виступають певними чинниками, що обумовлюють поведінку. Поняття природи та функцій стимулів достатньо глибоко досліджено у поведінкових психологічних концепціях.

2. Епізоди – значущі для особистості події, що мають причини

і наслідки. Звернемо увагу на ту обставину, що поняття епізодів, на відміну від стимулів, передбачає певне розгортання подій у часі, конкретні причинно-наслідкові зв'язки.

3. Ситуації – фізичні, часові та психологічні параметри, детерміновані зовнішніми умовами, сприйняття і інтерпретація яких надає значущості стимулам і епізодам. Іншими словами – ситуація систематизує стимули та епізоди.

4. Оточення – узагальнююче поняття, що характеризує різні типи ситуацій.

5. Довкілля – сукупність фізичних та соціальних змінних навколишнього світу.

З психологічної точки зору до зовнішніх обставин слід віднести, насамперед, такі характеристики індивідуального розвитку, як певні філогенетичні програми, які визначають онтогенез людини. За цими програмами визначаються немінуча послідовність у зміні основних стадій життя, певних життєвих циклів, від народження до старості, а також нормальна тривалість життя. Плин життя має певні закономірності і протягом цих вікових стадій людина послідовно виконує (або не виконує) сімейні, батьківські, професійні та інші соціальні ролі.

Існує залежність життя людини від таких зовнішніх, природних чинників, які також синхронізують життя всього суспільства (Л.М. Гумільов). Хоча вважається, що сьогодні людина більше залежить від ритмічності, яку створюють техногенні чинники, що це тільки раніше людство більш безпосередньо залежало від зовнішніх природних умов, але не слід забувати, що техногенні чинники, наприклад, ймовірність техногенних катастроф, також залежить від сонячної активності, наприклад, тому, що її впливи здатні змінювати психічні стани операторів, які керують сучасними високотехнологічними системами. Зараз не можна вважати, що вплив природних факторів стає меншим. Екологічні умови змінюються в бік усе більшої залежності людини від них, але ці умови також визначають вплив зовнішніх природних чинників [41, 100, 108, 113, 143].

Слід зауважити, що в загальному випадку між зовнішніми і внутрішніми біологічними обставинами, що визначають життєву ситуацію особистості, в багатьох випадках не існує чіткої межі, оскільки людина, маючи можливість певною мірою обирати той чи інший стиль і спосіб життя, здатна уповільнювати або прискорювати у

певному відношенні наставання чергового життєвого циклу (дозрівання, як в психологічному, так і в фізичному відношенні; настання зрілості; старіння, насамперед, в психологічному плані тощо), а також скорочувати або подовжувати «нормальну», дану від природи тривалість свого життя. На відміну від організму, який розвивається згідно з певною біологічною програмою, кожна людина має свою власну волю, долю і історію тому, що для неї специфічним чином реалізуються життєві цикли, кожна людина по-своєму виконує можливі циклічні ролі. Її доля і історія, соціальні і циклічні ролі, які вона виконує, з одного боку, визначаються зовнішніми обставинами і причинами, а з іншого боку, внутрішніми обставинами, які людина створює сама, і за які вона несе персональну відповідальність.

Іншими словами, внутрішні і зовнішні обставини певною мірою визначають одні одних, оскільки за допомогою цілеспрямованих впливів з боку суспільства на внутрішній світ людини, внутрішні умови, що визначають її життєвий шлях, можуть бути змінені. Людина так само може поступово змінити у певних межах зовнішні умови свого існування, якщо зрозуміє, що остаточна історія її життя залежить від неї самої. Унікальність кожної особи, її намагання прожити своє життя щонайкраще не залишають їй іншої долі, вимагаючи від неї відноситись до свого життя в якості головного режисера, не покладаючи надії на те, що з боку суспільства будуть виявлені такі впливи, які є найкращими у всіх відношеннях, що їй не залишиться нічого крім використання цих можливостей.

Життєву ситуацію можна розглядати також стосовно тих проблем, насамперед, психологічних, які вона породжує. В загальному випадку причиною виникнення психологічної проблеми може бути, по-перше, проблема, яку утворює сама життєва ситуація, по-друге, внутрішні психологічні проблеми особистості, які змінюють її ставлення до життєвої ситуації. В обох випадках ситуація перетворюється на внутрішню і психологічну, тобто і зовнішні і внутрішні проблеми спричиняють усвідомлення і осмислення актуальної життєвої ситуації. І хоча в одних випадках проблеми можуть бути зовнішніми, відігравати роль зовнішніх перешкод у вигляді оточуючих людей, соціальних умов тощо, в інших випадках ці проблеми можуть ставати внутрішніми, тобто набувати роль внутрішніх перешкод [21]. Таким чином, психологічна ситуація виникає, по-перше, тоді, коли реальні обставини перешкоджають досягненню мети, задовольнянню по-

треб («акт об'єктивації» – Д.І. Узнадзе) або коли вони тлумачаться як такі, що містять певні перешкоди або проблеми. А по-друге, ще однією причиною виникнення психологічної ситуації є наявність внутрішніх перешкод, які відображають особистісні психологічні проблеми людини (див. рис. 3.4).

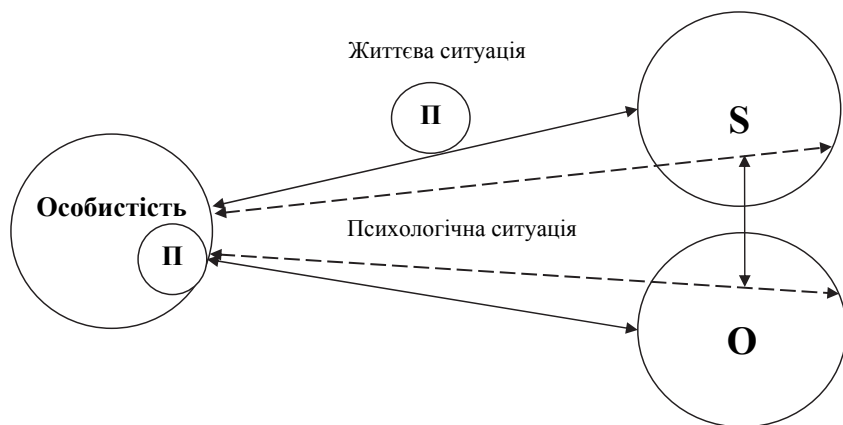

Рис. 3.4. Структура актуальної життєвої ситуації особистості

Коментуючи малюнок слід звернути увагу на наступне:

- особистість в процесі своєї життєдіяльності взаємодіє з природними (О) і соціальними чинниками (S), які, у свою чергу також взаємодіють між собою;
- взаємодія особистості з соціальним оточенням породжує два типи проблем – власне особистісні та проблеми взаємодії з соціальним оточенням (П);
- площа малюнку, що знаходиться між двома переривчастими лініями складає психологічну ситуацію особистості; тобто відображення у свідомості людини соціальних і природних обставин своєї життєдіяльності.

Отже не малюнку ми бачимо доволі типову ситуацію з практики діяльності психолога: клієнт розуміє і відчуває потребу у розв'язанні особистісної проблеми (можливо – занижена самооцінка, можливо – нездатність встановлювати близькі дружні стосунки з оточуючими),

але не бачить існування проблеми (проблем) його взаємодії з найближчим соціальним оточенням.

Таким чином, психологічні ситуації є відображенням реальної життєвої ситуації у смислової сфері людини і можуть розрізнятися за рівнем усвідомленості проблем, що лежать у їх основі, за ставленням до них людини та за тим впливом, який вони здійснюють на її особистісний розвиток.

В реальному житті всі ці ситуації та проблеми, які вони породжують, взаємопереплетені та взаємопов'язані, але можуть різною мірою усвідомлюватись людиною. Наприклад, міжособистісні проблеми можуть поглиблювати особистісні і навпаки.

Так, наприклад, О.Ф. Бондаренко [18] і Л.Ф. Бурлачук [21] звернули увагу на необхідність більш уважного розгляду при аналізі особистісних проблем життєвих обставин, в яких доводиться діяти особистості. Вони вказали на необхідність психологічного аналізу ситуації діяльності особистості в процесі психодіагностики її рис, адже особистість має широкі можливості пристосування до зовнішніх умов. Отже те, як особистість використовує ці свої можливості, має важливе значення для процесу і результатів психодіагностики.

Відома український психолог Т.С. Яценко у своїй науковій і практичній творчості приділяє значну роль умовам та факторам, що складають ситуацію групової психологічної корекції [62, 188, 189]. Так, зокрема, особливу роль відіграють такі умови групової психотерапії як: склад групи та процеси групової динаміки, що в ній відбуваються; особистість психолога, що здійснює керівництво процесом психологічної корекції; види і типи спільної групової діяльності (ігри, вправи), що виконуються учасниками групи. Особливе значення також мають (за Т.С. Яценко) періодичність групової роботи, постійність складу її учасників, наявність відповідного приміщення для групової роботи та ін.

Життєві події і ситуації, які власне і є причиною проблем для кожної людини, складаються у певну послідовність, утворюючи її життєву історію (А. Адлер, В.А. Роменець, С.Л. Рубінштейн, В. Франкл). В межах прикладної психології таким чином досліджується проблема життєвого шляху особистості. Але для того, щоб вивести окремий розгляд проблем життєвого шляху особистості, слід залучати цілу низку понять, без яких вивчення цих проблем

неможливе. Серед них можна вказати на сітку понять, які забезпечують вибір і дотримання особистістю певної життєвої стратегії, і визначають здатність її до самоактуалізації, самовиявлення і самореалізації.

3.3. Життєвий шлях особистості з точки зору прикладної психології

Поняття «життєвий шлях особистості» широко вживається у філософській, соціологічній, педагогічній та багатьох інших гуманітарних науках, його розуміння не можна назвати однозначним і сталим. У психологічній науці проблемі життєвого шляху особистості присвячено багато теоретичних та експериментальних досліджень, як вітчизняних, так і зарубіжних учених (А. Адлер, Ш. Бюлер, М. Вебер, Е. Дюркгейм, К. Левін, А. Маслоу, С. Московічі, В.Г. Панок, А.В. Петровський, К. Роджерс, В.А. Роменець, Л.В. Сохань, Т.М. Титаренко, В. Франкл, Е. Фромм, Н.В. Чепелева та багато інших).

Життєвий шлях особистості не можна розглядати тільки як біологічне дозрівання й розвиток. З іншого боку – це не тільки соціально-історичний процес, процес соціалізації особистості. Це унікальна, своєрідна драма буття особистості, кожен акт якої – результат зіткнення безлічі індивідуально-неповторних характеристик і життєвих обставин, соціальних і природних умов існування. Життєвий шлях органічно поєднує біологічне й історичне, соціальне й індивідуальне. Це поєднання відбувається в особистості, в її активності, вчинкові. Б.Г. Ананьєв зазначає, що життєвий шлях людини – це історія її формування й розвитку в певному суспільстві як сучасника певної доби й ровесника певного покоління [4, с. 104 – 105]. Таким чином, життєвий шлях людини, з одного боку є індивідуальним, а з іншого – суспільно-історичним явищем.

У психологічній науці часто також застосовується поняття життєвого циклу, але й воно виявляється або занадто звуженим, або занадто загальним. Наприклад, в разі трудового циклу розглядаються періоди підготовки, початку трудової діяльності, вершини професійних досягнень і вихід на пенсію. Ці періоди не є ізольованими, вони відбуваються в залежності від зв'язків з іншими людьми і інституціями, а також від соціального і психологічного часу, від характеру

останніх залежить характер цих взаємодій і характер взаємодій між цими періодами.

Життєвий цикл передбачає, що плин життя має певні ритми, етапи або віхи, які закономірно повторюються в поколіннях [2, 5, 12, 23, 37, 44, 59, 77, 84, 95, 101, 135, 152, 155, 169, 174, 179, 195, 196, 200]. Особистість засвоює нові соціально-психологічні ролі – сімейні, батьківські, трудові, які відповідають певним особистісним циклам, певний час виконує їх, а потім поступово припиняє виконувати. Суспільна циклічність ролей означає зміну поколінь у суспільстві. Молодші спочатку вчаться у дорослих, потім активно діють разом з ними, а потім, у свою чергу, починають вчити і соціалізувати наступне покоління. Це не дозволяє легко розділити біологічні і соціальні процеси. Для цілей дослідження життєвого шляху дещо більш успішним, на нашу думку, виявляється виокремлення і розгляд зовнішніх і внутрішніх чинників.

При цьому наявність багатьох причинно-цільових ліній життєвого шляху, кожна з яких має свій початок і свій кінець, породжує феномен його багатовимірності. Ці лінії можуть бути навіть відносно незалежними одна від одної, але в загальному випадку всі життєві події виявляються взаємопов'язаними, хоча характер цих зв'язків і їх вагомість можуть значною мірою варіювати і змінюватись. Із психологічним часом при цьому виявляються пов'язаними біологічний і соціальний час. Дійсно, одночасно з виконанням певної особистісної ролі людина розвивається в онтогенетичному аспекті як організм, виконуючи певну філогенетичну програму. Нею в організм людини закладено нормальну тривалість життя і послідовну зміну вікових стадій – зачаття, народження, дозрівання, зрілості, старіння, старості і смерті. Але життєвий шлях особистості не можна звести тільки до виконання цієї програми.

Особистість може поступово змінити в певних межах зовнішні умови свого існування, якщо зрозуміє, що остаточна історія її життя залежить від неї. Унікальність кожної особи, її намагання прожити своє життя щонайкраще вимагають від неї відноситись до свого життя в якості головного режисера, не покладаючи основної надії на те, що з боку суспільства будуть виявлені такі впливи, які є найкращими у всіх відношеннях, що їй не залишиться нічого крім використання цих можливостей.

На нашу думку дослідження особистісного розвитку можливе і

в системі онтогенезу, і в системі життєвого циклу, і в системі життєвого шляху. При цьому життєвий шлях включає в себе життєвий цикл, а життєвий цикл – онтогенез. Ці лінії життя є і автономними і взаємопов'язаними одночасно. Категорія життєвого шляху, таким чином, інтегрує в собі біологічні, соціальні та індивідуально-психологічні чинники і умови розвитку особистості.

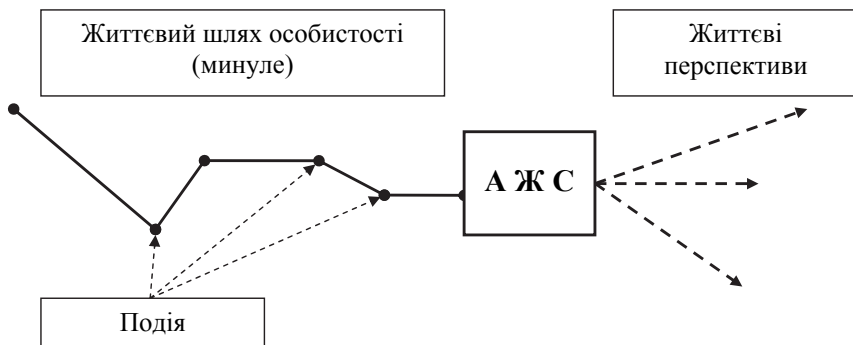

Рис. 3.5. Загальна структура життєвого шляху особистості

У наведеному малюнку відображено основні життєві події та індивідуально неповторну траєкторію життєвого шляху особистості (трек) які обумовили виникнення актуальної життєвої ситуації (АЖС). Вихід або розв'язання проблем, що складають актуальну життєву ситуацію, означає вибір стратегії або сценарію поведінки у майбутньому, визначення життєвих перспектив.

В історії психології існує доволі велика кількість підходів до вивчення проблеми життєвого шляху особистості. Узагальнено можна виокремити наступні підходи до трактування цієї проблеми: позитивістський, критичний, гуманістичний.

До позитивістських концепцій життєвого шляху особистості можна віднести поведінковий підхід, в центрі якого стоїть не власне особистість, а її взаємодія з соціальним або природним оточенням, необхідність розв'язання лише конкретних психологічних проблем такої взаємодії. Людина при цьому розглядається лише як продукт впливів навколишнього середовища, у якої нема перспективних цілей діяльності, глибокого і розмаїтого внутрішнього жит-

тя. Ідея надання психологічної допомоги зводиться фактично до формування певних поведінкових навичок і навичок спілкування, що реалізується практично через навчіння або тренінг. Людська поведінка в працях Дж. Вотсона, Е. Торндайка, Б. Скінера, Дж. Вольпе, А. Лазаруса, а також І.П. Павлова, В.М. Бехтерева, І.В. Сеченова при цьому піддається певній операціоналізації, а взаємодії з оточенням – функціоналізуються, тобто пропонується певний механізм (схема) для опису подій, який може вивчатись «об'єктивними» науковими методами.

Відзначаючи схематизм поведінкового підходу зазначимо, що безсумнівним його досягненням у дослідженні життєвого шляху стало визначення поняття «ситуація» або «життєва ситуація». За допомогою притаманного біхевіористам структурно-функціонального підходу вдалося детально описати з функціонально-психологічної точки зору явища чинників, стимулів, зовнішніх факторів та умов які є елементами кожної життєвої ситуації особистості. Причому ситуація представлена саме як система впливів і чинників, що взаємодіють між собою і впливають одне на одного, а особа – як елемент цієї системи.

Сучасні дослідження проблем життєвого шляху здійснюються в межах психологічних підходів, які намагаються відійти від класичного позитивізму. Дослідники не обмежуються встановленням загальних закономірностей, рухаючись в бік виявлення знань, які стосуються конкретної особистості з метою допомогти їй у розв'язанні конкретної життєвої проблематики. Класичні позитивісти вважають, що дослідження має полягати у виявленні можливостей застосування кількісних, статистичних методів. Їх метою є виявлення достовірних закономірностей, які описують реальну поведінку людини. Щоправда, це стосується лише великих груп людей і лише як усереднені тенденції з високим ступенем ймовірності. У психології такий підхід широко розповсюджений, але майже з самого початку психологія намагалася виявити те, що складає унікальність кожної особистості, що саме робить її несхожою, а не тільки те, що є типовим для кожної людини.

У той же час, універсальні закони, які гідні для всіх людей, застосовувати для конкретної людини в конкретній життєвій ситуації неефективно, особливо коли мова йде про надання практичної психологічної допомоги. В той же час поведінка окремої особи у

конкретних умовах має власну логіку і закономірності, в тому числі такі, які не мають імовірнісного характеру, які доводиться виявляти іншими методами, наприклад, методами розуміючої соціології і психології [44].

Концепціям розуміючої і критичної соціології скоріше можна знайти відповідність у межах психодинамічного напрямку, тобто в теоріях психоаналізу З. Фрейда, індивідуальної психології А. Адлера, аналітичної психології К. Юнга, транзактного аналізу Е. Берна або у межах гуманістичної психології А. Маслоу, К. Роджерса, В. Франкла, тощо [3, 88-90, 133, 134, 160, 161, 164, 184, 191, 194].

У цих підходах особистість не тільки досліджується, вона піддається психотерапевтичним впливам і корекціям, які здійснюються на основі усвідомлення клієнтом своїх глибинних внутрішніх процесів і на основі вироблення нової Я-концепції та нових життєвих стратегій (О.Ф. Бондаренко, А.С. Кочарян, Т.С. Яценко). Обмежитись цими підходами не дозволяє існуюча критика їх, яка спирається, наприклад, на припущення, що під час тлумачення сновидінь, дослідження вільних асоціацій і подолання опору клієнта відбувається не усвідомлення неусвідомленого, а формування певного нового образу внутрішнього світу клієнта, в межах якого і здійснюється корекція. Крім того, багатьом не подобається постулат про жорстку залежність від негативних і травмуючих впливів минулих подій життя.

Поведінка окремої людини упорядковується не тільки на основі певних законів і закономірностей, а й шляхом виявлення конкретних суб'єктивних систем значень, особистісних смислів (Д.О. Леонтьєв, Н.В. Чепелева) соціальних взаємодій, когнітивних моделей та уявлень про актуальну життєву ситуацію і про власне майбутнє. На відміну від дослідників, які дотримуються позитивістської точки зору, люди в своєму житті керуються не складними і довершеними теоріями, а певними мотивами і причинами, які спонукають до вибору тієї чи іншої лінії поведінки, і які необхідно враховувати, не дивлячись на те, що вони іноді бувають ірраціональними, ілюзорними, міфічними, містять неадекватні, хибні уявлення і забобони тощо [25, 41, 50, 54, 62, 85, 97, 137, 150, 162, 171, 188, 195, 201]. Досліджувати поведінку людини без урахування цих психологічних реалій неможливо.

Хоча застосування статистичних методів і пошук універсальних закономірностей сприяє побудові найбільш узагальнених знань про

витоки і механізми поведінки людини, але намагання пристосувати одержані результати до конкретної особи вимагають подальшого вдосконалення методів дослідження на основі методів розуміючої соціології і психології.

Методи розуміючої соціології і гуманістичної психології (Г.О. Балл, В. Дільтей, А. Маслоу, К. Роджерс, В.А. Роменець, В.О. Татенко, Т.М. Титаренко, В. Франкл) обумовлюють виявлення не тільки прихованих закономірностей поведінки, але й систем цінностей, настанов, уявлень, образів, які в процесі діалогічної взаємодії можна зробити явними не тільки для дослідника, але й для самої людини. А це, у свою чергу, передбачає співробітництво психолога і клієнта предметом якого є особистість останнього [39, 62, 101, 134, 160, 161, 189].

Критичний підхід у психології прямо наголошує на необхідності змін у тих об'єктах, які вивчаються. Точка зору критичного підходу полягає в тому, що дослідження необхідні не тільки для того, щоб щось проаналізувати, а насамперед, для того, щоб виявити, напрямки змін, а не розглядати ці зміни як такі, що не залежать від особистих зусиль людини.

Методи критичної теорії налаштовують дослідника вважати, що хоча людська поведінка в багатьох відношеннях визначається і обмежується історичним і культурним контекстом, обставинами соціального буття, але люди можуть змінювати умови свого життя, якщо для них стануть очевидними ті приховані мотиви і механізми, які лежать в основі їхньої поведінки. Іншими словами: людина сама є творцем власної долі якщо зрозуміє, як саме і для чого необхідно змінити обставини власного буття, яких ілюзій треба позбутися, які реалії треба взяти до уваги.

Власне у межах критичного підходу найбільш обґрунтованим видається розгляд методів подійно-біографічного підходу українських вчених (Є.І. Головаха, О.О. Кронік, Л.В. Сохань), оскільки у даному випадку від дослідника вимагається не тільки розширення культурно-історичного і соціально-психологічного контекстів існування особистості, але й вихід за межі звичної наукової парадигми, яка не допускає зацікавленого ставлення дослідника до особистості, що досліджується. У даному випадку людина не може бути байдужим спостерігачем в той час, коли справа торкається виявлення причин її поведінки. Намагання зробити це приводять до того, що

вона починає реагувати на дослідження неадекватно і відповідні результати можуть не відповідати тій дійсності, яку намагаються дослідити (Л.Ф. Бурлачук). Так само дослідник не може себе відчувати комфортно в моральному відношенні, коли під час психологічного обстеження, маючи можливість позитивно вплинути на людину, яку він вивчає, він залишить поза увагою можливість надати необхідну психологічну допомогу.

Особливо значущими є ці обставини, коли мова йде про вивчення життєвого шляху людини, коли стають очевидними приховані чинники і проблеми, що обумовили контекст минулого, і фактори, що впливають на формування життєвої перспективи людини. Саме через це категорія життєвого шляху посідає таку важливу роль у теоретичних схемах і, одночасно, є частиною методології професійної діяльності практичного психолога. Проблема, яка виникає у зв'язку з цим, полягає в тому, що ціннісні орієнтації дослідника мають ґрунтуватися на засадах професійної етики, вимогах етичного кодексу, бути по-справжньому науково обґрунтованими.

Гуманістична психологія ставить в центр своїх досліджень людину з усіма її особливостями, але на відміну від психоаналізу і біхевіоризму приділяє основну увагу теперішньому досвіду людини, її можливостям і потенціям, життєвим планам і перспективам, її майбутньому. Основним знаряддям дослідника в даному випадку виявляється глибоке розуміння і сприйняття внутрішнього світу людини з метою пошуку шляхів сприяння її внутрішньому зростанню, пошуку шляхів і напрямів подальшого життя, а не минулому з його негативно-деструктивними впливами чи теперішньому з набором стимулів та чинників.

У працях А. Маслоу, Ф. Перлза, К. Роджерса, В. Франкла та інших уявлення про людину полягають в тому, що це особа, яка перебуває в стані розвитку, в процесі самоактуалізації, їй притаманна свобода волі, вона має можливість приймати рішення і брати на себе відповідальність за власну долю. Роль психотерапевта у цих школах прикладної психології полягає в тому, щоб допомогти людині взяти на себе цю відповідальність за своє подальше зростання і розвиток, за своє життя і самопочуття [88-91, 114, 133, 160 191].

Таким чином, категорія життєвого шляху виявляється різноманітним і багатовимірним в порівнянні з іншими спорідненими поняттями, такими як життєве самовизначення, життєвий цикл, он-

тогенез, життєві стратегії, час життя, віковий розвиток та ін. Воно передбачає численні впливи і тенденції в межах однієї біографії. Лише кінець життя ставить крапку у визначенні остаточного характеру життєвого шляху окремої особи.

Життєвий шлях ми б визначили як *сукупність подій та обставин індивідуального розвитку, які вирішальним чином вплинули на формування особистості та зумовили її структуру та основну життєву проблематику*. До життєвих обставин ми схильні відносити сукупність соціальних, біологічних та екологічних чинників, що діють на людину протягом усього її життя, обумовлюючи індивідуально неповторну «особисту історію» та індивідуальність кожної особи.

Переваги застосування у психології поняття життєвого шляху особистості полягають в тому, що воно надає дослідникам нові параметри для дослідження як людської психіки, так і соціальних умов існування людини. При цьому особистість та умови її життєдіяльності не розглядаються відірвано, як окремі групи факторів, що впливають одні на одних у межах суб'єкт-об'єктної взаємодії, а синтетично, як єдина цілісна система життєвої ситуації особистості, система, що забезпечує перехід людини від минулого у майбутнє через розв'язання конкретної життєвої проблематики, через механізми прийняття рішень та побудови життєвих планів і перспектив.

Такий підхід дозволяє науковцям розглядати життєвий шлях особистості в контексті розвитку суспільства – його минулого, яке впливає на умови існування і розвитку особи безпосередньо або опосередковано, його культури, умов, які створюються для розвитку особистості, а також визначення можливих шляхів подальшого самовдосконалення особи, її перспектив, планів, сподівань і можливих умов та засобів їх досягнення [4, 50, 58, 104, 124, 127, 140, 147, 165, 169, 179, 97]. Це, у свою чергу, дає змогу досліджувати можливості та ресурси змін біографії людини, виявити можливу роль внутрішніх умов її психічного життя та зовнішніх природних і соціальних чинників.

Наукова цінність поняття життєвого шляху полягає також у тому, що воно дозволяє цілісно і, в той же час – конкретно розглянути кожну особистість, яка має свою власну історію, свій сценарій життя, який вона намагається реалізувати. Цей сценарій – життєва перспектива, складається у відповідності до головних мотивів, прагнень, сподівань, мрій усвідомлюваних або неусвідомлюваних, певних

уявлень відносно перспектив життя, які обумовлюються досвідом і впливом середовища. Ось чому застосування поняття життєвого шляху в процесі наукового дослідження або надання практичної психологічної допомоги людині дозволяє більш системно підійти до проблем особистості та її розвитку, більш ґрунтовно дослідити факти і явища, які стосуються соціального та індивідуального буття людини. Одночасно це поняття дає можливість інтегрувати всі основні психологічні концепції особистості в єдину внутрішньо несуперечливу структуру, яка описує процес її, особистості, становлення, формуванні і розвитку (див. рис. 3.6).

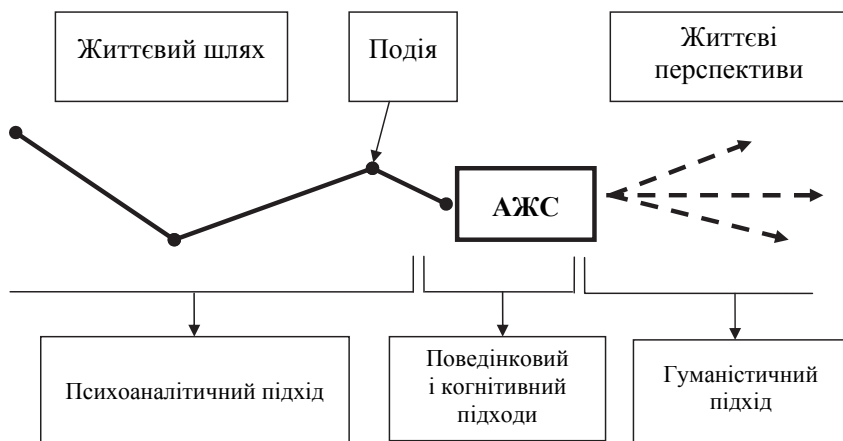

Рис. 3.6. Загальна структура життєвого шляху особистості та основні психологічні підходи до його дослідження

Зі схеми, що наведено у малюнку 6, стає очевидним, що поняття життєвого шляху, життєвих перспектив, актуальної життєвої ситуації та життєвої (психологічної) проблеми можуть розглядатись як універсальні категорії прикладної психології. Головне – вони не суперечать категорійно-поняттєвим системам переважної більшості шкіл і підходів у психологічній науці і у прикладній психології. Більш того, на основі запропонованої нами структури життєвого шляху стає можливою інтеграція багатьох понять і категорій за принципом взаємного доповнення (уточнення). Так, власне життєвий шлях та

основні його події є предметом дослідження в основному психоаналітичного напрямку в психології (А. Адлер, Дж. Морено, З. Фрейд). Тут минуле розглядається в якості першоджерел актуальної життєвої проблематики особистості, а психологічна психоаналітична практика орієнтується переважно на зміни ставлення особистості до подій власного минулого полегшуючи таким чином переживання актуальної життєвої проблематики.

Головним предметом гуманістичного напрямку в психології традиційно є життєві плани, життєві смисли і життєві стратегії особистості, її життєві перспективи (А. Маслоу, К. Роджерс, В. Франкл). Психологічна практика гуманістично орієнтованих психотерапевтів орієнтується у першу чергу на надання допомоги клієнту у розв'язанні його актуальної життєвої проблематики через прийняття життєво важливих рішень, віднайдення нових смислів свого подальшого існування, побудову нових життєвих планів і перспектив засобами децентрації, особистісної рефлексії та смислотворення.

Що ж стосується актуальної життєвої проблематики особистості, чинників і факторів, які взаємодіють в актуальному теперішньому людини, механізмів прийняття рішення, боротьби мотивів і т.п., то це, очевидно, є предметом поведінкового та когнітивного (К. Левін) напрямів психології. Принцип «тут і тепер» виступає у цих школах в якості головної методологеми психологічного практикування.

Підсумовуючи зазначимо, що, по-перше, категорія життєвого шляху особистості стає найбільш узагальнюючою і ефективною насамперед через той факт, що вона дозволяє звернути головну увагу на здатність людини бути особистістю, бути самостійною, на її здатність до самоактуалізації, на те, що в решті-решт, тільки вона сама є творцем власної біографії, головним режисером своєї унікальної долі. За одних і тих же умов одна людина може грати в житті творчу роль, набуваючи все більше можливостей до самостійності, до незалежності від можливих негативних впливів життя, від негативних зовнішніх обставин, в той час як інша людина всі свої сили витрачає на те, щоб пристосуватися до традиційних обставин, до загальноприйнятих норм, прислухаючись до свого оточення більше, аніж до себе, маючи тематику життя, яку можна назвати регламентуючою.

По-друге, ця категорія дозволяє вказати на залежність від минулого людини, яке безпосередньо або опосередковано впливає на неї, а також від об'єктивних умов, в яких відбувається її життя. Це

дає можливість врахувати той факт, що вплив минулого людини та умов її існування на її майбутнє має багатоаспектний, багатоглибкий і багатоваріантний характер, впливаючи на сьогодення своїми планами, мріями, можливими перспективами і можливостями їх досягнення. Актуальна життєва ситуація, разом з життєвою проблематикою, яка є складовою першою, пропонує людині безліч можливостей, які вона використовує у відповідності до свого минулого, досвіду, самостійності, внутрішніх ресурсів і бачення свого власного майбутнього.

По-третє, категорія життєвого шляху дозволяє розширити розуміння умов існування людини за рахунок їх включення в більш широкий культурно-історичний контекст, в певну низку суспільно-історичних подій, ритмів, циклів, традицій, звичаїв і ритуалів, які стосуються найближчого соціального оточення, етносу, генерації, держави, поєднуючи біографічне з історичним.

Особистість не може розвиватись не створюючи як свою історію, так і історію свого часу. У загальному випадку, хоча вирішальними для розгортання життєвого шляху виявляються життєва подія і конкретний вчинок, але наявність життєвого проекту, здатність людини не тільки до певною мірою вибору зовнішніх умов, а також і до їх формування в певних межах, не можуть не вплинути на її здатність до вибору і формування життєвих подій і тим більше вчинків. І якщо з більшою упевненістю про вирішальний вплив на життєвий шлях особистості подій і вчинків можна казати у її ранньому віці, то для зрілої людини більш значущою і характерною є її здатність, за умов наявності життєвого досвіду, життєвого плану, бажання і волі, до вибору і формування обставин і вчинків. Такий підхід до особистості дозволяє, з одного боку – простежувати вплив культурно-історичного часу на людину, а з другого боку – вплив людини на свій час і своє соціальне оточення. Останній може бути в окремих випадках значним або навіть вирішальним.

Нарешті, категорію життєвого шляху можна розглядати у поєднанні із поняттям творчого шляху, який є шляхом постійної модифікації особистісного світу з метою творення людиною самої себе. Якщо життєвий шлях можна уявити вичерпаним, то творчий шлях відбувається ненавчально в паралельній площині і може виглядати як постійне піднесення до нових висот, яке, в кращому разі, фізично закінчується після досягнення людиною чергової висоти, а в гіршому

разі раптом обривається під час чергового сходження. Отже, поняття життєвого шляху виявляється таким, що здатне інтегрувати ряд різних точок зору на людину, психологічних теорій і концепцій.

Таким чином, життєвий шлях особистості необхідно визнати загальнонауковою системною категорією, що описує події індивідуального життя людини з точки зору взаємодії суб'єкта активності з його життєвими обставинами, в яких ця активність якраз і здійснюється.

У психологічному розумінні життєвий шлях особистості – це складна, системно-понятійна багатовимірна категорія, що передбачає розкриття індивідуальної історії людини, сукупність подій та обставин індивідуального розвитку особистості. Категорія життєвого шляху особистості виявляється плідним інтегруючим поняттям, за допомогою якого можна узгодити цілу низку теорій прикладної психології, що набувають при цьому свого остаточного значення.

3.4. Проблема періодизації життєвого шляху особистості

У 20-30-х роках ХХ сторіччя в розвитку психології відбувся поворот до вивчення соціально-культурного змісту психіки, до дослідження особистості в контексті широкої соціальної життєдіяльності (В. Вундт, Л.С. Виготський).

Перші спроби в цьому напрямку з боку психологів були здійснені Ш. Бюлер [23], яка намагалася вийти за межі понять як повсякденних, так і занадто неконкретних, філософських. Розгляд головних подій життя дав їй змогу встановити психологічні засади вікової періодизації, зрозуміти певні закономірності, що пов'язують життєві цілі та особистісні цінності. У роботі «Життєвий шлях людини як психологічна проблема», виданій у Лейпцигу у 1933 році, вона простежила генетичний зв'язок між фазами життєвого циклу. Вивчаючи велику кількість біографій, розглядаючи головні події життя, вона порівняла об'єктивний хід подій з історією творчої діяльності людини та віковими змінами у ставленні до життя, встановили психологічні засади вікової періодизації.

Ш. Бюлер вважає, що людина має природне прагнення до самоздійснення, яке розглядається як підсумок всього життя, під час якого було реалізовано все, чого прагнула людина, і визначається

життєвими цілями та особистісними цінностями. Авторка провела аналогію між життєвим і історичним процесами і запропонувала вважати життя особистості особистісною історією, намагаючись розглянути життя людини не як послідовність випадкових подій, а як ланцюг закономірних етапів, розглянути разом із тим внутрішнє життя людини як окремий світ із своїми законами. Це індивідуальне, особистісне життя в його динаміці вона назвала життєвим шляхом особистості.

Вказавши, що життя людини не є випадковим збігом подій, що йому притаманні певні закономірності, що воно піддається не тільки описуванню, але й поясненню, Ш.Бюлер не змогла пов'язати лінії подій зовнішніх і внутрішніх, вони виявилися в неї паралельними. Це було наслідком того, які саме одиниці виділялись для аналізу. Вона розглянула ряд аспектів життя в їх динаміці. Серед них: перший ряд – послідовність зовнішніх подій, другий ряд – зміна переживань і цінностей, еволюція зовнішнього світу людини, його логіка, нарешті, третій ряд – результати його діяльності.

Маючи справу тільки із підсумковими даними, що стосувались біографій, які Ш. Бюлер вивчала, вона дійшла висновку, що слід розрізняти лише три етапи життєвого шляху. Перший етап від 16-20 до 25-30 років, коли здійснюється пошук самого себе, своїх життєвих цілей, мрій і сподівань, нарешті, супутника свого життя. Відбувається самовипробування у різних видах діяльності. Другий етап – від 25-30 до 45-50 років. Це апогей життя, зрілість, самоздійснення на основі реальних досягнень, праця за покликанням, стабілізація себе і оточення, минулого і майбутнього. Нарешті, третій етап – від 45-50 до 65-70 років. Це період, поступового згасання, який закінчується разом із завершенням професійної діяльності. В результаті скорочення часової перспективи настає душевна криза.

Система, яку запропонувала Ш. Бюлер, виявилася недосконалою і не повною. Не можна погодитись ні з тим, що вона виключає з контексту життєвого шляху період до 16 років, оскільки мовляв в цей час створюються лише передумови самовизначення, хоча і для конкретної людини і для психолога, який її вивчає, дані про перший період життя людини мають засадні значення, ні з тим, що час після 70 років, вона розглядає як такий, коли вже не може бути мови про усвідомлені чіткі життєві цілі.

Згідно з такою схемою лишається поза увагою розгляд того фак-

ту, що людина може розвиватись або за біологічним типом, тоді досягнення творчого піку відбувається у віці біологічного оптимуму, або за психологічним типом, коли є можливість досягнення свого апогею і тривалої стабілізації без зниження продуктивності навіть тоді, коли починається старіння організму і біологічний оптимум залишається далеко позаду. Твердження про згасання у останній період життя може бути справедливим у багатьох випадках, але часом воно все ж таки не є вірним і у всякому разі зовсім не годиться в якості взірця.

Якщо в дитинстві відсутній контроль за часом, а в зрілому віці людина володіє часовою перспективою, то в похилому віці в більшості випадків дійсно знов настає усвідомлення того, що час вже не належить людині. Це пов'язано з відсутністю життєвих цілей для більшості людей не тільки у цьому віці, а і в зрілому, коли настає відчуття вичерпаності визначених раніше цілей, коли виявляється, що навіть нереальні і розмиті цілі вже не можуть існувати, оскільки набутий досвід, численні сімейні і соціальні обов'язки не сприяють цьому.

Але для тих, хто намагається бути творцем своєї долі, цей останній період може бути набагато змістовнішим, ніж просто періодом згасання. Для таких людей останній період життя може виглядати як період остаточного оцінювання не тільки свого життєвого шляху, але й як період оформлення свого заповіту нащадкам, тому його не можна характеризувати тільки як період згасання.

Серед піонерів психологічного дослідження проблеми життєвого шляху слід також назвати П. Жане, який майже одночасно з Ш. Бюлер у праці «Психологічна еволюція особистості» намагався побачити людину в її реальних змінах під впливом часу [23, 49]. Його дослідження показали, що нав'язування буквального відтворення у пам'яті хронології минулих подій порушує нормальну течію психічних процесів. Щоб запобігти цьому, минулі події мають бути представленими у пам'яті в узагальненому вигляді. Це представлення залежить від процесів історичного і онтогенетичного розвитку психіки. Таким чином об'єктивна хронологія опосередковується соціальною значущістю подій, що відбулися. Зіставляючи вікові фази та ступені біографії особистості, П. Жане синтезував біологічний, психологічний та історичний час у єдину систему координат, визна-

чаючи життєвий шлях особистості, як послідовність вікових етапів його розвитку, етапів її біографії [49].

Праці Ш. Бюлер і П. Жане підготували основу для дослідження в психології проблеми різномасштабності психологічного часу, його специфічного змісту, механізмів і закономірностей, які відбуваються в біографічному масштабі. Найбільш широкі дослідження в цьому напрямі біли здійснені К. Левінім [71]. Його поняття «психологічне поле в даний момент» включає не тільки теперішнє положення особистості, але й його уявлення про минуле і майбутнє, всі його бажання, страхи, мрії, плани, надії, які, незважаючи на їх хронологічну несумісність, переживаються одночасно, певною мірою однаково визначаючи поведінку людини.

Цей підхід стимулював дослідження «часової перспективи людини», поняття якої ввів В. Франкл [160] для дослідження взаємозв'язку між минулим, теперішнім і майбутнім. Недоліком такого підходу було те, що при цьому втрачалися часові відношення між подіями, між їх послідовністю, що не давало можливості досліджувати взаємозалежність між різними часовими рівнями, такими що відбувалися у відповідності до фізичних, біологічних і соціальних процесів. Психологічне поле і психологічний час у К. Левіна [71] ставали тожними феноменальному полю свідомості. Але у його просторово-часовій моделі свідомість і поведінка особистості розглядалися і в довготривалій перспективі, розглядаючи зони теперішнього а також віддаленого і найближчого минулого і майбутнього, і з різних сторін індивідуального життєвого простору. Цей простір спочатку не диференційований і тільки в процесі розвитку дитини відбувається його поділ на минуле і майбутнє, реальне і нереальне [163, 197].

П. Фресс, у книзі «Психологія часу», що вийшла друком у 1957 році, звернув увагу на те, що людина переживає одночасно кілька послідовностей подій, живе водночас у кількох рядах послідовних подій, і всі ці ряди мають власний порядок і інтервали. Так, існує низка подій родинного життя (шлюби і розлучення, народження і смерті тощо), професійного життя (виявлення нахилів до певної діяльності, освіта, професійне і кар'єрне зростання, передача набутого досвіду учням, вихід на пенсію) які існують ніби паралельно. Існує також ланцюг політичного життя, який переживає людина разом з усією країною. П. Фресс увів поняття «часового кругозору», який розглядається як інтегративна характеристика розвитку часових уяв-

лень особистості, що формуються в процесі соціальної діяльності і є показником ступеня засвоєння особистістю часових відносин [163].

За Ж. Піаже [118], від дитинства до старості тягнеться послідовний шлях взаємопереходів від центрації, тобто егоцентричного асимілювання реальності у грі, уяві, фантазіях незрілого віку, до децентрації, тобто об'єктивнішим підходом до пізнання навколишнього світу у більш зрілому віці. Такі переходи від центрації до децентрації відбуваються постійно по мірі визрівання особи, визначаючи етапи життєвого шляху. Наприклад, подолання егоцентризму раннього дитинства веде до більш високих форм суб'єктивності, що забезпечується усвідомленням власного життя, як окремого мікрокосмосу, як ізольованої і самодостатньої монади. Центрація на цьому рівні має вже зовсім іншу природу, ніж у ранньому віці.

Об'єктивізація власного «Я» змінює зовнішню діяльність, людина втрачає спокій і байдужість до оточення, здійснює перегляд і переоцінку своїх життєвих цінностей і мотивів поведінки. Проекція внутрішнього світу на зовнішній об'єднує глибинне і поверхове, незмінне і мінливе. Одночасно з тим відбувається зворотна проекція зовнішнього всередину, але при цьому дійсність, що відображується, так само змінюється під впливом внутрішніх причин. Децентрація дає можливість порозуміння з іншими людьми, засвоєння їхніх моральних цінностей і актуальних особистісних смислів, а також людської мови, системи понять і класифікацій, цінностей і орієнтацій, які забезпечуються засобами мови, тощо. Мова надає також можливість співставляти різні точки зору і шукати нові смисли і цінності. Кооперація з іншими людьми, таким чином, робить людину більш гнучкою, різнобічною, динамічною і зрілою. Нездатність до кооперації показник незрілості людини. А вищою особистісною зрілістю виявляється здатність ставати на точку зору іншої людини, не зраджуючи собі, залишаючись самим собою, не перебудовуючи себе, не пристосовуючись до іншого.

Усвідомлення багатоаспектності і багатовимірності поняття життєвого шляху мало наслідком намагання виявити найважливіші моменти, в яких відбувається взаємодія цих аспектів. З огляду на це важливими є результати досліджень Е. Еріксона [181, 194], одного із засновників екологічної психології. Він вважає, що під час переходів від одного етапу життєвого шляху до наступного стають визначальними різні детермінанти саморозвитку особистості. При цьому

свідомість може відігравати самостійну адаптаційну роль пристосування особистості до зовнішнього середовища на основі певного діалогу з ним, якщо людина буде ставитись до нього вибірково, роблячи вибір між протилежними ставленнями до світу і до себе. Цей вибір визначає подальший її розвиток. Отже він розглядає можливості зміни себе, які існують для кожної людини, але ці можливості різні для кожного з періодів її життя і вони по-різному визначають подальші можливості людини і таким чином її долю.

Е. Еріксон [181] з огляду на можливості таких визначальних виборів по-своєму виокремлює певні етапи життєвого розвитку. На його думку, на першому етапі, який продовжується від народження до півтора років, дитина (слід припустити, що ще зовсім несвідомо), виконуючи певну генетичну програму або під впливом середовища, здійснює мабуть самий важливий вибір між довірою і недовірою до світу. Довіра до світу формує позитивне ставлення до нього, позитивне самовідчуття, що зумовлює можливість зростання бажання йти назустріч до нового досвіду. В свою чергу, недовіра формує негативне ставлення до світу, обумовлюючи в подальшому появу звички і формування підстав до зменшення допитливості, до бажання замкнутися у світі фантазій. Все це має наслідки на наступних етапах, будучи зумовленим цим основним психологічним підґрунтям.

Наступний етап триває до трьох-чотирьох років. В цей період раннього дитинства виникають почуття впевненості у собі і самостійності, або ж навпаки, невпевненості і сорому. У відповідності до західної культурної парадигми, Е. Еріксон [181] вважає, що головним прагненням дитини на цьому етапі є оволодіння своїм еством, боротьба за незалежність від бажань батьків і від зовнішніх умов. Маючи нагоду звернути увагу на можливість діалогу з дитиною в разі необхідності ввести певні обмеження на її поведінку, автор розглядає тільки дві можливості зловживання обмеженнями і введення необхідних обмежень. Він твердить, що зловживання обмеженнями здатне зробити дитину залежною, невпевненою у собі, із зайвою сором'язливістю. При цьому не враховуються можливі впливи з боку іншого оточення дитини. Проте можна погодитись з дослідником в тому, що почуття впевненості в собі, сформоване на цьому або на наступному етапі тим чи іншим чином, може в подальшому відіграти позитивну роль у становленні людини, яка здатна до прийняття відповідальних рішень у несприятливих умовах.

Від чотирьох до шести років дитина переживає ігровий вік. Ігри сприяють розвитку взаємин з іншими людьми, рольові ігри сприяють засвоєнню типових людських емоцій, задовольняють певні бажання, які інакше не можна задовольнити, розвивають ініціативу. Ініціатива, в свою чергу, стимулює допитливість і пізнавальну діяльність. Останнє заважає появі почуття провини за зайву допитливість, формуванню самозасуджуючої свідомості. Відносно цього етапу так само можна висунути підозру, що виникнення почуття провини за допитливість може виявитись характерним для західної культури і не має універсального характеру. Проте так само можна погодитись, що виховання ініціативи, допитливості і енергійної пізнавальної діяльності на цьому етапі здатне в майбутньому послужити основою для формування активної людини без недоліків у пізнавальній і соціальній сферах.

У молодшому шкільному віці, від шести до одинадцяти років, дитині доводиться робити вибір між, з одного боку, здатністю до самостійної, систематичної і наполегливої праці, здатністю оволодівати новими формами діяльності і активності, що породжує впевненість у собі, бажання експериментувати і домагатись успіхів, а, з іншого боку, почуттям неповноцінності, яке настає внаслідок нездатності до такої активності, що породжує неспроможність вирішувати поточні життєві проблеми.

Від одинадцяти до вісімнадцяти років починається юнацький вік, для якого характерним є можливість визначитись відносно власного «Я». З одного боку, дитина має можливість самоідентифікації, набуття почуття своєї особистості, а з іншого боку, навпаки, їй загрожує почуття розмитості, невизначеності власної ролі в суспільстві.

Егоїдентичність, за Е. Еріксоном, проходить у своєму розвитку чотири етапи: невизначеність ідентичності, коли підліток ще не знає, прийняти йому стиль життя, запропонований батьками, чи ні; попередня ідентичність, коли підліток приміряє до себе цілі і переконання батьків або інших представників соціального оточення; мораторій або криза ідентичності, коли підліток відшукує саме свій варіант ідентичності шляхом рольового експериментування; і нарешті, досягнення ідентичності, коли юнак знаходить свою орієнтацію у пошуках професії, роду занять і свого положення у світі.

Кризи юнацького віку пов'язані із можливістю рольової плутанини, негативної самоідентифікації, перенесення центру уваги

від реального світу до віртуального, уявно-казкового, що породжує тенденцію до появи почуття ізоляції, до страху перед спілкуванням із представниками протилежної статі, а також до небажання і нездатності до спілкування із представниками інших соціумів або інших вікових категорій, до тяжіння до тих, хто демонструє в таких випадках взірці упевненості.

Наступний етап – молодість, що триває від 19 до 25 років. Вона пов'язується Е. Еріксоном із спільністю чи ізольованістю соціальних контактів. Спільність реалізується у глибоких дружніх стосунках і в шлюбі. Справжня спільність завжди взаємна. Для людини, яка не знаходить свого власного «Я», встановлення справжніх соціальних контактів стає проблематичним, або ж встановлені контакти виявляються з часом нестійкими і поверховими. Так людина стає самотньою, зафіксованою на своїх невіршених, старих або нових життєвих проблемах.

Зрілість займає наступні 25 років життя. Це вік вибору між творчістю і застоєм. Цей вибір здійснюється під впливом всіх попередніх здобутків у розвитку людини. Його можна вважати основним вибором життя, оскільки саме від нього найбільшим чином залежить якість і характер життя в цей і наступні періоди. Цей вибір означає вибір одного з двох відношень до життя взагалі. Творчість передбачає появу вітально важливих інтересів і потреб за межами родини чи індивідуальних потреб людини, вихід за межі самого себе, намагання створити щось нове, що може бути розціненим позитивно людством взагалі, а не тільки безпосереднім оточенням, в той час як застій – це життя задля розваг, комфорту, вигод, згідно з особистими потребами.

Останній етап життя, похилий вік, починається після 50 років. Основним переживанням цього віку є переживання цілісності життя або відчаю, вибір між яким значною мірою визначається результатами професійної і соціальної діяльності людини.

Однією з найбільш оригінальних і продуктивних у науковому відношенні є психологічна модель періодизації розвитку особистості, що запропонована відомим українським вченим В.Ф. Моргуном [95]. Його концепція базується на поглядах Л.С. Виготського, Л.І. Божович, Г.С. Костюка, Д.Б. Ельконіна, Е. Еріксона, Ш. Бюлер та інших.

Відповідно до концепції багатовимірного розвитку особистості В.Ф.Моргуном розроблена нова схема періодизації розвитку особис-

тості. Згідно з нею усе життя людини розподіляється на три основні періоди. У межах трьох основних періодів виокремлено дев'ять вікових етапів періодизації багатовимірного розвитку особистості протягом життя. Кожний період складається з трьох стадій – навчання, відтворення, творчості, а кожна стадія – з трьох фаз: моторної, перцептивної і мовленнєво-розумової. Переходи між періодами і фазами характеризуються кризами розвитку особистості, серед них виокремлюються такі, як криза новонародженого, криза дитинства, криза молодості [95].

Запропонована В.Ф. Моргуном психологічна модель періодизації розвитку особистості достатньо повно і точно висвітлює розвиток особистості, що, в свою чергу, характеризує основні етапи життєвого шляху особистості.

Подальші дослідження життєвого шляху особистості стосувались, наприклад, того, яка орієнтація домінує в тій чи іншій культурі – на майбутнє, теперішнє або минуле. Під час досліджень часової перспективи було встановлено, що її діапазон і наповненість подіями залежать від рівня інтелекту і тривожності особи, а також від її віку. Але ці емпіричні дослідження не додали нічого нового в теорію психологічного часу особистості К.Левіна, не забезпечивши вихід за межі феноменологізму і намагання створити узагальнюючі теоретичні концепції. Минуле, теперішнє і майбутнє розглядались як абстрактні, змістовно ізольовані об'єкти часової орієнтації особистості. При цьому механізм їх взаємозв'язку у психологічному часі не розкривався.

Намагання дослідити специфіку часових відношень в біографічному масштабі і надалі здійснювалися на основі підходу, започаткованого Ш. Бюлер. Розглядаючи зміст кожного етапу життєвого шляху, дослідники намагались знайти закономірності формування переживань часу на кожному етапі. Крім того, було встановлено, що час життя плине нерівномірно в залежності від того, чи існує його дефіцит для реалізації намічених планів. Однак подолати при цьому обмеженість висхідних положень досліджень у цій сфері – феноменологізм і емпіризм – не вдалося.

Можна також вказати й на такий вже більш сучасний факт, як те, що поняття життєвого шляху особистості виявилось одним із ключових, разом із поняттями життєвої ситуації та життєвої проблематики, для розуміння соціально-психологічних та гуманітарних

наслідків Чорнобильської катастрофи, для утворення системних уявлень відносно соціальних процесів, що відбуваються серед потерпілого населення, тому, що ця катастрофа, як і будь-яка інша значна подія людського життя, суттєво вплинула на його подальший перебіг [108, 113, 143 та ін.].

Результати досліджень соціально-психологічних наслідків Чорнобильської катастрофи свідчать про те, що основними факторами цієї катастрофи, окрім людей, що безпосередньо брали участь у її ліквідації, були соціальні фактори: відселення, необхідність адаптації до нових умов існування, невизначеність впливу малих доз радіації на здоров'я, тривога за здоров'я дітей і близьких. Картина симптоматики у постраждалих дуже нагадувала клінічну картину дістресу. Цікаво, що подібна картина спостерігалась й у людей, що живуть на офіційно «чистих» територіях але у безпосередній близькості до «забруднених».

Згадані дослідження підтвердили значущість психологічного аналізу природних, екологічних факторів життєвої ситуації особистості та важливість їх впливу на життєвий шлях і життєдіяльність людини (В.О. Моляко, В.Г. Панок, В.О. Скребець, Ю.М. Швалб, С.І. Яковенко).

Поняття життєвого шляху належить до одного з простих, але дуже широких і важливих понять, за допомогою яких вдається краще зрозуміти людину, її можливості і можливості впливу на неї. Життєвий шлях особистості – це її індивідуальна історія, що має свої межі, певні періоди, міру завершеності і вичерпаності [19, 50, 55, 58, 66, 77, 112, 128, 144, 155, 174, 202].

В процесі застосування понять подійно-біографічного підходу [37, 38, 63, 67, 147, 169, 192], коли намагаються виявити певні детальні закономірності життєвого шляху, які вимагають прискіпливого відношення до себе через свою варіативність і неповторність, реалізується вищезгаданий підхід, подібний до підходу критичної теорії в соціології, який ставить в центр уваги конкретну людину, в конкретних умовах, наполягаючи на необхідності змін, на необхідності пошуку засобів, які здатні забезпечити зміни життєвого шляху людини на краще. Це поняття багатовимірне, яке допускає багато тенденцій і ліній в межах одної біографії. В основі періодизації життєвого шляху лежить не лінійна послідовність певних періодів, а сукупність подій, які вимагають вивчення шляхом сполучення їх історичного, соціаль-

ного і психологічного аналізу. При цьому з самого початку не можна вказати, які саме аспекти або обставини слід вважати найголовнішими і в загальному плані для кожної конкретної людини.

В західній соціальній психології часто використовується більш вузьке поняття часу життя (life-time). Воно застосовується для визначення тривалості існування людини, періоду від народження до смерті. Цей період забезпечує можливості співіснування поколінь, визначає тривалість їх соціалізації. Крім того, застосовуються рівноцінні поняття «вікового розвитку» (life-span) або «розвиток протягом життєвого шляху» (life-course), які також відображають лише певні аспекти життєвого шляху [67, 152, 181, 193, 196, 201].

Згідно з культурологічними та історіософічними концепціями О. Шпенглера, А. Тойнбі, Л.М. Гумільова та інших дослідників, умови життя в історичному плані можуть відрізнятися в зв'язку з тим, що суспільство, а точніше етнос, який його створює, може знаходитись на різних етапах свого довготривалого розвитку.

У творах видатного історика Л.М. Гумільова [41], ретельно розглядається залежність процесів формування етносів, типів їх господарювання, соціальних процесів та їх соціальної організації від впливів природних чинників довкілля, таких як клімат, місцевість, ландшафт, де відбувається ця людська активність. Особливо важливі його ідеї, що стосуються визначення історичного часу, в якому живе особистість. Л.М. Гумільов виокремлює періоди, коли етнос спочатку виникає довкола певного пасіонарного ядра, потім настає стадія підйому, стадія спокійного розвитку і, нарешті, стадія стагнації. Весь цикл розвитку етносу за Л.М. Гумільовим сягає близько півтора тисячоліття.

Основною характеристикою сучасного суспільства є тенденція до його постійної зміни і перебудови, тенденція до появи все нових організаційних форм і утворення нових спільнот на основі щонайменшої близькості між людьми, постійна структуризація і переструктуризація. Все це створює занадто складні вимоги до людського існування, а можливість захоплення однією із сторін розвитку спокутає людину до різноманітних спрощень життєвих проблем, примітивного консерватизму і агресивності, породжуючи процеси, що протилежні прогресивним. Все це робить людину залежною від інших, а з другого боку, вимагає від неї і надає їй можливості до

свого розвитку і самоактуалізації, формування себе у відповідності за власний життєвий шлях.

Прискорення розвитку людського суспільства має своїм наслідком також те, що суттєві події все частіше відбуваються не навколо великих людських спільнот, а навколо окремої особистості, яка отримує все більше можливостей автономного існування, звільняється від необхідності суворо дотримуватись певної суспільної дисципліни і долі, обираючи собі ту спільноту або організацію, які їй до вподоби. Місце національних держав поступово займають їх об'єднання у більш широкі спільноти, а це робить вплив таких «цивілізаційних» утворень менш деталізованим, залишаючи людині більше варіантів поведінки для вибору. Людина все більше стає вільною у таких відношеннях, про які раніше не можна було подумати.

Проте процес звільнення людини, супроводжується її входженням у нові угруповання, хай навіть це буде рівень певних уподобань, вірності певній культурі або системі поглядів, а не рівень конкретних організацій. Все це здатне накладати на людину нові вимоги, норми, взірці для уподобання, вимагаючи від неї своєї «дисципліни» не менш суворої, ніж та, від якої людина звільнюється. Наприклад, глобалізація комп'ютерного зв'язку породила велике розмаїття віртуальних спільнот і організацій. З одного боку, це призводить до розширення можливостей кожній людині знайти своє місце, яке найкраще відповідає її особистісним інтенціям, але з іншого боку, конкуренція у обраній сфері діяльності набуває зараз всесвітнього масштабу, породжуючи нові особистісні проблеми для людини.

Найбільш важливі обмеження, що є одночасно засобом для розширення можливостей людини, стосуються глобальних процесів технологічних, науково-технічних, соціально-трансформаційних. Сьогодні не можна стати господарем своєї долі, якщо не встановити її залежність від них. Основним чинником, який визначає сучасність, є (мабуть це загальне місце) твердження про те, що людство стає все більше взаємозалежним. Доля кожної людини все більше залежать від долі всього людства. А, значить, відбувається глобалізація життєвої проблематики окремого індивіда, або, навпаки – життєві проблеми окремої особистості все більше набувають глобального характеру, стають проблемами для всього людства.

3.5. Життєві перспективи особистості і психологічне практикування

Розгляд проблеми психології часу, минулого, теперішнього і майбутнього, врахування того факту, що послідовність життєвих подій утворюється не випадково, а згідно з необхідністю вирішення певних життєвих ситуацій і проблем, призводить до необхідності включення до складу системи категорій прикладної психології поняття *життєвої перспективи*, або життєвої стратегії. Як правило, під життєвою перспективою розуміють сукупність життєвих планів і програм особистості, які вона будує на основі уявлень про себе, про своє минуле і майбутнє, у відповідності із своїми можливостями, життєвим досвідом, життєвими планами, цілями і прогнозами [2, 19, 23, 25, 38, 50, 58, 68, 81, 112, 122, 144, 145, 147, 164, 172, 200, 201].

Для аналізу і проектування життєвого шляху особистості виявляється необхідним більш уважне дослідження зовнішніх умов існування людини – життєвих обставин. До одного із понять, які використовуються при цьому належить поняття історичного часу. Історичний час, в якому живе сучасна людина, накладає певні межі як на розвиток суспільства в цілому, так і на можливості розвитку кожної людини, на умови її існування. Тому життєвий шлях особистості суттєво залежить від історичного часу.

Більш детально в певних відношеннях історичний час допомагає розкрити поняття соціального часу. Соціально-історичний час – це і час суспільства, і час держави, і час покоління із своїми низками важливих подій, які не можуть не впливати на індивідуальну біографію [2, 19, 137, 147, 194, 200]. Соціальний час постійно змінюється і змінюється швидше в порівнянні з історичним часом. Він відображає ті реалії, які визначаються історичним часом в даний момент і в даних аспектах.

Соціальний час розпадається на ті події, які стають зовнішніми умовами людського існування. В свою чергу, ці події вимагають від кожної людини певної активності. Вплив активності кожної людини на ці події більш безпосередній, аніж вплив на історичний час і умови, що їм визначаються. Але в більшості випадків ці події залежать не від індивідуальних зусиль окремої людини, а від результату масових зусиль.

Застосування понять історичний час і соціальний час стає необ-

хідним тому, що творче ставлення до власного життя потребує виходу за межі буденності, адаптації скоріше до майбутнього, ніж до теперішнього. Розширення часової орієнтації властиво саме людині, на відміну від тварини, яка орієнтується в часі тільки виходячи з необхідності задовольняння поточних потреб. Інтервали часу, які розглядає людина, можуть виходити навіть за межі власного життя. Намагання заглянути подалі в майбутнє, щоб правильно спланувати свої дії для виконання віднесених до майбутнього цілей, вимагають від людини кращої орієнтації і в минулому, і в теперішньому, розширення погляду на світ, розгляду не тільки свого особистісного життя і буття, але й часу історичного і соціального, які стосуються суспільства в цілому.

Всі ці феномени знаходять своє пояснення у каузально-цільовій концепції психологічного часу, що розроблялась українськими вченими Л.В. Сохань [147], Є.І. Головахою [37, 38] та О.О. Кроніком [67] на початку 80-х років.

Ключове положення каузально-цільової концепції психологічного часу полягає в тому, що психологічний час формується на основі переживання особистістю визначальних зв'язків між основними подіями її життя. Ці зв'язки характеризуються напрямом (причинні – із минулого у теперішнє, цільові – із теперішнього в майбутнє), знаком (додатнім, якщо вони сприяють настанню події, або від'ємним, якщо заважають), тривалістю, суб'єктивною ймовірністю (яка характеризує ступінь впевненості в тому, що дана подія настає як наслідок попередньої), приналежністю минулому, теперішньому або майбутньому.

У психологічній науці існує низка методологічних підходів до проблеми життєвого шляху особистості, зокрема від дослідження психологічного часу, криз та етапів вікового розвитку тощо, до використання подійно-біографічного методу і розуміння життєвих перспектив людини в контексті цілісних уявлень про її життєвий шлях.

Програмування людиною власного життєвого шляху має динамічний характер і залежить від тих етапів і життєвих циклів, які особистість проходить впродовж життя, і які характеризуються різними рівнями соціальної, психологічної та моральної її зрілості. Досягнутий рівень розвитку на кожному з цих рівнів визначає характер цілеспрямовуючої діяльності, вибору життєвих цілей і засобів, корекцію життєвих планів і програм.

У процесі розгляду життєвої програми корисним виявляється поняття *життєвої перспективи*. Це сукупність потенційних можливостей у розвитку особистості, можливі або неминучі зміни в майбутньому, які настануть рано чи пізно, під впливом певних зусиль або випадково. Це те, що скоріш за все відбудеться, якщо докласти певних зусиль. Часом життєва перспектива жорстко обумовлюється соціальним або природним оточенням, індивідуальними якостями людини і не вимагає від неї ніяких зусиль. Але у багатьох випадках життєва перспектива залежить від зусиль і власної волі особистості. У цьому розумінні людина виступає творцем власної долі. Людина може мати кілька життєвих перспектив, але реалізовувати в життя вона може тільки одну у вигляді життєвої програми.

Корисним є також поняття життєвих намірів, які виникають на основі життєвих перспектив. Розмиті і скоріше емоційні, ніж конкретно-логічні, життєві наміри служать основою для винайдення життєвих перспектив. Це поняття може бути корисним, наприклад, тоді, коли людина має життєві перспективи, які запропоновані їй середовищем, але крім того, вона може мати ще й свої життєві наміри, які не співпадають із ними. В загальному випадку і життєві перспективи, і життєвий шлях, можуть нав'язуватись людині. Що стосується життєвих намірів, то можна вважати, що людина обирає їх сама, тобто без зовнішнього тиску. Проте це не виключає того тиску, який визначається вихованням, освітою, оточенням і засобами масової інформації. Людина може також мати не зовсім усвідомлені наміри, які відповідають її прихованому потенціалу, про які вона не має часу здогадатися, але вони дають про себе взнаки тим, що в неї часом з'являються незрозумілі почуття, невдоволення і навіть депресія.

Вихід за власні межі – часові і просторові – стає однією із основних потреб людини (потреба у вчинку), як тільки вона стає здатною передбачати наслідки своїх дій, що надає їй можливість планувати їх, забезпечуючи свій розвиток, зміни на краще в своєму житті і діяльності. Якщо тварина орієнтується у часі тільки з метою задоволення своїх миттєвих, поточних, буденних потреб, то здібності людини забезпечують їй можливість усвідомлювати більш довгі інтервали часу, які можуть сягати навіть за межі її власного життя (див. рис. 3.1).

Хоча людина живе одночасно в біологічному, соціальному а також історичному часі, лише біологічний час для неї є обмеженим, а

історичний час і час соціуму можуть бути необмеженими, тобто вона може певною мірою перейматися подіями і мотивами, які існували багато років тому або можуть існувати в подальшому.

При цьому як майбутнє, так і минуле людині достовірно не відомі і мову можна вести лише про те, що зверненням до майбутнього або минулого особистість намагається краще з'ясувати та виразити свої життєві наміри. Навіть в тому випадку, коли людина пригадує факти з власного життя, вона редагує свої спогади, виходячи з власних поточних потреб. Мандрівка у минуле для багатьох є просто засобом оформлення своїх сьогочасних уподобань, планів, намагань тощо. Те ж саме можна сказати про намагання «жити» у майбутньому у історичному або соціальному часі.

В усіх випадках ці намагання є просто намаганнями розширити коло своїх інтересів, включити до розгляду більше знань, фактів, аналогій, ідей тощо, щоб спираючись на них будувати більш розмаїтий план на майбутнє, який включає більше варіантів, рахується з більшою кількістю даних, дозволяє виразити те, що не можна інакше виразити звичайними засобами і звичайною мовою під час планування своїх дій, які забезпечують зміни у майбутньому. Усе актуальне буття людини, додання нею актуальних життєвих проблем і перешкод, є спрямованістю на досягнення цілей, які прийшли з майбутнього.

В цьому відношенні цікавим є оцінювання психоаналізу з точки зору його зосередженості на минулому, яке начебто повністю визначає майбутнє. Але існують більш переконливі твердження, що навіть в цьому випадку можливе таке відношення до психоаналітичної практики, за яким погляду у майбутнє надається першорядна увага. Воно більше рахується з тим, що пророкування певних станів або залежностей від минулого не є нейтральними, вони формують відношення до майбутнього, наближуючи чи віддаляючи ті чи інші події.

При цьому постає питання, на основі чого людина робить свій вибір у кожному випадку вирішення проблеми, розв'язання життєвої ситуації, що впливає на цей вибір, як можна допомогти їй у тому, щоб вона не пропустила ці основні моменти свого життя, зробивши найбільш правильний, адекватний своїм здібностям, можливостям і умовам існування вибір. На думку Л.В.Сохань [147] ця форма соціальної діяльності людини, в якій вона виступає як творець власного

життя, досліджена все ще недостатньо і дослідження питань утворення життєвого цілепокладання залишається актуальним.

Свідоме ставлення до свого життєвого шляху як до можливості його будувати вимагає наявності відповідних вмінь і бажань. Насамперед, людина повинна збагнути, що життя надає багато можливостей, які можна використати в тому разі, коли існує певний життєвий замисел. Наявність життєвого замислу, певного плану надає значні переваги людині. Це робить її цілеспрямованою, вимагає від неї напруженого життя, допомагає більш повно і цілеспрямовано використовувати час. Життєва ситуація і проблема, яка до неї включена, надають людині можливості вибору напряму подальшого розвитку, створюють розгалуження, певні варіанти, які слід вчасно помітити і оцінити, щоб скористатися ними, проєктуючи власне майбутнє. Зробити це можливо тільки тоді, коли людина має відповідні і бажання, і вміння, коли вона орієнтується і в самих можливостях, і в наслідках використання цих наданих можливостей.

Уміння виплекати свій життєвий задум і втілити його в життя, реалізувати його в життєвому шляху ніколи не дається відразу. Людина повинна заплатити за це ціною випробувань, практичної перевірки незрілих рішень, іноді гірких випробувань. Людина мусить втілювати свій задум в життя, якщо вона його має, шляхом напруження всіх душевних і фізичних сил і великої внутрішньої зосередженості, навіть в тому випадку, коли потім виявиться, що його треба змінити.

При цьому життєвий задум майже ніколи не тільки не відомий остаточно, але й не усвідомлюється до кінця. Натомість людина може мати лише певні бажання або мотиви, які дозволяють їй орієнтуватись в наданих можливих варіантах свого подальшого розвитку. Життєві плани і сценарії мають весь час уточнюватись і вдосконалюватись під впливом цих бажань і мотивів.

Перші плани відносно подальшого життя виникають під впливом батьківського виховання, потім в процесі міжособистісного спілкування і навчальної діяльності. Вважається, що в юнацтві основні моменти сценарію свого життя вже з'ясовуються. Але при цьому потрібно враховувати те, що сам задум може бути неусвідомленим, нестійким і нез'ясованим до кінця. Життя, надаючи значні переваги тим, хто здатний конкретизувати свої життєві плани, вимагає наявності конкретного сценарію вже в юнацькому віці, коли відбу-

вається низка життєво важливих стратегічних виборів (професійна кар'єра, сімейне життя, соціальний статус і соціальні ролі, громадянська позиція).

Л.В. Сохань [147], яка запропонувала користуватись поняттям «життєва програма особистості», вважає, що окремі етапи життєвого шляху відрізняються можливостями вибору у вузлових точках, тобто прийняттям особистістю рішень по основним, кардинальним проблемам свого життя, серед яких основними є вибір навчального закладу, вибір професії, місця роботи, шляхів і темпів професійного просування, форм суспільно-політичної і культурної активності, кола спілкування, вибір форм використання вільного часу, самовизначення в сімейному плані і т. ін.

Узагальнюючи теоретичні підходи до проблеми планування (проектування) життєвого шляху особистістю маємо констатувати, що існують різні форми і види життєвого планування (див. рис. 3.7). Зокрема у цій проблемі можна виокремити принаймні два компоненти, мотиваційний (цільовий) і інструментальний. Мотиваційний породжується реальною взаємодією особистості з природним і соціальним оточенням та формується на основі оцінки власних сил, ресурсів і можливостей, а інструментальний представляє міру обґрунтованості та реалістичності життєвих перспектив людини.

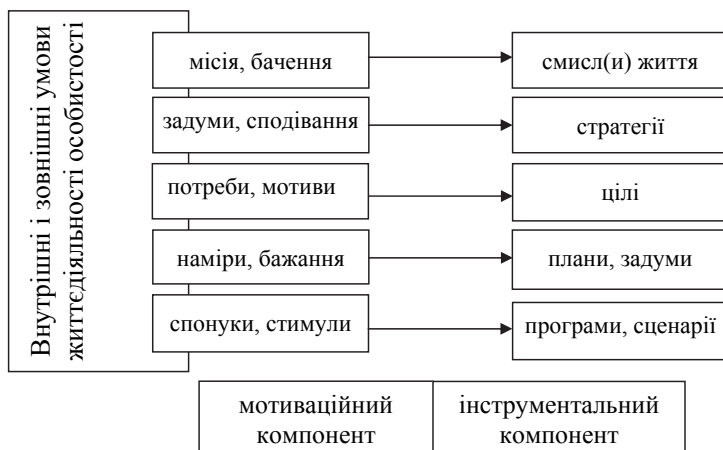

Рис. 3.7. Загальна структура проектування життєвого шляху особистістю

Долаючи життєвий шлях від дитинства до старості, людина весь час шукає його правильну траєкторію, зв'язуючи її з власними бажаннями і уявленнями та вимогами суспільства, внутрішніми і зовнішніми умовами своєї життєдіяльності. Вона змушена це робити, навіть якщо вважає, що не робить цього, що життя йде саме собою, безпроблемно. Але навіть в цьому випадку людина час від часу має нагоду, яка з'являється у певні «вузлові» моменти життя, змінити його траєкторію, вибрати інший варіант розвитку, змінити своє ставлення до власного життя та життєвих перспектив тощо. Такі специфічні життєві ситуації обов'язково з'являються навіть тоді, коли життя виглядає безпроблемним і влаштованим. Людина раптом може відчутти необхідність зрозуміти, для чого вона живе, що їй не вистачає, чому їй набридло те, про що раніше вона мріяла, що їй заважає бути повністю щасливою. Такі моменти дослідники часто називають життєвими кризами (Т.М.Титаренко). Адже без криз не буває розвитку.

У моменти життєвих криз під загрозою руйнування опиняються життєвий задум і життєвий сценарій, руйнується світосприйняття, виникає потреба переосмислення всього життя, ідеалів, смислів, цінностей, зміни звичок і найближчого соціального середовища (Т.М. Титаренко, В.О. Роменець, Л.В. Сохань, В. Франкл). В житті людини бувають також ситуації, «коли перед обличчям подій, що охоплюють найважливіші життєві відношення людини, її воля виявляється безсилою» [122], тобто кризова ситуація виникає внаслідок комплексу внутрішніх і зовнішніх причин. В усіх цих випадках виникає необхідність винаходження прихованих резервів часу, волі, здатності знайти нове рішення, знайти те, що саме треба оновити в житті, розпочати все спочатку, вийти за межі буденності, *здійснити вчинок*. Наявність життєвого замислу, а тим паче життєвого сценарію, допомагають людині зробити правильний вибір у кризовій життєвій ситуації.

Життєвою кризою називають період, більш менш довгий, протягом якого модифікується особистість, змінюється спосіб детермінації процесів розвитку, життєвий задум, траєкторія життєвого шляху, тобто сценарій життя [122].

Як зазначають ряд авторів [24, 27, 34, 50, 122], причинами кризи можуть бути як зовнішні причини (війна, аварія, репресії, стихійні лиха, соціальні катаклізми, насилля, смерть родича або розлука то-

що), так і внутрішні, які відбуваються у вигляді «раптової» переоцінки цінностей, настання неможливості жити за старим сценарієм, або керуватись старим життєвим задумом. Дія зовнішніх причин може бути дуже сильною і негативною, не залишаючи людині багато можливостей для зміни ситуацій, в яких вона опиняється. Незважаючи на це внутрішні причини є найбільш важливими, оскільки за одних і тих же несприятливих зовнішніх умов, люди з різним досвідом і з різним загальним настроєм здатні до різного переживання кризового стану.

Можна відзначити парадоксальну закономірність, яка особливо характерна для сьогодення. З одного боку, чим більш екстремальні зовнішні умови, в яких опиняється людина, тобто чим більш ворожим стає зовнішнє соціальне і природне середовище, тим вірогідніше, що їй для виходу з кризи залишаються можливості тільки внутрішніх ресурсів. Але з другого боку, в умовах, які на перший погляд далекі від екстремальних, ці ресурси, її внутрішні потенції, якщо вони не реалізуються людиною достатньою мірою, якщо в них немає потреби, можуть ставати джерелом кризи, що призводить до необхідності надання сторонньої допомоги, в тому числі і психологічної (О.Ф. Бондаренко, В.О. Скребець, Т.М. Титаренко, Т.С. Яценко та ін.).

У загальному випадку складні життєві ситуації можуть як надавати сили, надихати на творчість і здолання перешкод, піднімати настрої, так і навпаки – пригнічувати, дратувати, провокувати депресію. При цьому у подібних ситуаціях люди поводять себе на диво однаково, хоча і у відповідності до певної кількості типових реакцій, які залежать від їх індивідуальних особливостей, точніше у відповідності до когнітивних та емоційних структур, що задають певну схему інтерпретацій наших ставлень до себе, до інших та до оточення. Цю схему Н. Пезешкіан позначив як «концепція» [114].

Концепція підштовхує до застосування певної детальної і стандартизованої схеми, додаючи дослідженням проблем психології ситуацій тієї строгості, якої часто не вистачає; дає можливість розглянути базові концепції, що спостерігаються у різних життєвих ситуаціях, в яких людина діє в незмінному стилі, а також типові форми поведінки, якими людина послуговується у типових випадках. Ці концепції призначені на той випадок, коли необхідна термінова реакція і нема достатньо часу більш детально проаналізувати ситу-

ацію, осмислити її у всіх деталях. Хоча рішення, які приймаються в цей час, можуть мати довготривалі наслідки.

Таке дотримування низки певних схем поведінки надає все ж таки певні можливості для вибору серед можливих стратегій поведінки. Застосування цього поняття надає можливість звернути увагу на певний набір концепцій у людини, які утворюють неначе програму концепцій, за якими будується або сценарій поведінки у більш складних обставинах або певний стиль загальної поведінки. Серед таких «стабільних» ситуацій можна ще назвати соціальні – основоположні ситуації зафіксовані у традиціях, міфах, певних ритуалах і колективних формах життя. Іншими словами – у повсякденній (ужитковій) психології.

Якщо спробувати класифікувати види життєвих перспектив особистості, то можна виокремити принаймні три їх різновиди (див. рис. 3.8). Життєві стратегії – це визначення особистістю напрямку руху по життю, основного вектора існування. Тут, як правило, відсутня деталізація або періодизація. Майбутнє визначається у самих загальних рисах, скоріше як вектор (В.О. Моляко). Іншими словами особистість бачить тільки загальні контури і основний напрям життєвої лінії.

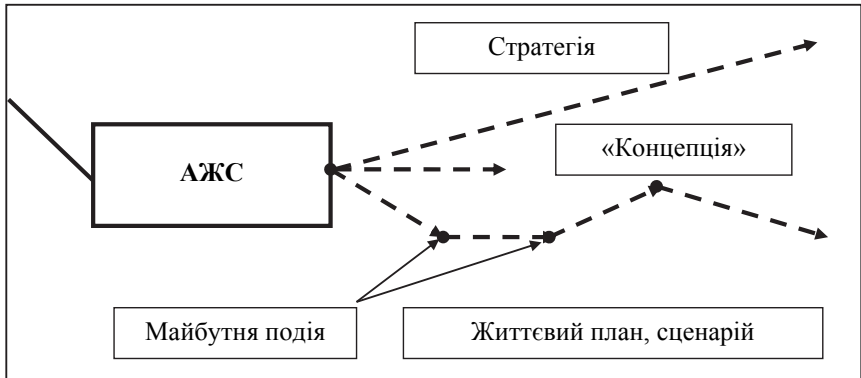

Рис. 3.8. Види життєвих перспектив

«Концепції», як уже було сказано, це зазвичай короткотермінові поведінкові паттерни, тобто звичні, напрацьовані форми поведінки

у типових життєвих ситуаціях при виникненні типових життєвих проблем. Часто вони бувають представлені у формі ритуальних дій (поведінки) або інших сформованих протягом життя типових формах взаємодії особистості з оточуючим природним і соціальним світом.

Життєві плани або програми (сценарії). Вони відрізняються тим, що особистість визначає не тільки загальний напрям руху, а й більш-менш детально планує настання тієї чи іншої *події* у своєму житті. При цьому майбутні події визначаються як за часом їх настання, так і за послідовністю (див. рис. 3.8). Наприклад, юнак, замислюючись над подальшою своєю долею, планує у певний час свого життя вступити до вищого навчального закладу, одружитися, відслужити в армії, побудувати будинок і т.п.

Специфіка визначення людського життя на основі каузально-цільової концепції полягає в тому, що поруч із детермінацією минулим, тобто причинною обумовленістю наступних подій попередніми, існує також детермінація майбутнім, тобто цілями і стратегіями життєдіяльності, які мають на увазі. Аналізуючи зв'язки між подіями життя, ми застосовуємо у відповідності до цього два типи висловлювань із сполучниками «тому що» або «для того, щоб». Такі висловлювання є основою для аналізу психологічного часу особистості за спеціально розробленою авторами концепції «каузометричною» методикою, яка дозволяє здійснювати діагностику суб'єктивної картини життєвого шляху, визначати найбільш значущі події життя людини, ступінь адекватності їх усвідомлення, взаємозв'язок основних сфер життєдіяльності, специфіку уявлень особистості відносно її минулого, теперішнього і майбутнього.

Зміст минулого визначається сукупністю реалізованих зв'язків, які поєднують події минулого; зміст теперішнього часу визначається актуалізованими зв'язками із минулим і майбутнім; нарешті, психологічне майбутнє визначається потенційними зв'язками, реалізація яких ще не почалась. Психологічний теперішній час в цьому випадку визначається не «квантом», а актуальними зв'язками; для подій минулого переважають реалізовані зв'язки; а для подій майбутнього – потенційні. Це дає також підстави для того, щоб визначити психологічний час як не просто переживання, а як форму переживання людиною структури причинних і цільових відносин

між подіями її власного життєвого шляху, між власним минулим і власним майбутнім.

У свій час під нашим керівництвом було здійснено дослідження особливостей життєвого планування у ранній юності [112]. В ході експерименту застосовувались наступні методи: «Футурологічне опитування» (В.Г. Панок, С.І. Яковенко), «Каузометрія», «Life-Line» (комп'ютерна модифікація О.О. Кроніка), Опитувальник рівня суб'єктивного контролю (модифікація Є.Ф. Бажана, О.М. Еткінда), Циклічний тест О.О. Кроніка і Є.І. Головахи (концентричний тест часу Т. Котла).

Найбільш показовими з точки зору обговорюваних проблем є, на наш погляд, дані, що характеризують практику планування власного життя старшокласниками і студентами на найближчу і віддалену перспективу (див. табл. 3.1).

Таблиця 3.1

Розподіл часових інтервалів планування власного життя старшокласниками і студентами (%)

Часові інтервали		Старшокласники		Студенти	
		Середнє значення		Середнє значення	
		Чол.	Жін.	Чол.	Жін.
1.	Декілька днів (1 день)	35,3		18,5	
		37,5	34,3	21,4	13
2.	Декілька тижнів (1 тиждень)	15,7		20	
		18,8	14,3	16,7	26,1
3.	Декілька місяців (1 місяць)	7,8		7,7	
		–	11,4	7,1	8,7
4.	Декілька років (1 рік)	13,7		26,2	
		12,5	14,3	26,2	26,1
5.	Планування – зайва трата часу	39,2		21,5	
		43,8	37,1	19,0	26,1

Отже, виявлено доволі тривожні тенденції у баченні і плануванні власного майбутнього сучасною молоддю. Загалом, у респондентів домінує міркування, що *планування – зайва трата часу* (39,2 – школярі; 21,5 – студенти). Крім того, максимально значимий для

респондентів термін планування життя – *кілька днів (1 день)* (35,3 – школярі; 18,5 – студенти). Другу позицію за рівнем значущості займають терміни – *кілька років (1 рік)* (13,7; 26,2), *кілька тижнів (1 тиждень)* (15,7; 20,0). Мінімально виражений у респондентів термін планування – *кілька місяців (1 місяць)* (7,8; 7,7).

У школярів, загалом, переважає міркування, що *планування – зайва трата часу* (39,2), а також термін планування життя – *кілька днів (1 день)* (35,3). Другу позицію посідають терміни – *кілька тижнів (1 тиждень)* вперед (15,7) та *кілька років (1 рік)* вперед (13,7). Мінімально виражений термін планування життя – *кілька місяців (1 місяць)* (7,8).

У студентів, загалом, домінує термін планування життя – *кілька років (1 рік)* (26,2), *кілька тижнів (1 тиждень)* вперед (20,0), а також міркування, що *планування – зайва трата часу* (21,5). Друге місце посідає термін планування життя – *кілька днів (1 день)* вперед (18,5). Мінімально виражений термін – *кілька місяців (1 місяць)* (7,7).

У школярів чоловічої статі найпоширенішим є міркування, що *планування – зайва трата часу* (43,8), а також термін планування життя – *кілька днів (1 день)* вперед (37,5). Другу позицію посідають терміни – *кілька тижнів (1 тиждень)* вперед (18,8) та *кілька років (1 рік)* (12,5). У школярок також переважає міркування, що *планування – зайва трата часу* (37,1) а також термін планування життя – *кілька днів (1 день)* вперед (34,3). Значно слабше виражені терміни – *кілька тижнів (1 тиждень)* (14,3), *кілька років (1 рік)* (14,3) та *кілька місяців (1 місяць)* вперед (11,4).

У студентів чоловічої статі переважають терміни планування життя – *кілька років (1 рік)* (26,2), *кілька днів (1 день)* вперед (21,4). Другу позицію посідають – міркування, що *планування – марна трата часу* (19,0) і термін – *кілька тижнів (1 тиждень)* вперед (16,7). Мінімально виражений термін планування життя – *кілька місяців (1 місяць)* вперед (7,1).

У студенток однаково значущість виявляють терміни планування життя – *кілька тижнів (1 тиждень)* вперед (26,1), *кілька років (1 рік)* (26,1), а також судження, що *планування – зайва трата часу* (26,1). Значно менше виражені терміни планування життя – *кілька днів (1 день)* (13,0) і *кілька місяців (1 місяць)* вперед (8,7).

Що стосується динаміки значущості термінів планування життя школярами і студентами – отримані наступні результати.

У студентів, у порівнянні з школярами, зростає значимість термінів планування життя – *кілька тижнів (1 тиждень)* (20,0 і 15,7), *кілька років (1 рік)* вперед (26,2 і 13,7). Виявлено тенденцію щодо значного зменшення термінів планування життя у студентів у порівнянні з школярами, загалом – *кілька днів (1 день)* вперед (18,5 і 35,3), а також міркування, що *планування – зайва трата часу* (21,5 і 39,2). Відносно сталою залишається термін планування життя – *кілька місяців (1 місяць)* вперед (7,8 і 7,7).

На наш погляд, зростання терміну планування життя у студентів свідчить про розвиток у них, в першу чергу, стратегічності, «далекоглядності», впевненості при моделюванні власних життєвих перспектив. Тобто, у даному виявленні простежується певне відношення респондентів до власного життя, долі – більш гедоністичне, хаотичне, «інстинктивне», «плинне» у школярів (*планування не потрібне*) і більшою мірою спрогнозоване, осмислене у студентів (*планування на декілька років уперед*).

Зокрема, студенти чоловічої статі в порівнянні з школярами тієї ж статі частіше планують життя на – *кілька років (1 рік)* вперед (26,2 і 12,5), та на *кілька місяців (1 місяць)* вперед (7,1 і 0). Крім того, студенти чоловічої статі в порівнянні з школярами чоловічої статі рідше вважають, що *планування – зайва трата часу* (19,0 і 43,8), а також планують життя на – *кілька днів (1 день)* (21,4 і 37,5) і *кілька тижнів (1 тиждень)* вперед (16,7 і 18,8).

У свою чергу, серед студенток в порівнянні з школярками побутує думка, що планувати життя слід на – *кілька років (1 рік)* вперед (26,1 і 14,3), *кілька тижнів (1 тиждень)* вперед (26,1 і 14,3). Разом з тим, зменшується значимість міркування, що *планування – зайва трата часу* (26,1 і 37,1), а також строків планування життя на – *кілька днів (1 день)* (13,0 і 34,3) і *кілька місяців (1 місяць)* вперед (8,7 і 11,4).

Що стосується гендерних розбіжностей, що були виявлені в отриманих даних, то заслуговує на увагу зростання значимості серед дівчат-студенток у порівнянні з юнаками міркування, що *планування життя – зайва трата часу* (26,1 і 19,0). На наш погляд, однією з детермінант даної ситуації є формування у студентів об'ємного, контекстуально-гнучкого мислення, відповідальності за власне життєтворення, почуття власної неповторності, самобутності, унікальності. Передумовами цих індивідуально-психологічних аспектів є реальний минулий і теперішній соціальний досвід успішнос-

ті, адекватна самооцінка, впевненість у особистій ефективності та реалізації.

Наведені дані свідчать про глибокі проблеми молоді щодо бачення своєї подальшої долі, власних життєвих планів. На загал, ці плани у багатьох випадках є нечіткими, романтичними, непов'язаними з реальними умовами існування та з неадекватною оцінкою власних можливостей. Хоча, ніде правди діти, життєві плани студентів об'єктивно конкретніші, більш обґрунтовані, що говорить про набуття ними більшої соціальної компетентності.

Дослідження факторів, які здійснюють найбільш суттєвий вплив на процес і результати життєвого планування, виявило, що на перші позиції тут респонденти поставили: вік, стать, особливості життєвого шляху (життєвого досвіду) респондентів, природні умови життєдіяльності (екологія), природні умови організму (здоров'я), соціальне оточення (сім'я), широкий соціальний контекст (економіка) і т. ін. [112].

Результати досліджень у межах каузально-цільової концепції породжують надії на те, що усвідомлення важливості актуалізації зв'язків між подіями минулого, теперішнього і майбутнього здатне допомогти як окремії людині, так і цілим соціальним групам (школярам, студентам) підійти до проблеми планування і структурування життєвого шляху з більш змістовних позицій, навчитись керувати своїм часом так, щоб забезпечити підвищення якості життєтворчості і творчу самореалізацію в майбутньому. Іншими словами, для того, щоб час життя не здавався в майбутньому згайним, а в теперішньому плинув напружено і змістовно, необхідно актуалізувати зв'язки між подіями минулого, теперішнього і майбутнього, знаходити їх причини, цілі, а, головне – смисл. Як підкреслюють Є.І. Головаха і О.О. Кронік, зовсім не ілюзорними є для одних людей переживання загублених, викреслених з життя років і уявлення про життя довге, але таке, що швидко минає, в той же час є й такі люди, про яких можна сказати, що їх життя вміщує в собі декілька інших [37].

З прикладної точки зору каузально-цільовий підхід з одного боку, конкретизує намагання надати плануванню життєвого шляху певної осмисленості, а з іншого боку – залишає ще багато запитань як теоретичного, так і методичного характеру. Наприклад, як привчити людину не жити марно, а брати участь лише у подіях, для яких можна знайти виправдання, і які можуть мати позитивні впливи на

майбутнє. Адже особа має тільки дві можливості – або вибрати події значущі стосовно майбутнього і минулого, або самому робити їх такими. Усе це породжує запитання відносно того, що саме заважає людині поводити себе у відповідності з ідеями цього підходу, які на інтуїтивному рівні для багатьох виглядають цілком зрозумілими. Необхідність відповіді на ці запитання породжує необхідність розгляду проблеми долі в усіх її аспектах.

3.6. Проблема долі – систематизація категорійно-поняттєвого апарату

Ще одне поняття, що претендує, принаймні у прикладній психології, на статус категорії є поняття *долі*. Воно багато в чому є об'єднуючим для названих вище понять і категорій і дозволяє розглянути в системі життєвий шлях, життєві перспективи і плани, життєву ситуацію, вчинок, кризи розвитку особистості та ін. як з точки зору потенцій, перспектив і передбачень, так і з точки зору оцінки вже здійсненого, пережитого, завершеного.

Складна взаємодія біологічних, психологічних, соціально-історичних детермінант розвитку, їх відносна автономність і взаємовплив створюють своєрідну траєкторію життєвого шляху яку часто називають долею [19, 57, 87, 101, 124, 135, 144, 151, 160, 199].

Визначають долю людини моменти розв'язання найважливіших життєвих ситуацій і проблем, які відіграють на життєвому шляху роль «поворотних пунктів», визначних подій, вчинків (Г.С. Сковорода, В.А. Роменець, В.О. Татенко, Т.М. Титаренко). Ці моменти створюють нові життєві обставини і, значить – нові життєві ситуації, нові більш або менш сприятливі умови для їх вирішення. Проблема долі породжує, з одного боку, питання про співвідношення обумовленого, нормативного, передбачуваного а, з іншого боку – власної активності людини, її здатності протистояти обумовленості, впливаючи на перебіг життєвих подій.

Категорія долі може розглядатись як синтез кількох змістових складових:

По-перше, як співвідношення задатків та здібностей людини, умов її існування та реальної поведінки за цих умов, її усвідомлення своїх сильних і слабких сторін, її ставлення до своїх можливостей і

до тієї поведінки, яка визначається власними здібностями, а також ставлення до можливостей розвитку своїх здібностей.

По-друге, доля може розглядатись як співвідношення випадкового і передбачуваного, як наслідок випадкових результатів на противагу передбачуваним, а також як здатність людини до ризику з метою підвищення ймовірності випадкових переваг.

По-третє, у найбільш важливому і цікавому випадку доля може розглядатись як ставлення особистості до свого життєвого шляху, породжуючи необхідність розгляду понять індивідуальної і соціальної активності особистості, які характеризують те, як саме і наскільки особистість розкриває себе в процесі протистояння життєвим обставинам [50, 137, 144, 149, 165, 172].

Поняття долі зазнавало глибоких змін впродовж історії в уявленнях теологів, філософів, культурологів, психологів. Якщо у Стародавньому Світі, принаймні, у Європі, спочатку загальним була ідея Фортуни, поняття долі, яку майже не можна змінити, то потім воно було перероблене християнством, яке змінило його, з одного боку, на поняття Божого Провидіння, а з іншого боку, встановило залежність долі у вигляді особистісної відповідальності за людську гріховність (поведінку), надавши таким чином людині певні можливості впливати на власну долю, можливість власної активності, ініціативи. Крім того, була вказана небесна сфера в якості чинника, який визначає майбутнє людини в масштабі цілісного життя. Це стимулювало також пошук магічних засобів впливу на людську долю.

Поступово в умовах Ренесансу, під впливом робіт тогочасних філософів, визрівало таке поняття Фортуни, на яку людина може впливати. Наприклад, якщо існували негативні астрологічні прогнози, то окрім магічних дій можна було дотримуватись обережності, або вчасно мобілізувати свої власні сили [135, 136]. Іншими словами спостерігається рух наукової думки від повного фаталізму в існуванні людини до її власної творчої активності (В.А. Роменець).

Зміна суспільно-економічної формації у цей період, перехід до більш індивідуалістичного капіталістичного суспільства зумовили зміну ставлення до поняття Долі-Фортуни. Фортуна стала образом, в якому свідомість часу втілювала відчуття віддалення від Абсолюту. У формі суб'єктивного переживання цей образ, з одного боку, зафіксував, наскільки він сприяв появі відчуття фаталізму, реальне зростання відчуження людини від її суттєвих сил, яким супроводжу-

вався перехід від феодалізму до капіталізму [137], а з іншого боку, наскільки він вказував на можливість впливу на неї, підкреслював нову творчу роль людини.

У подальшому концепція долі ставала фактично все більш залежною від бажань людини по мірі розвитку суспільної практики, оволодіння силами природи, суспільства і своєї власної природи. Лише останнім часом виявилось, що надання людині можливості вибирати серед великої кількості варіантів подальшого особистісного розвитку, в багатьох випадках приводить до втечі від відповідальності за обрання того чи іншого варіанта, до «втечі від свободи» за висловом Е. Фромма [164]. Багато людей бажать більшої визначеності ніж та, яка з'являється у них, коли вони стають вільними.

Кінець епохи Модерну, що означає кінець існування 500-річного проекту Просвітництва, згідно з яким можна побудувати суспільство і життя людини на раціональних засадах. Одна із найвизначніших криз західної культури, означає, серед іншого, що доля вже не розглядається як така, чим не можна маніпулювати. В процесі свого розвитку людина, як вважають постмодерністи, дійшла висновку, що існують певні теоретичні сфери, якими вона ще не оволоділа і, скоріш за все, не зможе оволодіти тому, що вони стосуються динамічних знань, які змінюються все швидше і швидше внаслідок зіткнення все більшої кількості культур, організацій, осіб і їх точок зору а також їх мотивів. За цих умов основною характеристикою життєвих обставин стає їх невизначеність, а від людини життя вимагає постійного прийняття все нових і нових рішень в динамічних умовах, що постійно складаються по-новому [136]. В цих умовах постійно зростає необхідність в постійній корекції життєвих планів і стратегій.

Саме ця невизначеність є причиною того, що, з одного боку, стає все менше можливим організувати тиск на людину, позбавивши її свободи, а з іншого боку, що більшість людей нездатна до таких викликів долі, намагаючись штучно спростити ситуацію, «втекти від свободи» тощо. В умовах зростання глобальної кризи стає загальним правило, прояв якого можна було спостерігати і в минулі кризові періоди, а саме: в період кризи зростає роль тієї визначеності і організованості, яка забезпечується спрощуючими дійсність псевдо-теоретичними утвореннями (саме ця спрощеність забезпечує їх здатність відносно задовольнити певні соціальні потреби в умовах кризи) або такими, що викликають рішучість у поведінці,

як інстинкти, міфи, прадавні вірування, магія, а також намагання знайти певні духовні або політичні авторитети тощо. Суспільство в умовах кризи згідно з однією тенденцією неначебно відкидається назад, згідно з іншою – в ньому визріває нова парадигма (В.Г. Кремень, М.М. Слюсаревський, Т.М. Титаренко).

Одним із перших, українських вчених, хто досліджував проблеми долі та життєвого шляху особистості, можна вважати Г.С. Сковороду [144]. Дослідники, яких цікавило, що було зроблено в минулі сторіччя в сфері психологічної науки в Україні, серед іншого, обов'язково пригадують його ім'я. Дуже цікавою є обґрунтована ним концепція «сродної праці», яка здатна принести людині щастя і душевний спокій. Актуальною до нашого часу є його ідея про те, що люди часто нехтують самопізнанням, обираючи професію, а разом із тим і свій життєвий шлях, всупереч своєму життєвому покликанию, яке наш філософ розглядав як прояв Божого провидіння, керуючись натомість корисливими міркуваннями або сліпо наслідуючи моду. Така поведінка здатна привести до того, що людина не маючи душевного миру і щастя, відчуває постійне невдоволення і смуток. Така «несродна» праця може мати негативні наслідки не тільки для людини, яка може завдавати своєю працею шкоди іншим людям, але й для суспільства. У цьому випадку Г.С. Сковорода слідує Марку Аврелію, який вважав, що загальнокорисна праця та праця, що відповідає природі людини, повинні співпадати. І хоча ми сьогодні вже знаємо, що для більшості людей в житті так не завжди буває і не може бути, але ця ідея продовжує залишатися привабливою і цікавою [61, 136, 144].

Цікавою залишається також ідея про те, що метою людського життя є досягнення душевного спокою, сердечного миру і щастя, заради чого слід намагатись знайти «сродну» діяльність і займатись самопізнанням. Досягнення стану щастя, тобто такого стану, коли душа живе повним життям, вважалось мислителем запорукою визволення людини від тягаря навколишньої дійсності, повсякденної реальності. Цей стан, стан «куражу» він протиставляв тому поняттю про щастя, яке висував Епікур, який вважав за необхідне досягти такого психічного стану спокою і безтурботності, коли усуваються всі страждання, страхи і турботи, а залишається лише радість і веселість. Натомість Г.С. Сковорода [144] вважав, що душа, яка не страждає – «мертва і смердюча вода».

Найактуальнішою при цьому сьогодні є думка про те, що людина має віднайти в собі оте так зване зернятко істини і розвивати його в собі, незважаючи навіть на нездатність суспільства повністю підтримувати цю її діяльність.

Саме під пошуком «зернятка істини» у душі можна розуміти заклик до людини щодо її самовизначення, щодо самореалізації, щодо винайдення власними силами у собі здатності до найкращого застосування, з одного боку, тих різноманітних і невідомих раніше можливостей і умов, які надає їй сучасне суспільство, а з іншого боку, тих власних «сродних» можливостей і здібностей, які можуть бути застосованими і розвинутими людиною у цих умовах. Таким чином, це поняття виявляється ближчим до понять сучасної людини, ніж, наприклад, поняття «мойри» у давніх греків, тобто долі, на яку не можна вплинути.

Г.С. Сковорода не наполягав на тому, що людина має виявити лише одну сродну працю і виконувати тільки її. Він казав і про те, що таких «сродностей» у людини може бути декілька. Але найбільшу насолоду в житті людина зможе отримати тільки від основної. У такій постановці це поняття ставить проблеми, які не вирішені і досі. Більше того, ця проблема дозволяє висувати варіанти прогнозів відносно того, яким має бути суспільство, в якому проголошено щастя людини за основу. Адже може виявитись, що, з одного боку, більшість людей може побажати обрати такі професії, для яких у суспільстві не можна створити стільки робочих місць, щоб задовольнити всіх бажаючих. З другого боку, суспільні потреби вимагають того, щоб певні професії залишались масовими, незважаючи на їх меншу привабливість.

Для сучасної ситуації суспільного розвитку характерним є те, що більшість людей змушена обирати професію, користуючись іншими міркуваннями ніж тими, що пропонував філософ. Розв'язання проблеми, яке б було спорідненим його думкам, і яка таким чином виникає з його теорії, може полягати в тому, щоб у суспільстві більш чітко розрізнялась необхідність як праці з метою «заробити на хліб», так і праці з метою задовольнити свої «сродності».

При цьому, навіть якщо суспільство не в змозі забезпечити останню, воно не повинно вимагати від людини любові тільки до «суспільно корисної» праці, якої ще недавно домагалися наші керівники і науковці, пам'ятаючи, що більшість людей займаються нею вимушено, що виконуючи цю працю вони не стають щасливими, а

тому не слід удавати, що їх можна штучно привчити до того, що потрібно «суспільству», треба все ж таки вияснити, що потрібно кожній людині насправді (В.В. Рибалка). Суспільство повинно створювати умови для того, щоб люди мали певні можливості спробувати себе в інших видах діяльності, серед яких вірогідно зможуть відшукати свою сродну працю.

Попри велику кількість досліджень творчості Г.С. Сковороди проблема долі та сродної діяльності залишаються усе ж малодослідженими але мають велике теоретичне значення. Зокрема, названі поняття можуть бути застосовані як ключові в розумінні протистояння людини і її життєвих обставин, людини і її життєвої ситуації, людини і суспільства, людини і її потенцій, здібностей, ресурсів і намірів. Таким чином, основоположні ідеї Г.С. Сковороди, що стосуються проблем долі людини, виявляються дуже актуальними і для сучасних дослідників.

На нашу думку для адекватного визначення життєвого шляху основну увагу слід звернути на два поняття – події і обставини, умови життєдіяльності. При цьому історію життя утворює послідовність подій, а життєві обставини, до яких можна віднести всю сукупність соціальних, біологічних та екологічних чинників, діють на людину протягом усього її життя, утворюючи неповторні для кожної особи умови життєдіяльності. Але обидва ці поняття не можна розглядати тільки як зовнішні по відношенню до особистості, які створюють умови її існування.

Слід врахувати ще й той факт, що особистість може, по-перше, в певних межах здійснювати вибір серед множини варіантів зовнішніх умов, а по-друге, в певних межах може створювати для себе зовнішні та внутрішні умови існування у вигляді подій та обставин, а також ситуацій. Тобто мова йде про активність особистості, її творчу природу. Вирішення життєвих ситуацій і проблем, які трапляються на життєвому шляху, кожного разу створює нові ситуації, які, в свою чергу, впливають на виникнення і подальші вирішення нових життєвих ситуацій. Серед ситуацій і подій можна також виокремити певні найважливіші, які відіграють роль «поворотних пунктів», розв'язання яких багато в чому визначає подальшу долю людини.

Загалом, співвідношення долі, актуальної життєвої ситуації та життєвого шляху особистості відображено на рис. 3.9. Тут доля зображена як сукупність зовнішніх і внутрішніх умов існування

людини які змінюються впродовж її життя (умови) і являють собою певний тренд, «коридор». Причому цей «коридор» має значення як у минулому, так і у майбутньому. Межі цього тренду відображають всю сукупність умов існування від соціально-історичних, соціокультурних, етнічних до індивідуально-психологічних, навіть фізіологічних. Наприклад, сліпота унеможлиблює опанування людиною ряду професій, зокрема льотчика, водія, снайпера і т. ін. обумовлюючи таким чином можливості розгортання долі у майбутньому, побудови життєвих стратегій, планів, вибору «сродної» діяльності.

З іншого боку на життєвому шляху людини (трек) бувають ситуації і події, коли вона долає визначеність, заданість, обумовленість своєї поведінки, межі власних фізичних можливостей і духовних сил, долає соціальні і фізичні бар'єри. У такому випадку говорять, що людина здійснила вчинок, «пішла всупереч долі», у повній мірі самореалізувалась.

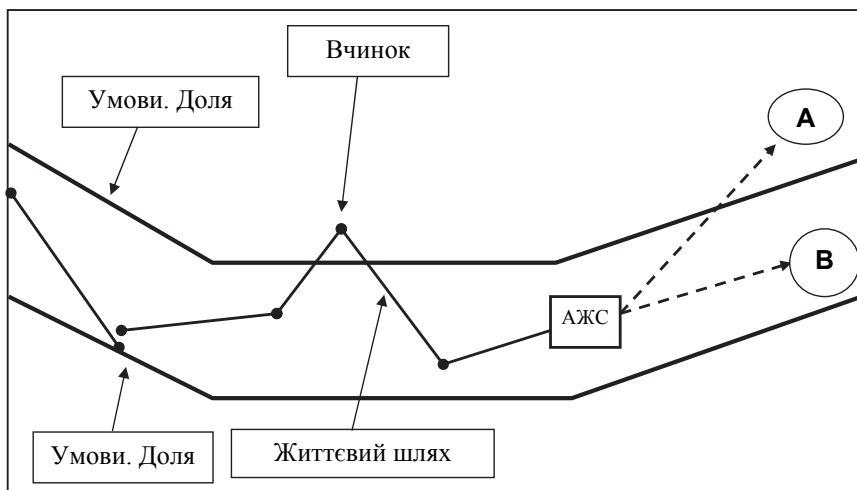

Рис. 3.9. Співвідношення долі та життєвого шляху особистості

Розв'язання проблем актуальної життєвої ситуації (АЖС), як уже зазначалося, пов'язано із вибором напрямку подальшого руху, вибором тієї чи іншої життєвої стратегії, плану, сценарію. На цьо-

му рисунку ми відобразили відомі усім роздуми шекспірівського Гамлета:

«І от питання – бути, чи не бути.
У чому більше гідності: скоритись
Ударам долі і лягти під стріли (стратегія В)
Чи опором зустріти чорні хвилі
Нещасть – і тим спинити їх? (стратегія А)» (переклад Ю. Андруховича, 1999 р.).

З рисунка видно, що життєва подія, як і конкретний вчинок, виявляються тими елементарними утвореннями, з яких складається життєвий шлях. Вони настають внаслідок складної взаємодії біологічних, психологічних та соціальних чинників, серед яких зовнішні, що значною мірою визначають такі важливі характеристики, як час, послідовність і спосіб реалізації життєвих подій і вчинків. Внутрішні чинники, в свою чергу, також здатні вплинути на ці характеристики, періодизація життєвого шляху значною мірою залежить від біологічної, психологічної і соціальної активності суб'єкта, від його власної ролі у знаходженні свого місця в житті. Більше того, у людини є стійка потреба вийти за межі зовнішніх обставин, щоб виявити свої сутні сили, реалізуватися якомога повніше, остаточно і досконало. Тому вчинок більше ніж життєва подія здатний ставати джерелом варіантів подальшого розвитку людини, відображаючи можливості людини і її здатність до самореалізації (В.А. Роменець).

Таким чином, життєві ситуації, події і вчинки, тобто реакція на них остаточно визначаються конкретно людиною, яка вносить в них свої бажання, потреби, емоції і можливості свого впливу на них. Сприйняття людиною подій і ситуацій виявляється залежним не тільки від об'єктивних, але й від суб'єктивних обставин. Різні люди акцентують увагу на різних сторонах подій і ситуацій власної долі, вбачаючи в них трагічне або комічне, темне або світле, радісне або сумне в залежності від своїх характеристик, а також від того, що вона привносить до цих подій і ситуацій, як вони стосуються її. І не тільки до окремих подій, але й до свого власного життя в цілому людина не може ставитись або байдуже або небайдуже.

Особистість має нахили до цілісної оцінки власної долі, переживаючи все те, що стає часткою її життєвого шляху, як трагедію,

драму, фарс або мелодраму, маючи певні стабільні нахили до одного із способів такої цілісної оцінки життєвих подій. Така загальна тональність залежить також від віку, досвіду, статі або від зміни певних життєвих обставин і оцінок найближчого соціального оточення. Таке усталене відношення до життєвих подій є внутрішнім чинником, від якого залежить характер людських вчинків, ступінь незалежності від зовнішніх обставин, рівень відповідальності за своє життя.

Категорія долі щільно пов'язується іще з одним поняттям, яке дає можливість розглянути драматургію життя людини у відповідності до побудованого людиною образу «Я», послідовності подій та обставин, соціальних і природних умов існування (тренд), які з плином часу розгортаються у певну лінію (трек). Ця лінія може бути названа *життєвим сюжетом*. Розгляд сюжетних ліній життя клієнта є предметом діяльності у багатьох напрямках прикладної психології, дає можливість творчо застосовувати одержані результати як для вдосконалення методик, методів і технологій, так і для поглиблення розуміння людської природи самим практичним психологом.

Життєвий сюжет – це певна схема, яка лише приблизно зображує типові лінії розгортання внутрішнього розвитку і функціонування особистості, її взаємодію з навколишнім світом. Серед таких сюжетів можна вказати, не маючи на меті перерахувати їх усі, на найважливіші: сюжет самоствердження, сюжет самореалізації і самоактуалізації, а також сюжет любові, сюжет виживання, сюжети особистісних стосунків тощо [101, 137, 149].

Сюжет самоствердження – форма стереотипної поведінки, яка схвалюється сучасним суспільством, яке явно або неявно формулює бажані зразки поведінки і обов'язки своїх членів. У процесі розвитку цього сюжету людина адаптується до соціального середовища. Значною мірою самоствердження відбувається шляхом ототожнення себе з іншими людьми, із засвоєнням відповідних норм, масок, ролей, зразків поведінки і форм діяльності. І якщо на початку життя такими зразками є представники найближчого соціального оточення, – батьки, брати, знайомі, то по мірі дорослішання на роль зразків починає претендувати більш віддалене оточення – популярні суспільні діячі, представники шоу-бізнесу, спортсмени і т.п. Таким оточенням можуть ставати як реальні референтні групи та особи, так і уявні, тобто групи створювані в уяві часто на основі впливів засобів масової інформації, зразків літератури і кіно.

В усіх випадках роль уяви слід визнати першорядною, оскільки вона породжується необхідністю засвоєння більш широкого світу, який знаходиться за межами сім'ї, і який приваблює своєю невідомістю, своїм розмаїттям, своєю безмежною варіативністю, яку легко сплутати із безмежними можливостями, який відповідає вимогам визрівання особистості. Таке засвоєння відбувається шляхом спроби відігравати певну роль в тому середовищі, яке будується в уяві на основі отримуваної ззовні інформації. Порушення даного сюжету може наставати внаслідок того, що людина відривається від більш загальних цілей життя і починає надавати занадто велике значення досягненню другорядних, поточних цілей, перетворюючи їх у самоціль, нехтуючи можливостями досягнення незалежності від оточення, від життєвих обставин, можливостями самореалізації тощо.

Не менш важливий сюжет самореалізації пов'язаний з потребою особистості в реалізації своїх здібностей, можливостей, прагнень і бажань, мрій і фантазій. Без цієї реалізації неможливо досягти відчуття щастя і повноти людського буття. Потреба бути собою, досягти своїх цілей, знайти особистісний життєвий шлях є основними потребами людини. Але для того, щоб цілі, які переслідує особистість, відчуті своїми, вона повинна приділити належну увагу самопізнанню, виокремленню з усіх інших цілей, що мають зовнішній, нав'язаний характер, такі, що відповідають певному ядру особистості, відбивають її сутність. Досягнення стану самопізнання вимагає певних зусиль і часу, але воно варто цього не тільки для самої особи, але й для суспільства, оскільки глибинною сутністю людини, як підкреслював К. Роджерс [133, 134], є те, що вона є суспільна, постійно зростаюча, розумна та реалістична істота.

Велика кількість проблем впродовж життєвого шляху настає у зв'язку із сюжетом любові. Любов здатна поєднувати людей, допомагаючи людині позбутися відчуття самотності, надаючи відчуття щастя і повноти своєї реалізації. Хоча цей сюжет можна розглядати як один із засобів самореалізації, але при цьому існує небезпека надання першорядних значень підсвідомим, інстинктивним відчуттям, які можуть спотворити реальність і призвести до значної кількості психологічних проблем.

Цей сюжет є також основним стосовно утворення механізмів психологічного захисту. Основою любові до себе, до світу і до інших

е батьківська любов, а всякі розлади у взаєминах з батьками у ранньому віці є основою більш пізніх розладів і особистісних проблем, породжуючи такі відхилення від глибинної, безкорисливої любові, як власницька любов або любов за обов'язком. Порушенням сюжету любові виявляються і порушення сексуальних стосунків які, за сучасними поглядами, безпосередньо залежать від нього. Так Е. Фромм зазначав, що любов не виникає внаслідок адекватної сексуальної поведінки, навпаки, щастя у статевих стосунках виникає як наслідок любові [165].

Людська доля розгортається як в особистісному, так і в колективному і в суспільному вимірах. При цьому схоже на те, що частіше можна спостерігати, що як індивідуальна, так і суспільна доля відбувається не згідно з певною логікою обставин або інтересів, а згідно з певним діалогом, який ведуть особистість або суспільство між собою, згідно із законами драми, яку переживає суспільство або особистість. Складність особистісного життя і суспільних процесів частіше за все обумовлюють розгортання життєвого шляху особистості або розвитку суспільства в контексті «виклик – відповідь», а не в контексті раціонального розгортання, дотримання заздалегідь складеного плану, якого, як виявляється, не можна остаточно створити і дотримуватись без постійного внесення суттєвих коректив. Поведінка особистості значною мірою виявляється спровокованою життєвими ситуаціями і кризами, тобто обставинами, що склалися, а не раціональними причинами. Більш того, проблемні ситуації, в які потрапляє особистість, і які могли б становити основу для певної продуманої поведінки, не завжди виявляються більш важливими, ніж певні виклики долі або певні можливості, які випадково надаються особистості впродовж її життєвого шляху, і які мають часто лише символічний характер.

З одного боку, це можна пояснити, як вже говорилося, складністю тих обставин, в яких знаходиться особистість або суспільство. З іншого боку, із тим фактом, що обставини і ситуації, в які потрапляє особистість, впливають, насамперед, не на її розум, а на чуттєву, емоційну і моральну сфери, визначаючи її поведінку здебільшого з цих позицій. Таким чином, особистість відповідає скоріше на суб'єктивний зміст отриманого виклику долі, ніж на ті об'єктивні проблеми, які цей виклик відображає.

У термінах викликів долі це все означає, що реакція особистос-

ті на них визначається, насамперед, тим символічним контекстом, який притаманний культурному середовищу, в якому живе людина, і тими відчуттями справедливості, самоповаги, гордості, морального і історичного обов'язку, задовольнити які людина намагається в першу чергу. Іншими словами, культурне середовище в самому широкому розумінні також треба брати до уваги, визначаючи життєву поведінку людини, її психологію, а не тільки міркування, які стосуються економічних і соціальних причин.

Життєвий шлях, таким чином, визначається низкою вчинків, які здійснює особистість у відповідь на низку викликів долі, тобто на низку можливостей, які можна використати, якщо їх усвідомити, і зовнішніх обставин, які не можна уникнути. У відповідності до цього вчинок є способом особистісного існування, який є домірним взаєминам між особистістю і світом (В.А. Роменець). Це дає підстави для того, щоб рекомендувати це поняття у відповідності з тенденцією, яка існує в науці взагалі і в психології зокрема, пошуку певного центру, з якого все починається і до чого все приходить, пояснюючого сутність психічного, його природи, поєднуючи «глибинне» і «вершинне».

У цьому контексті доволі важливо розглянути поняття вчинку. Саме вчинок являє природну єдність внутрішнього і зовнішнього, тілесного і духовного, біологічного й соціального, індивідуального й суспільного, свідомого і несвідомого, морального і психічного [135–137]. Саме у вчинку відбувається перехід від свободи «від» до свободи «для», від свободи як усвідомленої необхідності, до свободи вибору і до свободи як можливості нескінченного буття. Вчинок, як підкреслюють В.О.Татенко [149] та Т.М.Титаренко [152], є «живим осередком», який цілком вбирає в себе всі суттєві сторони психічного у його вищих визначеннях, і поза ним нічого не залишається.

С.Л. Рубінштейн [140] зазначив, що людина включається в буття своїми діями, які його перетворюють. Процес життя – це низка «вибухових реакцій» у відповідь на ситуацію, на наявну даність. Людина, реалізуючи себе, «вибухає» черговою дією, яка породжує наступну ситуацію і наступний «вибух». Уточнюючи погляди С.Л. Рубінштейна, відомий український вчений В.А. Роменець [135–137] користується поняттям вчинку, який завжди є наслідком попереднього етапу життєвого або творчого шляху і основою для формування наступного. Фінал кожного вчинку є дебютом наступного. Кожний вчинок,

розв'язуючи проблеми одного рівня, виводить на інші проблеми на другому рівні. Або як розгортає логічну спіраль пошуку осередків психічного сам В.А. Роменець, психіка впродовж тисячолітніх спроб розкрити таємницю душі тлумачиться або як засіб пристосування організму до середовища, тобто в позитивістському дусі, хай навіть це називається по-науковому «адаптацією», або з урахуванням духовного сенсу людського існування, самодостатнім характером психіки, її творчої потенції і гуманістичним спрямуванням сутності існування духу.

Життєвий і творчий шлях В.А. Роменець розглядає як серію значущих вчинків, як цілепокладання для досягнення певної мети за допомогою вчинкового механізму. Це дозволило йому стверджувати, що розмаїття пов'язаних між собою єдиною життєвою метою вчинків може розглядатись як один вчинок, який безперервно підлягає розв'язанню, і по суті визначає життєвий шлях людини. Життєвий шлях може, таким чином, розглядатись як всеохоплюючий вчинок. Крім того, як щойно вказувалось, вчинок з точки зору теорії систем підходить на роль елементарного процесу або явища, розвиваючи який можна поступово отримати всю систему відповідної науки, тобто є системоутворюючим поняттям.

Таким чином, якщо всі ці поняття, які утворюють категорійно-поняттєву мережу прикладної психології (див. рис. 1.3), такі як життєва подія і життєва ситуація, психологічна ситуація, психологічна проблема, життєва криза, стратегії розв'язання життєвої кризи тощо, можна застосовувати до дослідження проблем життєвого шляху, маючи однак на увазі не просте вирішення цих проблем як поточних, а вирішення їх з урахуванням і під кутом зору його проектування і планування, то певні поняття, такі як доля, вчинок, соціальна активність суб'єкта, психологічний час, самовиявлення особистості, самовизначення особистості, образ «Я», життєвий задум, життєва програма, життєві стратегії, життєтворчість, культура життя особистості тощо, які широко застосовуються в прикладній психології, відповідають насамперед вимогам і інтересам дослідження категорії життєвого шляху особистості.

Висновки до розділу 3

Відповідно до визначеної специфіки предмету, методів і принципів прикладної психології, її місця в системі психологічних знань, ролі, що вона відіграє у забезпеченні психологічного практикування, на основі теоретичного аналізу робіт науковців у цій галузі, було розроблено категорійно-поняттєвий апарат, який дозволяє, на нашу думку, забезпечити основні функції: несуперечливим чином поєднати основні психологічні концепції у прикладній психології; забезпечити розробку нових та вдосконалення вже існуючих технологій професійної діяльності практичного психолога; побудувати психологічні служби; забезпечити єдині підходи до підготовки і ліцензування практичних психологів.

В якості центральної категорії прикладної психології обґрунтовано категорію життєвої проблеми особистості. Життєва проблема – це стан протиріччя між намірами, бажаннями та уявленнями людини і реальними результатами її поведінки або обставинами в яких вона відбувається. Відображення у свідомості людини життєвої проблематики розуміється як психологічна проблема. Психологічна проблема, будучи однією із складових життєвої проблематики, є станом невизначеності, що виникає в процесі життєдіяльності особистості між намірами, мотивами, уявленнями і цілями поведінки, з одного боку, та об'єктивними і суб'єктивними умовами їх реалізації з іншого.

Ґрунтуючись на категоріях життєвої і психологічної проблематики, виходячи із специфіки та технології здійснення психологічної практики було здійснено розгортання категорійно-поняттєвої мережі прикладної психології, основними поняттями (базовими категоріями) якої визначені: актуальна життєва і психологічна ситуація особистості, життєвий шлях, життєва подія, життєві перспективи особистості, доля, життєві сценарії, життєтворчість, життєвий задум та ін.

Доведено, що усі названі поняття і категорії складають єдину, взаємоузгоджену мережу, обумовлюють одне одного і, головне – несуперечливим чином дозволяють транслювати категорійно-поняттєві апарати основних теорій наукової психології у методичні інструменти для психологічного практикування.

ВИСНОВКИ

Психологічне практикування у різних сферах суспільного та індивідуального життя людини сьогодні набуває масового характеру. При цьому поза увагою багатьох практиків залишаються питання теоретичних засад і методологічних позицій на яких це саме практикування здійснюється. У численних навчальних семінарах питанням теорії увага майже не приділяється, натомість головний акцент робиться на процесуально-технічному, методичному аспекті. Це приводить до того, що психолог-практик просто не розуміє, що відбувається з клієнтом або учасниками групи в процесі такого «практикування».

Поява великої кількості нових «шкіл», «напрямів» і «течій» у психології призвела до того, що у багатьох випадках неможливо визначити наскільки та чи інша «школа» є науковою, чи, хоча б ґрунтується на якійсь певній науковій методології.

Професійна діяльність у галузі прикладної психології і психологічної практики у першу чергу має бути спрямована на захист психічного здоров'я, особистісного суверенітету, честі і гідності людини, передбачати її розвиток і соціальну адаптацію. Таким чином, питання систематизації теоретичних і методологічних основ психологічного практикування набувають особливого соціального значення.

Методична неузгодженість і необхідність системної професійної підготовки практичних психологів та необхідність кваліфікованого визначення ефективності психологічної допомоги обумовили необхідність теоретичної систематизації наукових підходів, шкіл та напрямів у прикладній психології, визначення єдиних методологічних засад здійснення психологічної практики.

Основною метою нашої роботи було визначення та систематизація теоретико-методологічних засад розвитку прикладної психології на основі теоретичного аналізу робіт науковців і досвіду психологічного практикування на сучасному етапі.

Основним підґрунтям нашої роботи стали дослідження вітчизняних і зарубіжних дослідників. Зокрема теоретико-методологічні розробки, концепції і теорії Г.С. Абрамової, А. Адлера, Б.Г. Аманьєва, О.Ф. Бондаренка, Л.С. Виготського, Г.С. Костюка, В.Г. Кременя, О.М. Леонтьєва, С.Д. Максименка, В.С. Мерліна, В.В. Рибалки, К. Роджерса, В.А. Роменця, С.Л. Рубінштейна, З. Фрейда, Е. Штерна, Г.П. Щедровицького, Т.С. Яценко та ін.

Теоретичний аналіз різних форм, методів і видів надання психологічної допомоги особистості, яка знаходиться у складних життєвих обставинах, дозволив визначити психологічну практику як одну з специфічних форм соціальної і духовної практики людини (суб'єкта психологічної практики), що спрямована на внесення змін у поведінку і внутрішній світ іншої особистості (об'єкта психологічної практики), її ставлення, наміри, світогляд, індивідуальний розвиток та соціальні зв'язки, збереження та вдосконалення її індивідуальності.

Порівняння концептуальних моделей наукової психології, психологічної практики і прикладної психології, їх об'єкта, предмету і методології дозволило визначити місце прикладної психології у системі цих знань та визначити її сутність. Прикладна психологія визначається як галузь професійної діяльності, метою якої є розробка і упровадження у психологічну практику цілісних технологій і методів практичної роботи шляхом інтеграції (синтезу) знань, методів і законів наукової, позанаукової і побутової психології з досвідом і методами психологічного практикування. Прикладна психологія має специфічну мету, методологію, принципи і категорійно-поняттєвий апарат, що відрізняються від психологічних знань і психологічної практики.

Прикладна психологія посідає проміжне місце між науковою психологією і психологічною практикою. Сутність професійної діяльності в галузі прикладної психології полягає в узагальненні наукових даних, методів, методик і теорій з практичними методами та професійним досвідом психологів-практиків і створенням на цій основі технологій роботи практичного психолога з типовою проблематикою клієнта та типовими життєвими обставинами у яких він знаходиться.

Порівняльний аналіз теоретико-методологічних засад наукової, позанаукової, побутової і прикладної психології показав подібність і

розбіжності між цими типами психологічних знань. Специфіка прикладної психології з-поміж різного роду психологічних теорій була виявлена й на рівні загальних принципів. Порівняння систем принципів дозволили прийти до висновку, що як і у науковій психології принципи детермінізму, розвитку, науковості, системності знайшли своє специфічне відображення й у психології прикладній. Разом з цим, специфічними для прикладної психології виявились принцип синтезу або синтетичного підходу до розуміння особистості та науково-психологічних знань про неї і принцип індивідуального підходу до особистості клієнта, який передбачає унікальність останнього і неповторність його життєвого шляху.

Визначено, що у змістовно-ціннісному плані усяке психологічне практикування має ґрунтуватися на системі передусім моральних принципів, які зазначаються у етичних кодексах. Психологічна практика може бути технологічно правильною, повністю відповідати процедурам вимогам методик. Але якщо при цьому недотримуватись основних деонтологічних вимог (принципів), то ефект може бути зворотнім. Замість полегшення, розв'язання життєвих проблем клієнтом, може бути погіршення, додаткова травматизація з боку практикуючого психолога.

Узагальнено досвід психологічного практикування й на рівні його організаційних принципів. В якості основних принципів організації психологічного практикування були обґрунтовані: принцип доступності психологічних послуг для усіх представників цільових груп; принцип науковості у наданні психологічної допомоги особистості; принцип розвитку в організаційних і змістовно-методичних аспектах психологічного практикування; принцип комплексності і системності в організації психологічного практикування; принцип реалізації міждисциплінарного підходу у наданні психологічної допомоги; структурність і цілісність як умови організації психологічної служби; принцип забезпечення професійної підтримки професіоналів – психологів-практиків.

Визначено, що методичною одиницею у прикладній психології є психологічна технологія. Психологічна технологія – це система взаємопов'язаних і взаємообумовлених методів, методик та процедур, спрямованих на внесення змін у поведінку, ставлення та соціальні орієнтації особистості, перетворення предмету, досягнення конкретного наперед заданого кінцевого результату. Вона містить

психодіагностичні, психокорекційні, прогностичні, психопрофілактичні, формуючі, розвиткові та оцінні складові і спрямована на розв'язання певного типу психологічних проблем особистості.

Відповідно до визначеної специфіки предмету, методів і принципів прикладної психології, її місця в системі психологічних знань, ролі, що вона відіграє у забезпеченні психологічної практики, на основі теоретичного аналізу робіт науковців у цій галузі, було розроблено і обґрунтовано категорійно-поняттєву мережу, яка може застосовуватись при розробці психологічних технологій і в процесі професійної підготовки психологів-практиків.

В якості центральної категорії прикладної психології обґрунтовано категорію життєвої проблеми особистості. Життєва проблема – це стан протиріччя між намірами, бажаннями та уявленнями людини і реальними результатами її поведінки або обставинами в яких вона відбувається. Відображення у свідомості людини життєвої проблематики розуміється як психологічна проблема. Психологічна проблема, будучи однією із складових життєвої проблематики, є станом невизначеності, що виникає в процесі життєдіяльності особистості між намірами, мотивами, уявленнями і цілями поведінки, з одного боку, та об'єктивними і суб'єктивними умовами їх реалізації з іншого.

Ґрунтуючись на категоріях життєвої і психологічної проблематики, виходячи із специфіки психологічного практикування було здійснено розгортання категорійно-поняттєвої мережі прикладної психології, основними поняттями (базовими категоріями) якої визначені: актуальна життєва і психологічна ситуація особистості, життєвий шлях, життєва подія, життєві перспективи особистості, доля, життєві сценарії, життєвий задум та ін.

Доведено, що усі названі поняття і категорії складають єдину, взаємоузгоджену мережу, обумовлюють одне одного і, головне – несуперечливим чином дозволяють транслювати категорійно-поняттєві апарати основних теорій наукової психології у методичні інструменти для психологічного практикування.

Професійна підготовка спеціалістів до діяльності в якості практичного психолога має бути побудована з урахуванням принципових розбіжностей між науковою і прикладною психологією. Сказане не означає нехтування процесом оволодіння майбутніми спеціалістами теоретичними підвалинами наукової психології, навпаки – необхід-

ною умовою якісної підготовки психолога-практика є його глибокі знання теорії наукової психології і синтез цих знань у цілісний «психологічний світогляд». (Нічого не може бути більш практичним ніж хороша теорія). Найбільш ефективним за результатами дослідження виявився «випадковий» підхід у підготовці практичних психологів. Він полягає в обговоренні, аналізові та супервізії конкретних випадків із практики роботи фахівців. Саме цей процес і забезпечує такий необхідний для практика синтез різнорідних знань про людину.

Робота з осмислення теоретико-методологічних проблем прикладної психології та її зв'язків з психологічною наукою, з одного боку, і психологічною практикою – з іншого, продовжується. Разом з цим, результати цього дослідження дозволяють ставити питання про прикладну психологію (Л.С. Виготський) як про окремий вид психології, що не може бути зведений тільки до психологічної науки, або тільки до психологічної практики. Вважаємо доведеним, що прикладна психологія має власну методологію, категорійно-поняттєвий апарат, систему принципів і відіграє специфічну роль в системі психологічного знання і психологічної практики.

ПІСЛЯМОВА

Ця книжка – результат багаторічних роздумів автора про сутність психологічного знання, специфіку та розмаїття психологічного практикування, прикладну психологію, яка, фактично, є основою для різного роду діяльності з надання психологічної допомоги, консультування, тренінгів і розвивальних методик. Головне питання, яке турбує сьогодні багатьох, і про яке ми говорили ще в «Основах практичної психології» – це чи можливо знайти якісь точки дотику, «місточки» між різними і такими несхожими психологічними теоріями і практиками. Невже психологи нездатні порозумітися і знайти систему у своїх поглядах та підходах, і, якщо не побудувати спільними зусиллями вежу людського духу, то хоча б намалювати мапу на якій було б показано де знаходяться її окремі цеглини чи блоки? Думаю, така робота є сьогодні актуальною і необхідною.

У цій роботі ми спробували уточнити основні визначення робочих понять, теоретичні конструкти і обґрунтувати окремі методологічні підходи, що були заявлені у «Практичній психології» кілька років тому, залишивши тут тільки питання теорії і методології. Хотілось би щоб підняті тут питання стали предметом обговорення серед методологів.

Загалом, творчий і життєвий шлях кожного науковця, і автор у цьому відношенні не виключення, ґрунтується на наукових здобутках тих, кого він вважає своїми вчителями. Але є й інші вчителі, вчителі, які допомогли і допомагають торувати життєвий шлях, будувати життєві і творчі перспективи, відіграють вирішальну роль у розв'язанні життєвих криз і складних життєвих ситуацій. Часто буває неможливо розділити вчителів наукових і вчителів життєвих, особливо коли змістом життя є наука, а наука і є власне змістом життя.

Цією книжкою хотів би подякувати своїм дорогим батькам і людям, що вирішальним чином вплинули на долю її автора: Василю Григоровичу Кременю, Сергію Дмитровичу Максименку, Тамарі

Семенівні Яценко, Наталі Василівні Чепелевій, В'ячеславу Петровичу і Людмилі Іванівні Казміренкам, Леоніду Фоковичу Бурлачуку, Олександрю Федоровичу Бондаренку, Миколі Ничипоровичу Корневу, Віталію Олександровичу Татенку, Тетяні Михайлівні Титаренко, Миколі Миколайовичу Слюсаревському, Олександрю Олександровичу Кроніку, Івану Васильовичу Данилюку, Валентину Васильовичу Рибалці, Едуарду Олександровичу і Любові Віталіївні Помиткінім, Юрію Михайловичу Швалбу, Оксані Миколаївні Гарнець, Нелі Григорівні Ничкало, Петру Антоновичу Гончаруку, Віктору Петровичу Андрущенку, Олексію Яковичу Чебикіну, Анатолію Васильовичу Фурману, Сергію Костянтинівичу Шандруку, Олександрю Михайловичу Тохтамишу, Ігорю Олексійовичу Корнієнку, Діані Дорімедонтівні Романовській, Сергію Івановичу Подмазіну, Віктору Петровичу Мушинському, Тетяні Іванівні Чалій, Ірині Володимирівні Марухіній, Марині Василівні Лемак, Людмилі Віталіївні Підлипній, Зоряні Михайлівні Коротюк, Олені Миколаївні Сироватко, Віталію Федоровичу Петруні, Олександрю Павловичу Полисаєву, Олександрю Віталійовичу Петренку, Надії Вікторівні Лунченко, Наталі Василівні Сосновенко, Вікторії Дмитрівні Островій, Юрію Анатолійовичу Луценку, Ірині Іванівні Ткачук, Сабіні Георгіївні Кононовій, Аріні Андріївні Мельник, Володимирю Миколайовичу Самойленку.

Хочу подякувати тим, хто, на жаль, вже не зможе прочитати ці рядки: Івану Івановичу Цушку, Олександрю Миколайовичу Ткаченку, Людмилі Йосипівні Марисовій, Василю Олексійовичу Скребцю, Сергію Володимировичу Лазаревському, Юрію Зіновійовичу Гільбуху, Георгію Олексійовичу Баллу, Володимирю Андрійовичу Роменцю, Івану Андрійовичу Зязюну, Олександрю Васильовичу Киричуку, Валерію Володимировичу Кобченку, Зінаїді Георгіївні Зайцевій, Борису Степановичу Кобзарю, Миколі Дмитровичу Ярмаченку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамова Г. С. Введение в практическую психологию / Г. С. Абрамова. – Екатеринбург : Деловая книга, М. : Издательский центр «ACADEMIA», 1995. – 224 с.
2. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни / К. А. Абульханова-Славская. – М. : Мысль, 1991. – 301 с.
3. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии / А. Адлер. – М. : Наука, 1995. – 360 с.
4. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания / Б. Г. Ананьев. // Избр. психол. труды : в 2-х т. – М. : Педагогика, 1980. – Т. 1. – С. 16-178.
5. Багрова Н. Д. Фактор времени в восприятии человеком / Н. Д. Багрова. – Л. : Наука, 1980. – 96 с.
6. Балл Г. О. До розробки теоретичної моделі вільної особистості / Г. О. Балл. – К. : ІПАПН, 1993. – С. 12–13.
7. Балл Г. А. Психология в раціогуманістическої перспективі : избранні роботи / Г. А. Балл. – К. : Основа, 2006. – 408 с.
8. Балл Г. А. Теория учебных задач. Психолого-педагогический аспект / Г. А. Балл. – М. : Педагогика, 1990. – 184 с.
9. Басов М. Я. Методика психологических наблюдений над детьми / М. Я. Басов. – Л., 1926.
10. Басов М. Я. Общие основы педологии / М. Я. Басов. – 2-е изд. М.; Л., 1928–1930.
11. Бахтин М. М. Формы времени и хронотопа в романе / М. М. Бахтин // Вопросы литературы и эстетики. – М. : Худож. лит., 1975. – С. 234–407.
12. Бергсон Анри. Воспоминание настоящего / Анри Бергсон ; [пер. с франц. В. А. Флерова]. – СПб. : Изд. М. И. Семенова, 1913. – 50 с.
13. Бехтерев В. М. Объективная психология / В. М. Бехтерев. – М. : Наука, 1991. – 480 с.

14. Блонский П. П. Педология / П. П. Блонский. – М. : Просвещение, 1935. – 532 с.
15. Блонский П. П. Избранные педагогические и психологические сочинения : в 2-х т. / П. П. Блонский ; [под ред. А. В. Петровского]. – М. : Педагогика, 1979. – Т. 1. – 304 с. ; Т. 2. – 400 с.
16. Божович Л. И. Проблемы формирования личности : [Избранные психологические труды] / Л. И. Божович. – М. ; Воронеж, 1995.
17. Большая советская энциклопедия : в 30 т. – М. : Советская энциклопедия, 1974. – Т. 25.
18. Бондаренко А. Ф. Психологическая помощь: теория и практика / А. Ф. Бондаренко. – изд. 4-е, испр. и доп. – К. : Освита України, 2007. – 332 с.
19. Бочкарева Л. П. Жизненный путь и судьба человека / Л. П. Бочкарева // Человек: индивидуальность, творчество, жизненный путь : сб. статей / под ред. В. Н. Келасьева. – СПб., 1998. – С. 8–17.
20. Брушлинский А. В. Субъект: мышление, учение, воображение / А. В. Брушлинский. – М. ; Воронеж, 1996.
21. Бурлачук Л. Ф. Основы психотерапии / Л. Ф. Бурлачук, И. А. Грабская, А. С. Кочарян. – К. : Ника-Центр, 2001. – 320 с.
22. Бушуев С. Д. Динамическое лидерство в управлении проектами : монография / С. Д. Бушуев, В. В. Морозов. – [2-е изд.]. – К., 2000. – 312 с.
23. Бюлер Ш. Самосуществование личности / Ш. Бюлер. – М. : Педагогика, 1957. – 170 с.
24. Василюк Ф. Е. Психология переживания. Анализ преодоления критических ситуаций / Ф. Е. Василюк. – М. : Изд-во МГУ, 1984. – 200 с.
25. Васильева О. С. Изучение основных характеристик жизненной стратегии человека / О.С. Васильева, Е. А. Демченко // Вопросы психологии. – 2001. – № 2. – С. 74–84.
26. Вернадский В. И. Время [Из рукописного наследия В.И.Вернадского] / В. И. Вернадский // Вопросы философии. – 1966. – № 12. – С. 101–112.
27. Вопросы нормальной и патологической педологии. – Харьков, 1928. – 231 с.
28. Выготский Л. С. Вопросы детской (возрастной) психологии / Л. С. Выготский // Собр. соч. – М. : Просвещение, 1984. – Т. 4. – 389 с.

29. Выготский Л. С. К вопросу о педологии и смежных с нею науках / Л.С. Выготский // Педология. – 1931. – № 3. – С. 52–58.
30. Выготский Л. С. Исторический смысл психологического кризиса / Л. С. Выготский // Собр. соч. : в 6 т. – М. : Просвещение, 1982. – 1982. – Т. 1. – С. 291–436.
31. Выготский Л. С. История развития высших психических функций / Л. С. Выготский // Собр. соч. : в 6 т. – М. : Просвещение, 1983. – Т. 3. – С. 5–328.
32. Выготский Л. С. Основы педологии / Л. С. Выготский. – Л., 1934.
33. Выготский Л. С. Педология подростка / Л. С. Выготский // Собрание сочинений в 6 т. – М. : Педагогика, 1984. – Т. 4. – С. 5–242.
34. Выготский Л. С. Проблема возраста / Л. С. Выготский // Собр. соч. – Москва, 1983. – Т. 4.
35. Вундт В. Психология народов. – М.: Изд-во Эксмо; СПб.; Terra Fantastica, 2002. – 864 с.
36. Годфруа Ж. Что такое психология? : в 2 т. / Ж. Годфруа. – М. : Мир, 1992. – 646 с.
37. Головаха Е. И. Психологическое время личности / Е. И. Головаха, А. А. Кроник. – К. : Наукова думка, 1984. – 208 с.
38. Головаха Е. И. Жизненная перспектива и профессиональное самоопределение молодежи / Е. И. Головаха. – К. : Ин-т философии АН УССР, 1988. – 112 с.
39. Грановская Р. М. Элементы практической психологии / Р. М. Грановская. – Ленинград, 1988. – 184 с.
40. Грюнбаум А. Философские проблемы пространства и времени / А. Грюнбаум. – М. : Прогресс, 1969. – 590 с.
41. Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли / Л. Н. Гумилев. – М. : Айрис-пресс, 2007. – 560 с.
42. Давыдова М. И. Иван Дмитриевич Ермаков / М. И. Давыдова // Психол. журн. – 1989. – Т.10. – № 2. – С. 156–159.
43. Декарт Р. Міркування про метод / Р. Декарт // Психологія і суспільство. – 2015. – № 2 (60) – С. 37 – 46. (за виданням: Декарт Р. Міркування про метод, щоб правильно спрямувати свій розум і відшукати істину в науках / пер. В. Андрушка, С. Гатальської. – К.: Тандем, 2011. – 101 с.)
44. Дильтей В. Понимающая психология / В. Дильтей // Хрестоматия по истории психологии. – М. : Моск. ун-т, 1980. – С.258–285.

45. Джеймс У. Психология / У. Джеймс ; под ред. Л. А. Петровской. – М. : Педагогика, 1991. – 368 с.
46. Дружинин В. Н. Ситуационный подход к психологической диагностике способностей / В. Н. Дружинин // Психол. журнал. – 1991. – № 2. – С. 94–104.
47. Дубровина И. В. Школьная психологическая служба. Вопросы теории и практики / И. В. Дубровина. – М. : Просвещение, 1991. – 128 с.
48. Ермолаева Е. П. Профессиональная идентичность и маргинализм: концепция и реальность / Е. П. Ермолаева // Психол. журн. – 2001. – Т. 22. – № 4. – С. 51–59.
49. Жане П. Эволюция памяти и понятие времени / П. Жане // Хрестоматия по общей психологии. Психология памяти. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1979. – С. 85–92.
50. Жизненный путь личности. Вопросы теории и методологии социально-психологического исследования / Отв. ред. Л. В. Сохань. – К. : Наук. думка, 1987. – 277 с.
51. Заброцький М. М. Вікова психологія : навч. посіб. / М. М. Заброцький. – К. : МАУП, 1998. – 92 с.
52. Зейгарник Б. Ф. Теория личности К. Левина / Б. Ф. Зейгарник. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1981. – 117 с.
53. Зинченко В. П. Проблема объективного метода в психологии / В. П. Зинченко, М. К. Мамардашвили // Вопр. философии. – 1977. – № 7. – С. 109–121.
54. Ильин Э. П. Мотивы человека: теория и методы изучения / Э. П. Ильин. – К. : Вища школа, 1998. – 292 с.
55. Каган М. С. Время как философская проблема / М. С. Каган // Вопросы философии. – 1982. – № 10. – С. 117–124.
56. Карицкий И. Н. Теоретико-методологическое исследование социально-психологических практик / И. Н. Карицкий. – М. ; Челябинск : Социум, 2002. – 258 с.
57. Климов Е. А. Психология профессионала / Е. А. Климов. – М. : Изд-во «Институт практической психологии». – Воронеж : МО-ДЭК, 1996. – 128 с.
58. Ковалев В. И. Временная транспектива жизни как субъективно ценностный феномен и механизм индивидуального жизнетворчества / В. И. Ковалев // Человек: деятельность, творчество, стиль мышления. – Симферополь, 1987. – С. 195–203.

59. Ковалев В. И. Категория времени в психологии (личностный аспект) / В. И. Ковалев // Категории материальной диалектики в психологии / под. ред. Л. И. Анцыферовой. – М. : Наука, 1988. – С. 216–230.
60. Кодекс медицинской деонтологии. – К. : Сфера. – 1998. – 164 с.
61. Козелецкий Ю. Человек многомерный (психологическое эссе) / Ю. Козелецкий. – К. : Либідь, 1991. – 288 с.
62. Концептуальні засади і методика глибинної психокорекції. Підготовка психолога-практика : навч. посіб. / Т. С. Яценко, Б. Б. Іваненко, С. М. Авраменко та ін. ; за ред. Т. С. Яценко. – К. : Вища шк., 2008. – 342 с.
63. Коржова Е. Ю. Методика «Психологическая автобиография» в психодиагностике жизненных ситуаций: Методическое пособие / Е. Ю. Коржова ; под ред. Л. Ф. Бурлачука. – К. : МАУП, 1994. – 109 с.
64. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г. С. Костюк. – К. : Рад. школа, 1989. – 608 с.
65. Костюк Г. С. Педология / Г. С. Костюк. – К. : Рад. школа, 1933. – 357 с.
66. Крайг Г. Психология развития / Г. Крайг. – СПб., 2000. – 246 с.
67. Кроник А. А. Новые методы психологии жизненного пути / А. А. Кроник. – М. : Наука, 1993. – 280 с.
68. Кулагина И. Ю. Возрастная психология. Полный жизненный цикл развития человека : учеб. пособ. / И. Ю. Кулагина, В. Н. Колюцкий. – М. : ТЦ «Сфера», «Юрайт-М», 2001. – 464 с.
69. Лазурский А. Ф. Избранные труды по психологии / А. Ф. Лазурский. – М. : Наука, 1997. – 446 с.
70. Лазурский А. Ф. Психология общая и экспериментальная / А. Ф. Лазурский. – Л. : Госиздат, 1925. – 357 с.
71. Левин К. Определение понятия «поле в данный момент» / К. Левин // Хрестоматия по истории психологии. Период открытого кризиса. Начало 10-х-середина 30-х годов XX в. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1980. – С. 131–145.
72. Лэнгле А. Person: Экзистенциально-аналитическая теория личности: Сборник статей: Пер. с нем. / Вступ. ст. С.В. Кривцовой. – 2-е изд. – М.: Генезис, 2009. – 159 с.
73. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. – Изд. 2-е. – М. : Политиздат, 1977. – 304 с.

74. Леонтьев А. Н. Проблемы развития психики / А. Н. Леонтьев. – 4-е изд. – М. : Ид-во МГУ, 1981. – 584 с.
75. Леонтьев Д. А. Психология смысла. Природа, структура и динамика смысловой реальности / Д. А. Леонтьев. – М. : Смысл, 1999. – 240 с.
76. Лейнер Х. Катастимное переживание образов. Основная ступень. Введение в психотерапию с использованием техники сновидений наяву : семинар / Ханскарл Лейнер ; [Пер. с нем]. – М. : Эйдос, 1996. – 253 с.
77. Логинова Н. А. Развитие личности и ее жизненный путь / Н. А. Логинова // Принцип развития в психологии. – М. : Наука, 1978. – С. 156–172.
78. Лой А. Н. Социально-историческое содержание категорий «время» и «пространство» / А. Н. Лой. – К. : Наук. думка, 1978. – 135 с.
79. Ломов Б. Ф. Очерк жизни и научной деятельности В.М. Бехтерева / Б. Ф. Ломов, В. А. Кольцова, Е. И. Степанова // Объективная психология / В. М. Бехтерев. – М. : Наука, 1991. – С. 424–444.
80. Магнуссон Д. Ситуационный анализ. Эмпирические исследования выходов и ситуаций / Д. Магнуссон // Психол. журнал. – 1983. – № 2. – С.28–33.
81. Максименко С. Д. Генезис существования личности / С. Д. Максименко. – К. : КММ, 2006. – 240 с.
82. Максименко С. Д. Генетическая психология (методологическая рефлексия проблемы развития в психологии) / С.Д. Максименко. – М. : Рефл-бук, К. : Ваклер, 2000. – 319 с.
83. Максименко С. Д. Психологія учіння людини: генетико-моделюючий підхід : монографія / С. Д. Максименко. – К. : «Слово», 2013. – 592 с.
84. Мамардашвили М. К. Психологическая топология пути / М. К. Мамардашвили. – СПб. : Русск. Христ. гуманит. ин-т, 1997. – 186 с.
85. Маноха И. П. Человек и потенциал его бытия. Опыт синтеза онтологических и психологических познавательных техник / И. П. Маноха. – К. : Стимул, 1995. – 221 с.
86. Мартинюк І. О. Люди і ролі / І. О. Мартинюк, Н. І. Соболева. – К. : Наук. думка, 1983. – 185 с.
87. Мартинюк І. О. Жизненные цели личности: понятие, струк-

- тура, механизмы формирования / И. О. Мартынюк. – К. : Наук. думка, 1990. – 120 с.
88. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы / А. Маслоу. – М. : Смысл, 1999. – 226 с.
89. Маслоу А. Психология бытия / А. Маслоу. – М. : Ваклер, 1997. – 302 с.
90. Маслоу А. Самоактуализация / в кн. Психология личности. Тексты / Под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, А.А. Пузырея. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1982. – С. 108 – 117
91. Маслоу А. Мотивация и личность / А. Маслоу. – СПб. : Евразия, 1999. – 228 с.
92. Мерлин В. С. Очерк интегрального исследования индивидуальности / В. С. Мерлин. – М. : Педагогика, 1986. – 256 с.
93. Мерлин В. С. Структура личности. Характер, способности, самосознание : учеб. пособ. к спецкурсу / В. С. Мерлин. – Пермь, 1990. – 126 с.
94. Моляко В. А. Творческая конструктология (пролегомены) / В. А. Моляко. – К. : Освита України, 2007. – 388 с.
95. Моргун В. Ф. Проблема периодизации развития личности в психологии: учебное пособие / В. Ф. Моргун, Н. Ю. Ткачева. – М. : Моск. ун-т, 1981. – 84 с.
96. Морено Я.Л. Социальная микроскопия / ж. Психодрама и современная психотерапия. – 2011. – № 3-4. – С. 6 – 15.
97. Московичи С. Социальные представления: исторический взгляд / С. Московичи // Психол. журн. – 1995. – Т. 16 – № 1. – С. 3–18 ; № 2 – С. 3–14.
98. Немов Р. С. Психология : в 2 кн. / Р. С. Немов. – М. : Просвещение, 1994. – 850 с.
99. Николенко Д. Злоключения науки педологии: Пора вернуть имя / Д. Николенко, А. Губко, П. Игнатенко // Народное образование. – 1990. – № 10. – С. 117–124.
100. Основы психології : підручник / за загал. ред. О. В. Киричука, В. А. Роменця. – К. : Либідь, 1995. – 632 с.
101. Основы практичної психології : підручник для студ. ВНЗ / [В. Г. Панок, Т. М. Титаренко, Н. В. Чепелева та ін.]. – 3 вид., стер. – К. : Либідь, 2006. – 536 с.
102. Палей И. М. Психологические характеристики личности и предпосылки ее социальных потенциалов / И. М. Палей, В. С. Ма-

- гун // Социальная психология. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1979. – С. 90–106.
103. Палиюк В. П. Возмещение морального (неимущественного) вреда : монография / В. П. Палиюк. – 2 изд. – К. : Право, 2000. – 272 с.
104. Панина Н. В. Социальный статус и стиль жизни личности / Н. В. Панина // Стиль жизни личности. – К. : Наук. думка, 1982. – С. 286–306.
105. Панкратов В. Н. Психотехнология управления собой / В. Н. Панкратов. – М. : Просвещение, 1998. – 280 с.
106. Панок В. Г. Концептуальні підходи до формування особистості практикуючого психолога / В. Г. Панок // Практична психологія та соціальна робота. – 1998. – № 4. – С. 5–7; № 5. – С. 4–6.
107. Панок В. Г. Методичні підходи до надання психологічної допомоги потерпілим від техногенної катастрофи / В. Г. Панок. – К. : ЦСЕС, 1999. – 128 с.
108. Панок В. Г. Мониторинг социально-психологической ситуации в зоне Чернобыльской катастрофы : монография / В. Г. Панок. – К. : Чернобыльинтеринформ, 1997. – 144 с.
109. Панок В. Г. Психологічна служба вищого навчального закладу (організаційно-методичні аспекти) / В. Г. Панок, В. Д. Острова. – К. : Освіта України, 2010. – 230 с.
110. Панок В. Г. Психологічна служба: Навчально-методичний посібник для студентів і викладачів. [Панок Віталій Григорович] – Кам'янець-Подільський : ТОВ Друкарня Рута, 2012. – 488 с.
111. Панок В. Г. Социальная активность личности старшеклассника / В. Г. Панок, Ю. А. Привалов. – К. : ЦСЕС, 1999. – 132 с.
112. Панок В. Г. Психологія життєвого шляху особистості : монографія / В. Г. Панок, Г. В. Рудь. – К. : Ніка-Центр, 2006. – 280 с.
113. Панок В. Г. Психологічна феноменологія екологічної катастрофи (на матеріалах Чорнобильської катастрофи) : монографія / В. Г. Панок, В. О. Скребець, С. І. Яковенко. – К. : ЦСЕС, 1998. – 302 с.
114. Пезешкиан Н. Позитивная семейная психотерапия / Н. Пезешкиан. – М. : Клытура, 1993. – 332 с.
115. Перминов В. В. Проблема причинности в философии и естествознании / В. В. Перминов. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1979. – 223 с.

116. Петровский А. В. История и теория психологии / А. В. Петровский, М. Г. Ярошевский. – Ростов-на-Дону, 1996. – Т.1. – 464 с.
117. Петровский А. В. Основы теоретической психологии / А. В. Петровский, М. Г. Ярошевский. – М. : ИНФРА-М, 1998. – 528 с.
118. Пиаже Ж. Избранные психологические труды / Ж. Пиаже. – М. : Просвещение, 1969. – 659 с.
119. Полисаєв О. П. Архітектоніка сучасного міфу: монографія / О. П. Полисаєв. – Тернопіль : Астон, 2008. – 336 с.
120. Психологічна служба : Підручник / [В.Г. Панок (наук. ред.), А.Г. Обухівська, В.Д. Острова та ін.]. – К. : Ніка-Центр, 2016. – 362 с.
121. Психологічний словник / за ред. В. І. Войтка. – К. : Рад. школа, 1982.
122. Психологія життєвої кризи / відп. ред. Т. М. Титаренко. – К. : ІЗМН, 1998. – 354 с.
123. Психологія : підручник / [Ю. Л. Трофімов, В. В. Рибалка, П. А. Гончарук та ін.] ; за ред. Ю. Л. Трофімова. – [2-е вид.]. стереотип. – К. : Либідь, 2000. – 558 с.
124. Психологія судьби : сб. статей / под ред. В. Б. Куликова. – Екатеринбург : УрО РАН, 1995. – № 2 – 203 с.
125. Рабочая книга практического психолога: Пособие для специалистов, работающих с персоналом / под ред. А. А. Бодалева, А. А. Деркача, Л. Г. Лаптева. – М. : Изд-во Института психотерапии, 2002. – 640 с.
126. Раєвський О. М. До питання про психологічне і ідеологічне в людській свідомості / О. М. Раєвський // Наукові записки Науково-дослідного інституту психології. – К. : Рад. школа, 1956. – Т. 4. – С. 42–56.
127. Регуш Л. А. Психология прогнозирования: способность, ее развитие и диагностика / Л. А. Регуш. – К. : Вища школа, 1997. – 87 с.
128. Резник Т. Е. Жизненные стратегии личности: поиск альтернатив / Т. Е. Резник, Ю. М. Резник. – М. : Наука, 1995. – Вып. 2. – 128 с.
129. Рибалка В. В. Методологічні питання наукової психології: Навчально-методичний посібник / В. В. Рибалка. –К. : Ніка-Центр, 2003. – 204 с.
130. Рибалка В. В. Теорії особистості у вітчизняній психології та

- педагогіці : навч. посіб. / В. В. Рибалка. – Одеса : Букаєв В.В., 2009. – 575 с.
131. Рибалка В. В. Честь і гідність особистості як предмет діяльності практичного психолога / Валентин Рибалка. – К. : Шк. світ, 2010. – 128 с.
132. Ривес С. М. О доминанте, целеустремленности и ее отношении к дисциплине / С. М. Ривес // На путях к новой школе. – М., 1929. – С. 54–67.
133. Роджерс К. Ю. Взгляд на терапию. Становление человека / К. Ю. Роджерс ; [пер. с англ. общ. ред. Е. И. Исениной]. – М. : Издательская группа «Прогресс», «Универс», 1994. – 480 с.
134. Роджерс К. Ю. Клиентоцентрированная терапия / К. Ю. Роджерс. – М. : Ваклер, 1997. – 320 с.
135. Роменец В. А. Жизнь и смерть в научном и религиозном истолковании / В. А. Роменец. – К. : Наук. думка, 1989. – 350 с.
136. Роменец В. А. Історія психології / В. А. Роменец. – К. : Вища школа, 1978. – 440 с.
137. Роменец В. А. Історія психології ХХ століття / В. А. Роменець, І. П. Маноха. – К. : Либідь, 1998. – 990 с.
138. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2002. – 720 с.
139. Рубинштейн С. Л. О философских основах психологии / С. Л. Рубинштейн // Проблемы общей психологии. – М. : Педагогика, 1973. – С. 16–87.
140. Рубинштейн С. Л. Человек и мир / С. Л. Рубинштейн // Проблемы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – М. : Педагогика, 1973. – С. 255–385.
141. Рыбников Н. А. Автобиографии как психологические документы / Н. А. Рыбников // Психология. – 1930. – Вып. 4. – С. 440–458.
142. Скребець В.О. Екологічна психологія : онкопсихологічний практикум. Навчальний посібник / В.О. Скребець. – К.: «Слово», 2011. – 336 с.
143. Скребець В.О. Екологічна психологія : підручник / В.О. Скребець, І.І. Шлімакова. – К. : «Слово», 2014. – 456 с.
144. Сковорода Г. Трактати. Діалоги. Притчі. Переклади. Листи / Г. Сковорода. – К. : Наук. думка, 1994. – 220 с.
145. Соболева Н. И. Мировоззрение и жизненный выбор личности / Н. И. Соболева. – К. : Наукова думка, 1989. – 240 с.

146. Собчик Л. Н. Психология индивидуальности. Теория и практика психодиагностики / Л. Н. Собчик. – СПб. : Речь, 2005. – 624 с.
147. Сохань Л. В. Жизненный путь личности / Л. В. Сохань, Е. Г. Злобина, В. А. Тихонович и др. // Вопросы теории и методологии социально-психологических исследований. – К. : Наук. думка, 1987. – С. 68–112.
148. Сурмин Ю. П. Теория социальных технологий: Учеб. пособие / Ю. П. Сурмин, Н. В. Туленков. – К. : МАУП, 2004. – 608 с.
149. Татенко В. О. Вчинок в онтологічному вимірі / В. О. Татенко // Основи психології / за заг. ред. О. В. Киричука, В. А. Роменця]. – К. : Либідь, 1996. – С. 402–424.
150. Татенко В. А. Психология в субъектном измерении : монография / В. А. Татенко. – К. : Видавничий центр “Просвіта”, 1996. – 404 с.
151. Татенко В. О. Психологія інтимного життя : [монографія] / В.О. Татенко. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. – 300 с.
152. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності / Т. М. Титаренко. – К. : Либідь, 2003. – 376 с.
153. Ткаченко О. М. Принципи і категорії психології / О. М. Ткаченко. – К. : Наукова думка, 1979. – 126 с.
154. Томе Г. Теоретические и эмпирические основы психологии развития человеческой жизни / Г. Томе // Принцип развития в психологии. – М. : Наука, 1978. – С. 173–196.
155. Трубников Н. Н. Время человеческого бытия / Н. Н. Трубников. – М. : Наука, 1987. – 255 с.
156. Тугаринов В. П. Природа, цивилизация, человек / В. П. Тугаринов. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1978. – 128 с.
157. Философский энциклопедический словарь. – М. : Советская энциклопедия, 1983. – 882 с.
158. Философия: энциклопедический словарь / [под ред. А.А. Ивиной] / А.А. Ивина. – М. : Гардарики, 2006. – 1072 с.
159. Фрадкин Ф. А. Педология: мифы и действительность / Ф. А. Фрадкин. – М. : Просвещение, 1991. – 126 с.
160. Франкл В. Человек в поисках смысла / В. Франкл. – М. : Прогресс, 1990. – 368 с.
161. Фрейд З. Вступ до психоаналізу / З. Фрейд. – К. : Основа, 1998. – 709 с.

162. Фрейд А. Психология «Я» и защитные механизмы / А. Фрейд. – М., 1993.
163. Фресс П. Восприятие и оценка времени / П. Фресс // Экспериментальная психология / П. Фресс, Ж. Пиаже. – М. : Прогресс, 1978. – Вып. 6. – С. 88–135.
164. Фромм Э. Бегство от свободы / Э. Фромм. – М. : Прогресс, 1993. – 270 с.
165. Фромм Э. Иметь или быть / Э. Фромм. – К. : Ника-Центр, 1998. – 400 с.
166. Фурман А.В. Ідея і зміст професійного методологування : [монографія] / А.В. Фурман. – Тернопіль: ТНЕУ, 2016. – 378 с
167. Фурман А.В. Світ методології /ж. Психологія і суспільство. 2015. – № 2 (60) – С. 47 – 60.
168. Хьелл Л. Теории личности / Л. Хьелл, Д. Зиглер. – СПб. : Питер, 1997. – 608 с.
169. Цуканов Б. И. Время в психике человека / Б. И. Цуканов. – Одесса : Астропринт, 2000. – 220 с.
170. Чамата П. Р. К вопросу о генезисе самосознания личности / П. Р. Чамата // Проблемы сознания. – М., 1968. – С. 53–67.
171. Чепелева Н. В. Наративні психотехнології / Н. В. Чепелева, М. Л. Смутьсон, О. М. Шиловська] ; Н. В. Чепелева (заг. ред.). – К. : Главник, 2007. – 144 с.
172. Чудновский В. Э. Смысл жизни и судьба / В. Э. Чудновский. – М., 1997.
173. Чумиков А. Н. Связи с общественностью : учебное пособие / А. Н. Чумиков. – М. : Дело, 2001. – 296 с.
174. Шагинян М. С. Человек и время: История человеческого становления / М. С. Шагинян. – М. : Худож. лит., 1980. – 717 с.
175. Шандрук С.К. Психологія професійних творчих здібностей: [монографія] / С. К. Шандрук. – Тернопіль : Економічна думка, 2015. – 357 с.
176. Шпильрейн И. Н. О повороте в психотехнике / И. Н. Шпильрейн // Психотехника и психофизиология труда. – 1931. – № 4–6. – С. 245–246.
177. Штерн Эрих Прикладная психология: методы и результаты / Пер. с нем. под ред. проф. Владимирского. Госиздат Украины, 1925. – 132 с.
178. Щедровицький Г.П. Синтез знань: проблеми і методи. / ж.

- Психологія і суспільство. 2015. – № 2 (60) – С. 61 – 84 (переклад А.В. Фурмана) за виданням: Щедровицкий Г.П. Избранные труды / Г. П. Щедровицкий. – М.: Шк. культ. полит., 1985. – С. 634 – 666.
179. Элькин Д. Г. Восприятие времени как моделирование / Д. Г. Элькин. – Восприятие пространства и времени. – Л. : Наука, 1969.
180. Эльконин Д. Б. Избранные психологические труды / Д. Б. Эльконин. – М., 1989.
181. Эриксон Э. Детство и общество / Э. Эриксон. – СПб. : Фонд «Университетская книга», 1996. – 588 с.
182. Этика психиатрии : сб. статей / [Под ред. С. Блоха, П. Чодоффа] ; пер. с англ. – К. : Сфера, 1998. – 391 с.
183. Эткин А. М. Эрос невозможного. История психоанализа в России / А. М. Эткин. – СПб. : Медуза, 1993. – 464 с.
184. Юнг К.-Г. Структура психики и процесс индивидуализации / К.-Г. Юнг. – М. : Наука, 1996. – 269 с.
185. Яковлев В. П. Социальное время / В. П. Яковлев. – Ростов н/Д. : Изд-во Рост. ун-та, 1980. – 158 с.
186. Ялом И. Психотерапевтические истории / И. Ялом. – М. : ЭКСМО, 2002. – 959 с.
187. Ярошевский М. Г. История психологии / М. Г. Ярошевский. – М. : Мысль, 1996. – 586 с.
188. Яценко Т. С. Основи глибинної психокорекції: феноменологія, теорія і практика : навч. посіб. / Т. С. Яценко. – К. : Вища школа, 2006. – 382 с.
189. Яценко Т. С. Глубинная психология. Тенденция к психологической смерти: диагностика и коррекция : монография / Т. С. Яценко, А. В. Глузман, И. В. Калашник ; под ред. Т. С. Яценко. – К. : ВИЩА ШКОЛА-XXI, 2010. – 231 с. : ил.
190. Яценко Т. С. Методологія професійної підготовки практичного психолога / Т.С. Яценко, О.В. Глузман, О.М. Усатенко. – Дніпропетровськ, «Інновація». 2014. – 192 с.
191. Cohen J. Humanistic psychology / Cohen J. — London: George Alien and Unwin LTD.1958. – 206p.
192. Cottle T.J. The present of things future / Cottle T.J., Klineberg S.L. – New York: The Free Press, 1974. – 290 p.
193. Elton L. Time and man / Elton L., Messel H. – Oxford etc.: Pergamon, 1978. – 114 p.

194. Fraser J.T. The individual and society / Fraser J.T. — In: Study of time III/Ed. by J.T.Fraser et al. New York: Springer, New York Inc., 1978. p. 419–442.
195. Kalish R.A. Death and dying in a social context / Kalish R.A. — In: Handbook of aging and the social sciences / Ed. by R.H. Binstock, E.Shanas, New York: Litton Educ. publ., 1976, P. 483–507.
196. Neugarten B.L., Hagestad G.O. Age and the life course. — In: Handbook of aging and the social sciences / Ed. by R.H.Binstock, E.Shanas. New York: Litten Edu.publ., 1976, P. 35–55.
197. Ornstein R.E. On the experience of time / Ornstein R.E. — London: Pinguin, 1970.
198. Panok V. Psychology in the Ukraine // the Psychologist. — the British Psychological Society. — 2006, — Dec., vol. 19. # 12., pp. 730 – 732. — V. Pavlenko, L. Korralo.
199. Rabin A.I. Future Time perspective and ego strength.-In: The study of time III. New York: Springer-Verlag New York Inc., 1978, P. 294.
200. Socialization and the life cycle / Ed. by P.L.Rose.-New York: St. Martin's press, 1979. — 411 p.
201. Weinstein N.D. Unrealistic optimism about future life events / Weinstein N.D. — J. Pers. Soc. Psychol., 1980,39, № 5, P. 806–820.
202. Zwart P.J. About time: philosophical inquiry into the origin and nature of time / Zwart P.J. — New York: Amer. Elsevier, 1976. — 266 p.
203. <http://www.apa.org>
204. <http://www.apa.org/about/division/div1.aspx>
205. <http://www.apa.org/about/division/div16.aspx>
206. <http://www.apa.org/about/division/div15.aspx>
207. <http://www.eagt.org>.
208. <http://www.positum.org>.
209. <http://www.ecpp.org>.
210. <http://www.psychology.org.il>
211. <http://www.psyua.com.ua>

Panok V. Applied Psychology. Theoretical issues. Monograph.

The monograph highlights the definition of psychological practice as one of the specific forms of social and mental practices.

The comparison of various kinds of psychological knowledge of their object, subject and methodology allowed to determinate the location of applied psychology in the system of knowledge and to determine its' specificity.

Proved that applied psychology occupies an intermediate position between different types of psychological knowledge and psychological practice.

Comparative analysis of theoretical and methodological foundations of scientific, non-scientific, everyday and applied psychology displayed the similarities and the differences between these types of psychological knowledge. Based on the results has been proposed a system of principles of applied psychology. Specific for applied psychology proved to be the principle of synthesis or synthetic approach to personality and principle of individual approach to clients' personality.

Unlike scientific psychology, which defines method or technique as a methodical unit, applied psychology defines its' methodical unit as psychological technology. It includes psychodiagnostics, psychocorrection, development and evaluation components and it aimed at solving a particular type of personal psychological problems.

Based on meta-theoretical approach was developed the conceptual apparatus of categories of applied psychology. It is grounded, that a category of persons' life problem is a central category of applied psychology. Based on the categories of life and psychological problems was deployed a conceptual network of categories of applied psychology, the main concepts of which are: actual life and psychological situation of the person, life path, life events, personality perspectives on life, destiny and life scenarios.

It is proved, that all the mentioned concepts and categories constitute a single, mutually network, causing each other and what's the most important – unconditionally they allow to transmit categories and conceptual apparatus of main theories of scientific psychology into the methodological tools of psychological practice.

CONTENT

INTRODACTION.....6

CHAPTER 1. THE DEFINITIONS OF APPLIED PSYCHOLOGY13

1.1. Socio-historical origins and individual psychological sense of psychological practice13

1.2. Comparison of conceptual models of scientific psychology, psychological practice and applied psychology26

1.3. Specificity of applied psychology.....32

1.4. Professional experience in the field of applied psychology42

Conclusions to Chapter 154

CHAPTER 2. METHODOLOGY AND PRINCIPLES ISSUES OF APPLIED PSYCHOLOGY.....57

2.1. Research of principles of scientific and applied psychology.....57

2.2. The problem of determining the methodological principles in applied psychology.....68

2.3. Content-value principles of psychological practice76

2.4. Organizational principles of psychological practice85

Conclusions to Chapter 292

CHAPTER 3. RATIONALE OF CATEGORICAL-CONCEPTUAL APPARATUS OF APPLIED PSYCHOLOGY.....95

3.1. The problem of determining the central category. Life problem.....95

3.2. The concept of life and psychological situation of the person.....104

3.3. The life path of the person in terms of applied psychology.....114

3.4. The problem of periodization of the individual life course.125

3.5. Life perspectives of the person and psychological practice.137

3.6. The problem of fate – systematization of categories and conceptual apparatus.151

Conclusions to Chapter 3164

CONCLUSIONS.....165

AFTERWORD170

REFERENCES.172

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ПАНОК Віталій Григорович

ПРИКЛАДНА ПСИХОЛОГІЯ
ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ

Текст наведено в авторській редакції

Оформлення обкладинки: І.В. Панок, А.А. Мельник

Підписано до друку 13.04.2017. Формат 60x84/16.

Папір офсетний. Умовн. друк. арк. 10,93.

Тираж 300 пр. Зам. № 207.

ТОВ «Видавництво «Ніка-Центр». 03142, Київ, вул. Кржижановського, 4.

т./ф. (044) 39-011-39; e-mail:psyhea9@gmail.com

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи ДК №1399 від 18.06.2003

Віддруковано у ТОВ «Зеніт». 21100, м. Вінниця, вул. 1 Травня, буд.30а.

Свідоцтво №34213919 від 15.08.2005